

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVET AF
KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
VED
SIGURD JENSEN
STADSARKIVAR

FJERDE RÆKKE · VI BIND
HÆFTE 3—5

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G · E · C GAD

1959

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

er medlemsskrift for Selskabet for Staden Københavns Historie, hvis medlemmer gratis modtager tidsskriftet og desuden har adgang til 3 à 4 årlige møder med københavnhistoriske foredrag. Indmeldelse kan ske til Stadsarkivet, Rådhuset, V. (C 3800, lok. 286).

Københavns kommunalbestyrelse har udgivet: O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. I-VIII + 2 bd. register (Gads Forlag) 67,50 kr.

Selskabet for Staden Københavns Historie har udgivet:

H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728, 1943 ff.* (I kommission hos Munksgaards Forlag).

I Øster Kvarter	8,00 kr.
II Strand Kvarter.. .. .	6,00 kr.
III Snarens Kvarter.	6,00 kr.
IV Vester Kvarter	12,00 kr.
V Nørre Kvarter er under udarbejdelse.	

Disse værker kan købes i bogladerne.

Medlemmer af Selskabet for Staden Københavns Historie kan ved henvendelse til Københavns kommunes Hovedbibliotek, Kulturvet, købe Københavns Bibliografi I-II, udgivet af Københavns kommunebiblioteker 1957-58, til en favørpris af 24,00 kr. pr. bd.

CIGARMAGER
JOHAN CARL CHRISTIAN WÜRTZ'S BREVE
TIL REDAKTØR ANGELO HAASE
EN SOCIALISTISK PIONERS FORBAVSENDE
DOBBELTSPIL

Af BØRGE SCHMIDT

I politidirektør V. Crones trykte beretning for Københavns politi for 1872¹ kan man om den socialistiske agitation i 1872 læse følgende:

»Den i sommeren 1871 her i Staden begyndte socialistiske Agitation fortsattes med stigende Voldsomhed ind i Aaret 1872 dels gjennem »Socialisten« og dels ved idelige offentlige Møder baade i Staden og dens Omegn og Provindserne. I Marts Maaned blev Anstifterne og Lederne af bemeldte Agitation Louis Albert François Pio, Poul Johansen Geleff og Harald Valdemar Brix af den af dem stiftede »internationale Arbejderforening« her i Staden valgte til som Stormester, Kasserer og Sekretær at udgjøre Foreningens Bestyrelse. Den 1ste April gik Foreningens Presseorgan, Bladet »Socialisten«, over fra Ugeblad til Dagblad. Kort efter begyndte Murernes Arbejdsnætlæggelse, og den 2den Maj sammenkaldte den nævnte Bestyrelse et saakaldet Folkemøde til den 5te s. M. paa Nørrefælled her i Staden. Den 3die Maj blev Undersøgelse mod de trende Ovennævnte for Statsforbrydelse indledet ved Kjøbenhavns Kriminal- og Politiret, og Dagen efter blev Afholdelsen af det ovennævnte offentlige Møde som

farligt for den offentlige Fred og Sikkerhed i Henhold til Grundlovens § 88 forbudt². Da Førerne ikke desto mindre paa et samme Dags Aften i den internationale Arbejderforening afholdt talrigt Møde opfordrede til at afholde Mødet trods Forbudet og paa en tilstrækkelig tydelig Maade gave tilkjende, at Mødet i fornødent Fald skulde gennemføres med Magt, bleve de i Nattens Løb anholdte og Dagen efter ved Retskjendelse fængslede. De Forsøg, der ikke desto mindre til den fastsatte Tid bleve gjorte af den omkring Nørrefællend forsamlede Menneskemasse paa at trænge ind paa Fælleden, forhindredes af den offentlige Magt. Forhøret over de ovennævnte Arrestanter og en Del andre, der for Modstand mod Politiet eller anden Deltagelse i de den 5te Maj stedfundne Uordener vare inddragne i Sagen, blev sluttet den 23de Juli, og under 5te August næstefter bleve de trende Ovennævnte sat under Tiltale for Statsforbrydelse og Forbrydelse mod den offentlige Myndighed og Orden m. m., hvilken Sag først har fundet sin endelige Afslutning ved Højesteretsdom af 6te August d. A., ved hvilken de nævnte 3de Arrestanter for de ovennævnte Forbrydelser bleve dømte til Forbedringshusarbejde, Pio i 5 Aar, Geleff og Brix hver i 3 Aar. Efter en af dem indgiven Ansøgning om Benaadning var bleven afslaaet, bleve de den 15de August sidstleden afleverede i Vridsløselille Forbedringshus.«

I sin beretning føjer politidirektøren til, at den agitation, som de dømte ledere havde rejst, var blevet fortsat af andre. Hvad politidirektøren ikke skriver, er, at man fra politiets side gjorde, hvad gørligt var, for dels at sprede mismod i »Internationale«s medlemsskare, dels bestræbte sig for ved økonomiske tilbud at formå lederne til at emigrere. Det største held i så henseende havde man med Louis Pio m. fl., der den 23. marts 1877 forlod Danmark godt betalt af politiet herfor. Mindre kendt er det, at politiet fra den socialdemokratiske bevægelses aller-

Karetmager Kruse, C. Würtz og kedelsmed Gronemann

første tid udfoldede voldsomme anstrengelser for at »købe« de daværende ledere. Selv om der i de efterfølgende Würtz-breve ikke findes noget, der direkte kan støtte formodningen om Würtz's forbindelse med politiet, er der meget i oplysningerne vedrørende hans afrejse til Amerika, der tyder på, at Würtz var blandt dem, der lod

sig »købe«, og under alle omstændigheder taler brevene deres tydelige sprog om hans dobbeltspil med socialisternes modstandere.

Ovenstående udsnit af politidirektørens beretning fortæller os især om begivenhederne i maj 1872. På Det kgl. Bibliotek har man i Cordt Traps³ autografsamling (Ny kgl. samling 3525 4°) syv breve fra cigarmageren Johan Carl Christian Würtz til Angelo Haase⁴, redaktøren af »Folkets Avis«. Seks af brevene er skrevet i maj 1872, medens det sidste er skrevet i varetægtsarresten på Christianshavn den 10. maj 1873. Selv om tidligere historikere har draget den slutning, at Würtz i sin væremåde havde visse moralske brist, turde brevenes indhold alligevel i betragtning af Würtz's placering i arbejderbevægelsen som sektionsformand for cigarmagerne og senere som afløser af Louis Pio som formand for Internationale være meget overraskende.

C. Würtz fødtes den 21. maj 1832. Hans far var smedesvend og hed Daniel Würtz. Moderen hed Lorentze Christiane Face før giftermålet. Würtz blev optaget på Opfostringshuset, og man kan finde ham i Opfostringshusets fortegnelser over elever fra 1833 ff. (protokol nr. 256). I oktober 1846 bliver han konfirmeret, og indtil han i 1848 kommer i lære hos tobaksspinder V. F. Schram, kan man finde følgende lærekontrakter vedrørende ham: 1) med bødtermester Holst, 2) med drejermester Lahmeier, 3) antaget ved artilleriunderofficersskolen (i forbindelse hermed finder man en bemærkning »afskediget i 1848«), 4) militæret. Würtz var altså en »søgende« ung mand, inden han 16 år gammel finder frem til cigarmagerfaget og bliver udlært i dette. Efter nogle arbejdsår i provinsen finder vi ham som soldat, han bliver underofficer ved artilleriet, og i årene 1856-60 var han ved hestgarden, en periode, der prægede ham for livet, ved en bestemt lejlighed gav han således udtryk for sin respekt for kongen og

den ærlige religion. Den 9. april 1860 indgår Würtz ægteskab med den 32-årige Anne eller Anna Helvig Larsdatter, født i Jerup. I 60'erne arbejdede han som cigarmager i København. Det fremgår af hans brev af 13. maj 1872, at han i tre år havde »faret til Søes«.

I november 1871 var Würtz blevet valgt til formand for cigarmagernes sektion⁵, og han var dermed blevet placeret blandt den lille skare af pionerer, der under store vanskeligheder skulle vække datidens passive arbejdere, som ikke forstod den tale, der blev ført fra den nye bevægelses talsmænd. Det skal siges om Würtz, han var agitator mere end organisator. Han var en mand, hvis skjulte handlinger kom til at stå i stærk kontrast til det, han officielt gav udtryk for. Würtz var Pios trofaste våbendrager; medens Pio i vinteren 1872 opholdt sig i Genève, forsøgte man fra oppositionens side at få ændret foreningens statutter, således at de valgte »bestillingsmænd« kom til at stå i et rent tjenesteforhold til foreningen, så denne som øverste myndighed kunne kontrollere deres forretningsførelse og om fornødent give dem tilhold eller afskedige dem. Hertil kom yderligere en diskussion om Brix's regnskabsførelse, som man fandt mindre betryggende. I disse diskussioner finder vi Würtz som den fraværende Pios talsmand. På et sektionsformandsmøde den 28. januar 1872 er han således den eneste, der stemmer mod et forslag om, at man skal nedsætte et udvalg, der skal undersøge bestyrelsens regnskab og forretningsførelse. Oppositionen fik ikke større held med sine anstrengelser, glæden over Pios hjemkomst og hans indflydelse gjorde, at der kun vedtoges uvæsentlige ændringer i lovene, og ved valget til bestyrelsen den 29. februar og 1. marts 1872 valgtes Louis Pio, Harald Brix og Povl Geleff til bestyrelsen med de største stemmetal, medens Anthon Nielsen Mundberg som oppositionens kandidat blev første suppleant og Würtz anden suppleant.

Det første af de syv breve⁶, som bringes her, er skrevet umiddelbart efter begivenhederne på fælleden den 5. maj, og man kan deri læse, hvorledes Würtz påberåber sig sin ret til som suppleant at træde ind i bestyrelsen. Desværre foreligger der ingen oplysninger om Würtz's tidligere brevveksling eller aftaler med Haase, men det er en kendsgerning, at der tidligere har været kontakt mellem disse to. Würtz taler således i brevet af 13. maj om et råd, han havde fået af Haase i vinteren forud. Brevet af 7. maj 1872 fandt også i sin helhed straks optagelse i »Folkets Avis« som artikel.

[Skrevet ⁷/₅ 1872]

Internationale⁷

Paa et Møde i Føniks⁸ for de strikende Murere⁹ som blev overværet af circa 500 Murere blev der i Tirsdags efter et Forslag af Murer *Grøn* valgt et Udvalg af 5 Muursvende som skulde indfinde sig ved Internationales Sektions-Formandsmøde iaften, for der at samle et lignende Antal med hvem de senere vilde indgaa til Etatsraad Crone¹⁰ med en Anmodning om at maatte afholde et Arbeidermøde hvor Arbeiderspørgsmaalet kunde drøftes.

Sektionsformandsmødet var besøgt af henved 30 Sektionsformænd, men efter en lille Debat hvori Kredsformand *Mundberg*¹¹ i sine forskellige Udtalelser lig Kamæleonens hvert Øieblik skiftede Farve og snakkede haade for og imod, vedtoges det at afspise Murerne med den Besked at de kunde søge 5 Makkere hvor de fandt dem. De stakkels Murere som havde meent at de her, hvor ethvert Fag fandtes repræsenteret kunde finde den Bistand, de behøvede, maatte lade sig nøje dermed, [side 2, l. 4] Borger *Mundberg* og hans Adjudant Snedker *Forsberg*¹² havde knap Tid den Aften og dermed var det forbi.

Derefter skredes til Valg af en foreløbig Bestyrelse. Cigarmager *Würtz* gjorde med Kraft gjældende at han i

følge sidste Bestyrelvalg var Supleant og altsaa, da han nærede ubetinget Høiagtelse og Deeltagelse for den anholdte Bestyrelse og agtede at følge den af dem angivne Vei ikke vilde opgive den ham tilkommende Ret. Valgtes derfor tillige med *Mundberg* og 4 Repræsentanter til foreløbig Bestyrelse.

Redaktør Angelo Haase

Et lille Spørgsmaal som reistes over hvorledes man burde forholde sig med Foreningens Pengemidler gled Borger *Mundberg* let over.

Til Slutning bragte den uegennyttige Borger A *Toucher*¹³ – som mærkeligt nok paa Borger *Mundbergs* Anbefaling tilstedes Adgang til Sektionsformændenes Møder – en flittig Hilsen fra den anholdte Bestyrelse hvori han stærkt fremhævede at naar man blot forholdt sig stille og rolige som pæne Mennesker vilde det væsentlig paaskynde at de Hrr atter løslødes.(?) Iøvrigt var han stærkt bevæget idet han meente at hans Forhold til den anholdte Bestyrelse¹⁴ var af den Beskaffenhed at han sikkert om Onsdagen vilde blive sat under Anholdese

I Foreningens Lokale – Mødet holdtes nemlig i et mindre Værelse – havde der imidlertid samlet sig henved 200 Medlemmer, som forslog Tiden med deels ved at synge

Socialisternes March¹⁵ accompagneret af Fortepiano, deels ved at lytte til en Muursvend og en Arbeidsmand fra Tolboden der begge optraadte som Talere.

Efterskrift: De bedes selv finde Rede i disse løse Punkter som jeg her har anført, da jeg endda efter Mødet ved min Hjemkomst blev meget forsinket, og maatte gjøre det i Hast.

Rettelser: Paa 2den Side 4 Linie bedes følgende bemærket – – Snedker Forsberg der lig en anden Ulykkesflugl indfinder sig hvergang der hændes en Ulykke og hans værdige Sidestykke Bjørnbakkeren Mundberg har Chan-gerne for sig havde knap Tid iaften

Det efterfølgende brev, der er skrevet 5 dage senere, er et referat af et møde i Internationale, som han stiller til rådighed for »Folkets Avis« i det omfang, det har interesse. I sin formandstid var Würtz uenig med sin bestyrelse i spørgsmålet om offentliggørelse af foreningens regnskaber, da han var imod at »give Storbørgerbladene og det nationale Parti Lejlighed til at kigge i vore Kort«. På denne baggrund må også dette brev virke besynderligt, men man får måske en anelse om baggrunden for det, når man læser hans omtale af »et Tilfælde«, der utvivlsomt hentyder til et af Würtz's ophold i detentionen.

Det er ganske ejendommeligt, at Würtz bruger den liflandske statsmand og æventyrer Patkuls navn; det kunne tyde på, at han har kendt og har en vis sympati for ham.

Hr Hase

[Skrevet ¹³/₆ 1872]

Paa et Diskussionsmøde som i Løverdags Aftes afholdtes i Internationale hvorpaa Foreningens Anliggender drøftedes underrettede Mundberg Forsamlingen om at 15

Rigsdaler som ved en tidligere Leilighed vare indsamlede vare tilstillede de 3 Anholdte og anmodede Foreningens Medlemme om at tegne sig for ugentlige Bidrag, saa at de – – da de vare blottede for Pengemidler – – dog kunde sættes i Stand til at tilfredsstille deres Fornødenheder og føre et efter Omstændighederne behageligt Liv. Endvidere at han havde næret det Haab at der skulde have været afholdt et Møde i det Frie igaar, hvilket imidlertid var glippet, idet nemlig Etatsraad Crone havde negtet en Deputation af Arbeidere, som i den Anledning havde indfundet sig hos ham, ikke allene at afholde dette, men ethvert Møde af den Beskaffenhed i Fremtiden. Han paaviste Nødvendigheden af at Murerne strike gennemførtes at enhver af yderste Evne understøttede den, han troede at kunne forudsige et godt Resultat idet nemlig der herskede en ypperlig Enighed blandt Murerne og at Mestrene sandsynligviis med det første indgik paa Svendenes Fordringer*.

En stor Fare truede imidlertid Foreningen idet den nemlig stod Fare for at miste sit Organ¹⁷ da Underbalancen var temmelig betydelig og enhver burde søge at udbrede Bladet Fx ved at forlange det til Læsning paa Beværtninger, købe hos dem der averterede i Bladet o. s. v.

* Jeg tænker meget over hvor Deres forskjellige Referater navnlig om Murerne Sammenkomst i Føniks¹⁰ skriver sig fra idet de nemlig ere feilagtige. Murerne tænker saa lidt paa at give efter at indrømmes deres Fordringer ikke snart, paatænker de almindelig Nedlæggelse overalt af dem som for Tiden arbejder. Sympathien hos de andre Arbeidere er levende. Bidragene strømme rigeligt ind og efter de forskellige Udtaleleser her at dømme er alle Laug og Foreninger villige til skænke dem alle deres disponible Penge blot de fastholder deres Fordringer. Jeg raader Dem at forsyne Dem med Fodtøi itide, kun Hensyn til Murerne afholder Skomagerne fra at skrue, men er Murerne færdige da har de samme Dag Skomagerne paa Halsen. At købe Cigarer paa Lager behøver De ikke jeg har mine egne Tanker om Skruer og vil søge at gjøre dem gjældende blandt Cigarmagerne, i l[ille] Kirkestræde er det umuligt.

– – – Ved en Opgjørelse af Bladets Regnskab igaar har Underballancen viist sig at udgjøre 40 Rigsdaler for sidste Uge muligt udkommer Bladet ikke meer. Der opfordredes til at tegne sig for ugentlige Bidrag for at støtte det. Jeg troer nu ikke den Standsning vil være af nogen Varighed men Bladet snarest muligt vil udkomme igjen med Toucher som Redakteur. Der stikker sikkert en Rævestreg under denne Historie. Det maa – synes jeg – være indlysende at naar Underballancen Uge for Uge formindskes Abonnentantallet stadigt forøges og naar endvidere tages i Betragtning at det dog maa ligge i de Mænds Interesse som hidtil har forstrakt Bladet med Penge – at holde det gaaende, da troer jeg som sagt ikke den hele Historie. En af de Mænd som har Penge i Foretagendet en Grosserer Jensen¹⁸ talte jeg med i Aftes han mente nok det vedblev at udgaa. Underbancen troer jeg heller ikke paa, og er der nogen fremkomer den ved Smøleri og upaalidelige Bude idet de udebliver med Penge og det Hele saaledes udeblev Fx et Bud med Penge for 3 Qvarterer i denne Uge. – – – Dog tilbage til Sagen. Efter at forskjellige Talere hvoriblandt Forsberg talte for Murer Skruen, og Würtz for at Arbeiderne burde værne om den Smule Frihed der var dem indrømmet, nægtede Politidirekteuren dem Tilladelse til at afholde et Møde, burde en Deputation begive sig til Kronprindsen¹⁹ og anmode om Tilladelse dertil det var ligefrem en Æressag for Arbeiderne at faa et Møde bragt istand, om ikke for andet saa for at vise at de som fredelige Mænd kunde mødes og gaa hver til sit igjen, hævdedes Mødet med kraftige Hurraer for Borgerne Pio Brix og Geleff. Mødet overværedes af saamange Localet kunde rumme.

Hr Hase

De bedes benytte disse Meddelelser saafremt de har noget Værd for Dem med Varsomhed, min Person behøver De

ikke at skaane, jeg angrer kun ikke at have fulgt Deres Raad i Vinter. I hvad De end hører om min Person ud-beder jeg mig en skaansom Bedømmelse af Dem, en Mand som har været Hestgarder 4½ Aar, har faret til Søes 3 Aar, maa absolut fra disse forskjellige Stillinger med-bringe endeel Raahed, det Arbeide jeg har kan ikke til-fredsstille hverken min Aand eller mit Legeme altsaa skeier man ud engang imellem. Jeg veed nu ikke om De er enig med mig deri det er blot en Undskyldning jeg efter en meget piinlig Selvbetragtning har gjort mig selv, vare de Hr P. B. G. paa fri Fod vilde jeg træde tilbage, men da jeg troer der er noget underfundigt i Gjære med de andre er det umuligt jeg maa holde lidt Øie med dem for naar Tiden kommer at gjøre Arbeiderne opmærk-somme paa at der blot bliver trukket omkring med dem. Dagstelegrafen skriver som De har seet at jeg havde et Tilfælde²⁰ igaar, mon den har gjættet sig dertil? Forresten er jeg den tak skyldig derfor, den viser mig kun det Ud-bytte baade jeg og saamangen Anden har havt af at være Socialist, forresten skal det ikke hændes tiere idet jeg har gjort baade mig og min Familie det Løfte at afholde mig fra sligt for Fremtiden.

ærbg.

Patkull

Jeg haaber vist De kjender
mig trods dette antagne Navn

Det næste brev er en følge af en ledende artikel i »Folkets Avis« den 15. maj. Artiklen har samme overskrift som Pios berømte artikel fra »Socialisten« den 2. maj »Målet er fuldt«. Haase omtaler arbejderbevægelsens ledere på en meget nedsættende måde og betegner dem som tugt-huskandidater, ladegårdskandidater, gadedrenge o. s. v. Sig selv og C. V. Rimestad tildeler han rollen som arbej-

dernes sande og egentlige venner. I slutningen af artiklen deler han socialisterne i to grupper, nemlig forledere og forledte – det er dette »Skjel mellem de forskellige Ledere«, Würtz hentyder til i sit brev.

Hr Hase

[Skrevet ^{15/6} 1872]

Deres Artikkel i Folkets Avis for idag²¹ har jeg læst, og den har paa mig frembragt den af dem tilsigtede Virkning. Jeg har aldrig anbefalet nogen Arbeider at gjøre Strike, tvertimod jeg har ved flere Leiligheder ivret derimod, da jeg vidste at de kun benyttedes som et Agitationsmiddel, hvilken Andeel jeg havde i Mødet paa Nørrefællend er Dem bekjendt og trænger ikke til nogen Forklaring. Jeg har ved flere Leiligheder havt den Ære at tale med Dem, og De vil have indseet, at jeg stedse har opfattet de socialistiske Lærdomme i deres ædlere Betydning; unegteligt har jeg ladet mig lede af en vis personlig Hengivenhed for DHr Pio og Brix. Da jeg efter deres Arestation udtalte at jeg agtede at betræde den af Dem indslagne Vei skeete det kun for at modarbeide en Mand, der forsøgte det samme, kun ad en lumskere Omvei og paa en mindre ædel Maade. Da jeg nu seer at De agter at gjøre Skæl imellem de forskjellige Ledere, kan jeg ikke tro andet end at De agter, at tildele mig og nogle andre Arbeidere en Rolle deri, tro ingenlunde det er Feighed naar jeg beder Dem skaane os, for Dem ydmyger jeg mig, var det i Dagstelegrafen lo jeg derad. Jeg har mange og store Feil, og beder Dem ikke at tilintetgøre den Smule Agtelse jeg endnu har for mig selv. De har flere Gange velvilligt raadet mig, men jeg har først for silde agtet derpaa. Erindre Dem for 14 Dage siden, den Mand²² som nu staaer i Spidsen for Foreningen sammenkaldte Bestyrelserne for samtlige strike Kasser, og foreslog dem at sammensmelte samtlige Kasser til en fælleds,

og da stadigt holde en strike gaaende, traadte jeg iblandt 100 Mennesker frem og reddede Cigarmagernes Kasse samt tilintetgjorde hans Plan, den Mand er siden den Tid min Uven, og vidste jeg ikke at han ikke har opgivet sin Plan, men snarest agter at sætte den i Værk, for ved den at fremkalde Arbejdsløshed, uden hvilken en saadan ikke kan trives, da meldte jeg mig ud af Foreningen imorgen, nu er det min Pligt at blive, og vel er jeg international, men jeg sværger som en dansk Mand at anvende min yderste Evne og Kraft paa at bekæmpe ham og hidføre den Orden De antyder og som jeg troer er den nødvendige for os alle.

Med Høiagtels
ærbg.
C Würtz
Cigarmager

De bedes undskylde min slette usammenhængende Skrift da det er skeet i Hast

Württemberg's bøn om at blive genstand for en »pænere« omtale end de andre blev hørt. I »Folkets Avis« den 16. maj bringer Haase i en artikel navnene på en del af forledderne, men Würtz slipper nådigt, idet hans navn ikke nævnes, da han kun tages med i »opsamlingsbegrebet« »o. s. v.«. Det er herfor, Würtz takker i nedenstående brev. I artiklen i »Folkets Avis«, der har overskriften »Hvorledes er det muligt«, får man ellers et meget chokerende indtryk af den sprogbug, der benyttes af arbejdernes modstandere. Det hedder således: »Saa sandt som Arbejdets Ret og Arbejdernes Vel er et hæderligt og retfærdigt Formaal, saa ned med den røde Klud, der kun har været et Mærke for lovløse Forbrydere og styverfængende Gøglere. Ingen Arbejder, der agter sin Stand, kan nedværdige sig til at træde under den, og kun hvor dette Mordbrænderflag er

strøget, kan der være Haab om med Fredens eller Stridens Midler at vinde nogen Sejre.«

Hr Hase

[Skrevet 17/5 1872]

De takkes fordi De lod mig slippe med »o s v«. De har sandsynligviis læst Socialisten idag, Forfatteren til den Artikkel mod Hr Bøegh²³, er saa vidt jeg veed, Hr Loria²⁴, dog tør jeg ikke med Vished paastaa det, men enten har han skrevet den, eller den ledende Artikkel, ialtfald skal De blive nærmere underrettet derom; Artiklen om Arbejderforeningen af 1860 Regnskab²⁵ var af ham.

Jeg overværede igaarftes et Sektionsformandsmøde, og vil tillade mig at gjøre Dem bekendt med de vigtigste Gjenstande som forhandlede, og som muligt kan have Interesse for Dem.

Der indsattes en Komitee* bestaaende af 5 Medlemmer, til at modtage og kontrollere de frivillige Bidrag som muligt maatte indkomme til Bladet, forcløbigt er det kun gaaet smaat dermed. Bladet talte igaar 2700 Abonnenter, Redaktionen meente at naar de naaede lidt over 3000 var Bladets Eksistents sikkert. Mundberg reed sin gamle Kjephest om Oprettelsen af en fælleds Strikekasse, ligeoverfor et lille Mindretal falder det mig vanskeligt at gjøre min Mening gjældende mod Mundbergs, da han altid er eskorteret af en Flok radikale Snedkersvende. De maa dog tiltro mig en Smule Menneskekundskab, og jeg forsikrer Dem, at efter forskjellige Samtaler jeg har havt med Mundberg, er jeg kommet til det Resultat, at Arbeidersagen er for ham en aldeles ligegyldig Ting, men at han kun søger at fremme egne personlige Formaal, hvorfor da ikke bekjæmpe ham? Jeg udtalte min Mening for Dem sidst vi talte sammen, at naar ethvert Fag havde

* Hvori jeg selv modtog en Plads.

en saadan Kasse vilde man dermed kunde stifte megen Nytte, som Fx til Udlaan eller Understøttelse i arbejdsløse eller trange Tider, hvorfor da give en Spekulant det Hele at regjere over? Efter nogle Vanskeligheder lykkedes det mig at bringe det til at hvert Fag særskildt sammenkaldtes og udspurgtes, og da jeg som Bestyrelsesmedlem har Ret til at overvære ethvert Møde har jeg ikke opgivet Haabet endnu. Paa Løverdagaften foreligger Spørgsmaalet: Hvorledes er Arbejderens Stilling i Samfundet, og ved hvilke Midler kan han hjælpes, til Diskussion, Da baade Mundberg og hans Drabanter der ere de faa, agter jeg at føre et Hovedslag imod ham ved at vise at den ingenlunde fremmes ved de af ham antydede Midler.*

En meget livlig Diskussion udspandt sig over det Spørgsmaal, om, hvorvidt man burde ansøge om Tilladelse, til at holde Folkemøder, eller vente til Bestyrelsen blev løsladt, nogle foresloge at anlægge Sag mod Politidirektøren, men til Slutning enedes man om at udsætte det til Bestyrelsen kom paa fri Fod, da det for Tiden skortede paa Talere, og man muligt af den Grund vilde prostituere sig. Jeg havde igaarftes Leilighed til af Løbe N. paa de nye udstedte Kort at see -- saafremt de virkelig alle ere bidragydend Medlemmer -- at Foreningen tæller 5020 Medlemmer, og med den Enighed der er tilstede var det ønskeligt, om der kom nogle ind som forsøgte at lede den hen i en ædlere Retning. De Hr Hase er en Umulighed, De er paa Grund af Deres Artikler de senere Dage høitideligt erklæret i Rigets Akt, men jeg vil dog haabe at det snart kan skee at De -- saafremt De selv maatte ønske

* Da jeg igaarftes forholdt Mundberg at der ad Foreningens Vei burde arbeides for at Murerne strike endtes, svarede han mig at det aldeles ikke var Foreningens Sag da Murerne selv havde begyndt den. De vil derefter selv kunne karakterisere ham, da Agitationen dog er udgaact fra Internationale.

det – – uforstyrret kan møde ved vore Forhandlinger som Referent.

ærbg.
C Würtz
Cigarmager

Efterskrift:

Disse Meddelelser ere af aldeles privat Natur og ikke til Optagelse i Bladet, uden De muligt kunde finde enkelte Punkter deri som vare tjenlige. Dersom min Correspondance skulde genere Dem, bedes De tilkjendegive mig det, jeg har blot udfyldt en ledig Aften dermed. C W

[Skrevet 18/5 1872]

Hr Loria har ikke skrevet nogen af de 2 Artikler igaar, men derimod den idag om »Vore Friheder«²⁶ o. s. v.

I det efterfølgende brev giver Würtz Haase et meget udførligt referat af et diskussionsmøde i Internationale. Motivet til referatet må sikkert søges i Würtz's sidste linie i brevet – det var en modydelse for en støtte, Haase havde foranlediget, at familien Würtz havde fået.

Hr Hase

[Skrevet 19/5 1872]

Diskussionsmødet iaftes, var det meest indholdsløse og intetsigende jeg endnu har overværet. Det af mig antydede Hovedslag kun ikke finde Sted, eftersom Mundberg ikke engang overværede Mødet, men sad som en Kræmmer i sin Bod (Contorret) og solgte røde Kort. A Toucher aabnede Mødet med en Tale, hvis Indhold er mig umuligt at gjengive, saameget kan jeg dog sige Dem, at den ingenlunde belyste Arbejderens Stilling i Samfundet paa den rette Maade, og heller ikke paaviste ved hvilke Midler den kan forbedres, men vel forværres. I det Hele taget gaaer der en saa nisseagtig, og umandig Tone,

igjennem alt hvad Toucher siger og skriver, at man vel skjænker det en øieblikkelig Opmærksomhed, men lige-saa hurtigt forsvinder igjen, uden at efterlade noget Indtryk. Hr Rimestad bruger Ordet afhaspe om Geleffs Foredrag, det samme Udtryk kan anvendes paa den unge Toucher, idet han afhasper hvad Spindekonen – den gamle Toucher – har spundet. De 2 Herrer hører forresten ikke til de Personer hvis Omgang jeg ynder, til den Gamle bærer jeg et gammelt Nag fordi han i sin »Kjøbenhavns Mysterier«²⁷ har sat den hæderlige Dr Dampe²⁸ i Klasse med Tugthuuskandidater. A Toucher har igaar modtaget et Brev fra Geleff, hvoraf det fremgaaer, at der er indtraadt en betydelig Forbedring i hans Stilling – idetmindste – idet det er blevet ham tilladt at erholde Skrive-materialer, Bøger, o s v. Jeg selv talte ogsaa, og forklarede – hvad De vistnok selv maa indrømme – at Arbejderens Stilling i mange Tilfælde kunde være bedre. Jeg gjennemgik de forskjellige Maader man havde forsøgt at forbedre den paa, som fr Ekx Huusholdningforeninger Folkebanker striker Skruer o. s. v. paaviste hvorledes de hidtil gjorde Forsøg navnlig med Huusholdningforeninger hidtil havde været resultløse, ikke just fordi der ikke kunde udrettes noget godt med dem, men af den Grund at Arbejderne, som i Almindelighed savnede de fornødne Kundskaber, maatte lade slige Foreninger bestyre af Forretsningsførere som i 9 af 10 Tilfælde bedrog dem.* Jeg forklarede man kunde undgaa de fordærvelige striker, ved at oprette, de saa ofte til Dem omtalte Kasser. Omendskøndt jeg smurte lidt tykt paa, da jeg omtalte Arbejderens fortrykte Stilling i Samfundet, lykkedes det mig kun at høste et svagt Bifald – men bedre Lykke næste Gang.

En stormende Lykke gjorde derimod en Mængde senere Talere, som – paa deres Maade, kritiserede Hr Bøghs

* Efter den mig af Dem skænkede Bog.

sidste Artikler i Folkets Avis. De vilde have tilbragt en kostelig Aften hvis De havde staaet i en Krog og hørt det, en 60aarig Pensionist (Bouttrup) foreslog saagar at lade en Indsamling foretage, og for det indkomne forskaffe Hr Bøgh en Plads paa Bidstrup²⁹. De har lovet mig Discretion skulde det imidlertid ved et Tilfælde røbes at jeg correspondere med Dem, skal De ikke tage Dem den Ting synderlig nær. Vel er Hr Bøgh i de senere Dage faret slemt i Harnisk, men jeg skylder ham for meget for de mange smukke Ting jeg har læst af ham, til at jeg ikke for hans Skyld turde vove at bryde en Landse. I det Hele taget gaaer det op for mig, at min Plads ikke kan være der ret længe, thi hvad jeg hører af andre, og hvad jeg selv vil fremføre, maa dog være bygget paa en Smule Tænkning, eller Kundskab, men ved at høre de Syllogismer – om de kaldes saa – som der fremsættes, snurrer det rundt for mig saa jeg gaaer aldes fra Concepterne. Mødet endtes med at Dirigenten foreslog at foretage følgende Indsamlinger til

- 1) Bladet Socialisten
- 2) til den anholdte Bestyrelse
- 3) til Muursvend Grøn
- 4) til Murerne Strike

Naar man nu betænker at der er indkommet igaarftes med det i Ugen indsamlede til Socialisten 53 Rigsd. 2 Mark 8 Skill.

til Bestyrelsen ialt circa 38 Rigsd. hvoraf 2 Gange 15 R. er den tilsendt

til Grøn 5 Rigsd. 2 Mark 6 Skill.

til Murerstriken paa Contoiret i Kir[ke]st[ræ]de 45 Rigsd. i Gothersgade muligt 10 à 12 Rigsd.

vil De indsee at det ikke er saa billigt at være Socialist.

Murerne havde til idag forlangt en Understøttelse af 90 Rigsdaler som De af ovenstaaende vil see er der ikke indkommet saameget, desuagtet ere de ikke forknytte, men ville tredie Pintsedag foretage en større Skovtour. Dog skriver denne Meddelelse sig fra en halv Snees af de mere velhavende, som man stadigt seer med $\frac{1}{2}$ Baier foran sig i Lokalet. De mange som maaske idag ikke har 1 Stykke Brød i Huset har jeg ikke talt med. Da jeg i den senere Tid er blevet mere mistroisk, opdagede jeg tilfældigt ved at kaste Øiet hen over Forsamlingen, at den for en stor Deel bestod af aldeles nye Medlemmer af en simplere Slags som vistnok have ladet sig indmelde for Plaseer-Skyld, som man siger. Det er Mundberg ligegyldigt blot de betaler, han er Kjøbmand og driver Forretningen som Kjøbmand. Iøvrigt undrer det mig at han, som i Vinter opponerede saa stærkt imod Bestyrelsen, og fordrede at eftersee deres Regnskaber, nu afholder andre fra at eftersee sine, og dog maa der indkomme ikke saa ubetydeligt, efter Løbe Nr paa Kortene har jeg saaledes udregnet, at der i de sidste 14 Dage maa have været en Tilgang af circa 700 Medlemmer, hvilket Bladet for dag stadfæster. Hvilket udgjør en Summa af omtrent 58 Rigsdaler, De kunde dog spørge hvortil han anvender de mange Penge. Jeg veed ikke om De har hørt at Kammerherreinde Berling³⁰ har tilbudt at gaa i Caution for Pio, hans Aktier staa særdeles godt hos Damerne, da jeg igaarftes opholdt mig paa Contoret var der flere Damer – De maa nemlig vide at Damer ogsaa kunne være Medlemmer af Foreningen, de kaldes da og skrives for Borgerinder – for at indbetale Pengebidrag til ham, de forhørte sig synlig rørte til hans Befindende og forespurgte om det ikke var muligt at sende ham en eller anden Behagelighed. Som nogle af de fornemste Borgerinder, kan jeg foruden Borgerinde Mundberg nævne Dem en Frøken Jørgensen³¹, (Søster til Redakteuren) en meget dannet Dame

(det vil da sige hvad vi kalder Dannelse) som underholder os med Fortepianospil, Deklamationer, samt Solosang, Frøknerne Toucher o f Der findes ogsaa mangen agtværdige Haandværkerkoner, (navnlig iblandt Skomagerkoner) som i Selskab med deres Mænd skænke det Vaas, som der bliver fremvrøvlet, en Opmærksomhe og Andagt som var en bedre Sag værdig. Skomagerne især ere de værste Vaasere, og skulde jeg ønske Dem en Ulykke paa Halsen skulde det være den at overvære et Skomagermøde som varede en 3 a 4 Timer. De vilde der gjøre Bekjendtskab med en besynderlig Fremtoning ved Navn Hoffensblad. Dog det meste af hvad jeg her har fremført er noget som ingen Interesse kan have for Dem, jeg vil derfor slutte med Tak for den venlige Hilsen De sendte mine Kjære.

ærbg.

C Würtz

Cigarmager

Det sidste brev, som samlingen rummer fra denne periode, er modtaget den 28. maj. Ud af brevet lyser Würtz's uvenskab med og frygt for Mundberg. Efter Mundbergs arrestation er det nu Würtz, der står i spidsen for Internationale, og den mand, som arbejderne troede på, sender i dette brev ikke alene et nyt fyldigt referat af begivenhederne, han beder ogsaa om et lån eller en gave på 5 rigsdaler for sin virksomhed.

[Modtaget 28/5 1872]

[Skrevet 20/5 1872]

Hr Hase

Jeg meddeler Dem herved det vigtigste af hvad der forhandlede paa Fællesmødet i Torsdags (23/5). Da endeel deraf – skøndt urigtigt fremstillet – allerede tilhører Offentligheden, kunde der maaskee være enkelte Ting som De kunde berigtige. Dog beder jeg Dem forud be-

mærke, at om jeg just ikke er en personlig Fjende af Mundberg, saa er jeg det dog af den Feigheds og Umandigheds Politik som han stadigt prædiker og søger at faa indført i Foreningen*. L Bjørnbaks³² Forhold til Internationale kjender De? Hvorledes han i Begyndelsen lede for Arbejderne, og søgte at hverve dem til at traske i Hælenc paa de jyske Gaardmand, har De vist baade læst i Aarshuus Amtidende, og Soliastin. Den første Rivning mellem ham og Socialisterne fandt Sted, da han først paa Vinteren fremkom med sin Adresse til Folketinget, og deri ganske utvetydigt stak Hestefoden frem, idet han nemlig i Forgrunden stillede nogle Fordringer af reen politisk Betydning, som 5te Juni Grundlovens Gjenindførelse, Formindskelse i Udgifterne til Hær og Flaade et c r kort sagt Ting som intet Værd have for Arbejderne, men derimod ganske løseligt berørte slige sociale Spørgsmaal som stod paa Dagsorden hos dem. Da den ingen Tilslutning fandt, blev han fra en Ven til en Uven, og hvorledes han nu fornægter sit Maskepie med Internationale har De fornyligt selv belyst. Jeg er her saa vidtløftig blot for at anskuliggjøre Dem, at den samme Rolle som B spiller i Jylland spiller M i Kjøbenhavn. Ved de forskjellige Foredrag han har holdt saavel for en større Forsamling, som for en mindre, Fx Sektionsformandsmøder og l., har Bs Program stadigt været det fremherskende, og da han stadigt staaer i en livlig Forbindelse med Bjørnbak, og henter sine Instruxer fra ham svaier han lig en Veirhanc frem og tilbage efter den Vind der blæser fra Aarhus, teer sig den ene Dag som den meest uvane Tyr og den næste Dag som det nysseligste lille Lam. Jeg har faaet den fixe Idee, som jeg umuligt

* Saaledes kalder De jo selv, i en af de senere Dages ledende Artikel om Folketingsvalgene, den Politik som den jyske Folkeforening søger at gjøre gjældende, og jeg forsikkrer Dem Mundberg er ikke et af de mindst udprægede N. af samme.

kan frigjøre mig for at M. en kort Tid forinden vist ikke var ukjendt med den Skjæbne, der ventede de 3 Hrr, og muligt har en Finger med i Spillet, det kan være jeg gjør ham Uret, men nogen Bedrøvelse over Pios Arrestation har han ikke følt, men muligt den modsatte Følelse, idet Veien nu for ham er banet. Ved det omtalte Fælledsmøde, hvor følgende Spørgsmaal vare fremsatte til Forhandling, bør 1) Foreningen for Fremtiden afholde Folkemøder. 2) Om der ikke burde anlægges Sag imod Politidirektøren for Myndighedsmisbrug ligeoverfor hans Forhold til Mødet paa Nørrefælled. 3) Hvorvidt Foreningen burde deeltage i Grundlovsfesten, aabnede Mundberg* Mødet med en kort Tale hvori han tiltalte Forsamlingen som Flok uartige Skoledrenge og gjorde alt hvad han selv tidligere har talt til Løgn, anbefalede den største Maadehold og Orden, Arbejderne maatte ikke tro at de saaledes udenvidere kunde gennemføre en Samfundsreform eller sætte sig op mod Myndighederne, men burde lidt efter lidt søge at hidføre en Forbedring i deres Kaar, og kortsagt en heel Deel, som det skulde have glædet mig at høre af en anden honnet og ærekjær Mands Mund, men som i Mundbergs – – der som jeg kan paavise deels selv under Anonymitetens Maske skriver i deels anbefaler at understøtte et Blad som indeholder hadefulde Angreb, mod Øvrighed og Medborgere – – lyder som en blodig Satire. Jeg fik det Indtryk at han nu da han skal være jydsk Rigsdagsmand, vist gjerne lige som B. vilde fortælle alle Mennesker, at han aldrig har været Medlem af Internationale, men da det vanskeligt kan lade sig gjøre, dog

* Mundberg har i den senere Tid viist en mærkelig Ligegyldighed overfor Foreningens Sager, de senere Møder har han saaledes neppe overværet, Contorforretningerne lader han besørges ved en lønnet Skriver, det her omtalte Møde aabnede han kun paa min Anmodning, og var endskøndt Foreningens Formand dog aldeles ukjendt med hvad der stod paa Dagsordenen saa han først maatte underrettes derom.

ialtfald vil børste sig, saa reen som muligt, jeg fandt at han burde have paa Hattepullen, og gav ham det efter bedste Evne.

[Skrevet 27/5 1872]

Da jeg standsede her igaarftes og Mundberg idag er blevet arresteret vil jeg yderme, da Kl er halv 2 i Nat fatte mig i Korthed.

Der udspandt sig en heftig Strid mellem mig og M hvor jeg udtalte, at saaledes burde han have udtalt sig fra først da havde vore Sager staaet bedre, hvorledes han som saa ofte havde ophidset os ved sine Taler, og derigjennem bidraget til at gjøre Hundreder af Mennesker brødløse, nu da det var for seent kunde tale saa spagfærdigt, M fralagde sig at have bidraget til at hidføre Murenes Skrue, og fordrede at enten skulde han eller jeg, ekskluderes, Forsamlingen nægtede at ekskludere mig, hvorover M i Vrede forlod Salen, og agtede at udmelde sig strax, men blev dog foreløbig paa et Par af sine Venners Anmodning. De 2 Herrer Toucher udmeldte sig derimod strax, da jeg ikke udtalte noget krænkende mod dem beholder jeg min gamle Mening at det væsentlig er af den Grund at der for Tiden intet er at fortjene ved at være Socialist, men ikke som der stod i Dagstelegrafen fordi Foreningen havde anskaffet en rød Fane. M søgte ogsaa kun en Grund til at trække sig tilbage, og mærkværdigt nok er det altid dem der ere implicerede i Penge-spørgsmaal der forlade Foreningen.

Kort at fortælle efter megen Snak blev det vedtaget ikke at lade sig afholde Folkemøder, men derimod at vente til P. B. og G kom paa fri Fod og da lade dem anlægge Sag imod Autoriteterne, for Myndighedsmisbrug, ikke at deeltage i den almindelige Grundlovsfest, men derimod burde Foreningens Medlemmer samles ved den slesvigske Sten paa Eremitage Plainen og der afholde en

Fest for sig selv. Entreen koster 1 Mark og derfor erholder ethvert Medl et rødt Kort med Ordet Internationale paa, til bære paa Brystet, en Indsamling til en rød Fane er foretaget, hvormeget den har indbragt er mig ubekjendt, dog troer jeg foreløbigt kun 5 Rigsdaler, medens jeg forsikkrer Dem der skal sandsynligtviis hverken blive afholdt Folkemøde, Grundlovsfest eller lignende. Torsdag Aften vil jeg lade afholde et Diskussionsmøde om hvorledes Arbeideren bør stille sig over for de nuværende Forhold, og der vil vi see at komme til en fornuftig Udtale og følge den gyldne Middelvei. Mundbergs Arrestation skal være foranlediget ved en Udtalelse af en Murer, om den tvetydige Maade han udstedte Proklamationen til Arbeiderne paa, om ikke at indfinde sig ved Mødet paa Nørrefælled, idet samtidigt gav dem at forstaa at han dog vilde indfinde sig der, som De erindrer jeg omtalte til Dem, muligt kommer jeg selv i Fidtefadet. Der valgtes en ny Bestyrelse³³ bestaaende af 6 Arbeidere for hvilken – – De vil maaske smile – – jeg kom til at staa i Spidsen, De skulde have seet hvor paatrængende Loria var i Aften, men jeg satte ham smukt i Luften. Der afsendtes Breve og Telegrammer til Aarhus og Horsens, hvori de underrettedes om det forefaldende og anmodedes om at holde tappert ud. Jeg forefandt en Kassebeholdning af circa 42 Rigsdaler deels til Murerstriken, deels Bidrag til Socialisten, og lignde. Bladet har sandsynligt efter Redakteurens Udtalelser iaften kun en stakket Tid tilbage. Hvad jeg her har betroet Dem af det i Aften skeedte, navnlig om Kassebeholdningen og Bestyrelsesvalg er blot privat for Dem, da den øieblikkelige Offentliggjørel deraf upaatvivleligt vil komprommittere mig og gjøre fremtidige Meddelser umulige, næst Gang mere.

ærbg.

C. Würtz

Hr Haase

[Skrevet ^{28/5} 1872]

Efterskr. Det vil maaske undre Dem at jeg har modtaget denne Post saa meget mere som det var min bestemte Mening at trække mig tilbage, hvis denne Katastrofe ikke var indtruffet, da mine pekuniære Omstændigheder ikke tillade mig at afsee lang Tid fra mit Arbeide, og jeg netop i denne Tid er uheldig stillet, men min rastløse Aand tillader det ikke, jeg kan ikke leve uden at have noget at tænke paa. De har flere Gange Hr Haase tilbudt mig Penge, jeg har afslaaet det da slige Tjenester ikke bør tages Penge for. I forrige Uge saa jeg mig imidlertid – – paa Grund af ringe Fortjeneste tvungen til at pantsætte mit Søndagstøi det er nødvendigt at jeg faar det idag – da jeg muligt kommer til at fremstille mig for Retten, og i det Hele er det nødvendigt jeg har det. Laan eller skjænk mig 5 Rigsdaler Hr Haase, det er et besynderligt Forlangende til en Mand der er en Fjende af vor Forening og maaske imod mig bliver det et farligt Vaaben, skulde det skee har jeg imidlertid taget meget feil af Dem.

ærbg.

C Würtz

Det sidste brev i samlingen er skrevet omtrent et år efter det nærmest forudgående, et år, der for Würtz var meget rigt på oplevelser. Hans hengivenhed for de fængslede ledere var eksemplarisk, hans ledelse af Internationale var præget heraf, han tålte ingen kritik af foreningens styreform, og den måde, hvorpå han forsvarede den »gamle foreningsform«, skulle også til sidst koste ham formandsskabet.

Tanken om et folkemøde eller en protest overfor myndighedernes behandling af de fængslede ledere var ting, han stadig syslede med. På grundlovsdagen i 1872 sam-

ledes man ved den slesvigske sten i Dyrehaven. Det var udenfor politidirektør Crones rækkevidde, men ikke udenfor regeringens, og mødeledelsen fik pålæg om, at den nye røde fane, som var anskaffet, ikke måtte rulles op, men kun placeres ved talerstolen indrullet i sit voksdugshylster. Sidst i juli måned kalder Würtz på ny til møde i Dyrehaven, og sammen med Würtz taler bl. a. repræsentanter for arbejderbevægelsen i Jylland kredsformændene Kruse og Gronemann. Mødet var tænkt at skulle virke som propaganda for det efterfølgende valg i september, et valg, der i øvrigt blev en skuffelse for Socialdemokratiet i København, de opstillede kandidater fik, bortset fra Pio, der i 5. kreds opnåede 199 stemmer, kun ganske få stemmer.

Mere held fik Würtz med en adresse til Folketinget med en klage over politidirektøren og over behandlingen af de fængslede førere. Redaktør Bille foranledigede klagen forelagt rigsdagens medlemmer, men justitsminister Klein³⁴, der havde afløst Krieger, henlagde uden videre de fremsendte klager.

Det vil føre for vidt i enkeltheder at fortælle om Würtz's agitatoriske indsats i efteråret og vinteren 1872. Det skal blot siges, at han holdt et meget stort antal møder ikke mindst i provinsen. Det var under en sådan rejse, at han besøgte Bjørnbak i Viby, hvilket gav anledning til stærk kritik af Bjørnbak, der havde nedværdiget sig til at modtage socialistbesøg. Han riposterede imidlertid med den stærke udtalelse, at han hellere ville have besøg af den skinbarlige fanden end af en uforstående højreredaktør.

Under Würtz's mange rejser i provinsen gærede det i foreningen i København, manglen på en fast organisatorisk ledelse udsattes for stærk kritik, og ved et bestyrelsesvalg i marts blev han under en rejse i provinsen fældet som formand, og en kollega til ham, cigarmager Johnsen,

valgtes som formand med 321 stemmer mod 208 stemmer for Würtz. Man var dog ikke mere utilfreds med Würtz, end at man i april måned ansatte ham som Internationales agitator i provinsen. Den 13. april 1873 kan man imidlertid i »Socialisten« læse følgende:

»Undertegnede tillader sig herved at underrette de ærede Abonnenter paa Bladet »Socialisten« om, at jeg frivillig er fratraadt min Stilling som Ansvarshavende for ovennævnte Blad; samtidig hermed nedlægger jeg herved den mig af Sektionsformændene overdragne Bestilling som Agitator for Foreningen »Internationale«.

København, den 12te April 1873. C. Würtz.

Idet Redaktionen herved takker Borger Würtz for den Troskab, hvormed han har baaret det ikke ringe Ansvar for Bladet, tillader den sig at tilføje, at Bladets Aand og Indhold selvfølgelig ikke undergaar nogen Forandring.

Redaktionen.«

Forhistorien var den, at »Dags-Telegraf« onsdag den 9. april havde haft en artikel med overskriften »Socialistiske Pengeafpressere«, hvori man fortalte, at to borgere, medlemmer af Internationale, havde aftvunget en mand nogle penge under truslen om at ville »offentliggøre visse Gavtyvestreger«. Ugedagen efter, at denne artikel havde stået i »Dags-Telegraf«, holdt man møde i Internationale og vedtog, »efterat der var fremkommet store Beviser imod Borgerne Würtz og Weiss's Fremgangsmaade i den internationale Arbejderforening og dens Formaal, følgende Beslutninger, omtrent enstemmig: at Borgerne Würtz og Weiss *udstødes* af den internationale Arbejderforening i Danmark, hvilket herved kundgøres, ikke alene

for Medlemmerne i Danmark, men for ethvert Medlem af den internationale Arbejderforening, hvor en saadan Afdeling findes.«

Men Würtz skulle jo leve, og han var ikke sådan at slå ud. Tirsdag den 22. april indrykker han følgende annonce i »Socialisten«:

»At jeg efter at være afsat som Formand for den »internationale Arbejderforening«, frivilligt fra-
traadt mine Bestillinger som Ansvarshavende for
Bladet »Socialisten« og som Agitator for Forenin-
gen, samt endelig *udstødt* af Foreningen, ikke alene
i Kongeriget Danmark, men ogsaa i den ganske
Verden, atter – i Erkendelsen af, at Arbejdet adler
Manden – er tyet til mit tidligere Erhverv, at rulle
Cigarer og vil der stadigt i mit Hjem, Springgade
24, 2den Sal til Gaden, leveres en god Cigar til
Nutidens billigste Priser.

Ærbødigst

C. Würtz, Cigarmager.«

Men hvad hans egne partifæller ikke havde formået – at slå ham helt ud – det formåede politiet. Da politidirektør Crone i november 1872 havde afslået et andragende om tilladelse til at holde et arbejdermøde på Nørrefællø, besluttede man at søge foretræde hos kongen for at klage herover. Würtz skulle i spidsen for seks borgere lede en sådan deputation. Henvendelsen herom gik fra hofmarskallatet til justitsministeriet og derfra til Crone med en forespørgsel, om han ikke fandt de anvendte udtryk i begrundelsen for henvendelsen strafbare. Det gjorde han, og Hof- og stadsretten idømte mandag den 5. maj 1873 cigarmager Würtz og Corfitzen, maskinarbejderne Christensen og Weiss, snedker Greisen og den afskedigede kommandersergent Johnsen hver en bøde på 200 rigsdaler

eller simpelt fængsel i 60 dage. Da dommen faldt, havde Würtz lige fået 15 dages fængsel for en bladartikel, derfor finder man hans sidste artikel fra den 10. maj 1873 skrevet i varetægtsarresten på Christianshavn. Brevet og den medsendte artikel, der i høj grad er præget af hans uvenskab med boghandler Loria, lyder således:

Varetægtsarresten paa Christianshavn
d 10/5 73

Efter at have skrevet dette Brev har jeg omskrevet Artiklen.

Hr Haase

Medfølgende Artikkell bedes saafremt den maatte egne sig dertil optaget i Folkets Avis, da jeg forud kjender Deres Mening om Socialisten, har jeg affattet den i en Tone som om den kunde være Deres eget kjødelige Barn. Om det just er korrekt at anføre eller hentyde til hvad der staaer i en Retsprotokol ved jeg ikke; hvis ikke kan De maaske selv give Ordene et andet Sving. Ialfald har Hr Assessor Koch³⁵ da jeg var i Forhør oplæst Loria's Forklaring for mig, og hvad jeg selv, og de andre der vare implicerede i Sagen har forklaret kjender jeg ogsaa. Blot Loria faaer den saa tyk som muligt er jeg tilfreds; hvilket jeg veed De ogsaa under ham.

Men det samme, da jeg nu efter saa lang Tids Forløb, atter tager mig den Frihed at skrive Dem til, tillader jeg mig at omtale en Sag der stiller mig og Weiss³⁶ i et meget uheldigt Lys, overfor Udgiverne af Folkets Avis; for Demokratens³⁷ Regning ere vi nemlig 7 Rigsdaler skyldige for Avertissementer i Folkets Avis, det tilkommer imidlertid ikke os at betale dem, men derimod Grosseer Jensen Pilestræde No 45 da han allerede for længe siden har overtaget alle Forpligtelser angaaende Demokraten, jeg har derfor ogsaa stadigt henviist Budet med Regningen

til ham, hvilken han dog med sin sædvanlige Smaalighed har nægtet at betale, jeg haaber dog ikke De forskaaner ham for fremtidig Rykken. Om et Par Dage skal jeg levere Dem et lille Bidrag angaaende mit Forhold til ham, hvilket De vil kalde alt andet end socialistisk

ærbg.

C Würtz

Cigarmager

P S

De bedes undskylde de hyppige Rettelser, hvis jeg ikke havde havt lidt knapt om Skrivematerialer havde jeg renskrevet Artiklen.

Da De tillige veed at jeg ikke er meget stiv i Ortografien bedes De rette mulige Feiler.

C Würtz

Loriansk

Boghandler Loria befinder sig for Tiden i en meget uheldig Stilling, det er nu endelig gaaet op for ham, at han saalænge har ført andre bag Lyset, til han tilsidst har ført sig selv bag Lyset. Hans Stilling kan for Tiden passende sammenlignes med en Edderkops der har spundet sig ind i sit eget Spind og som dog trods alle krampagtige Anstrengelser for at redde sig ud deraf, til Slutning bliver hængende deri; Et saadant fortvivlet Forsøg paa at redde sig ud af Forlegenheden, seer vi ham gjøre i en Artikkel i Socialisten for i Torsdags, hvilken vi, med hans Tillaelse vil skjænke en Smule Opmærksom; rørende er det tillige i samme Artikkel at see, med hvilken ængstelig Omhu han freder om I A Hansens Ære³⁸, og river ned paa de fæle Mennesker der søger at sætte Klik paa hans gode Navn og Rygte.

Naar Loria som Grund for Upaalideligheden, af den i forskjellige Dagblade fremsatte Beretning om hans util-

ladelige Forbindelse med Pio, og at et fremragende Medlem af Venstrepartiet – I A Hansen – ikke allene har været medvidende derom, men tillige medvirkende til at affile, eller dog bemærket hvor saadanne Affilinger burde foretages i den af Pio skrevne, og til Folketinget indsendte Adresse, anfører at han ikke er og aldrig har været Formand for den provisoriske Afdeling af Internationale, da er dette dog – tildeels kun – Sandhed med Modifikation.

Skjøndt Loria aldrig har ført Titlen som Stormester eller Formand, har han dog faktisk været den ledende Aand i alle Foreningens Anliggender, indtil – saavidt vi mindes medens Foreningen havde sit Standkvarter etsted ude paa Christianshavn – Medlemmerne kjede af alt hans Væsen, og alle hans Gjerninger, pryglede ham ud af Lokalet. Loria er et af disse lysskye Mennesker, der af naturlig Trang til at intriguere, helst gjør det saa skjult som muligt, bag andres Ryg, og vi see ham derfor ogsaa efter at være smidt ud af den provisoriske Afdeling, opdukke i Hovedforeningen, hvor han efter at Würtz er blevet styrtet, – hvortil onde Tunger vil paastaa at han har været den egentlige Ophavsmand, da Würtz var for umedgjørlig og uvillig til at gaa i hans Ledebaand – i den nye Formand »Borger Johnsen«³⁹ skal have fundet et kun alt for villigt Redskab, for sine, for alle Parter, alt andet end heldbringende Intriguer. Som en rigtig fiin Konditor, søger han dernæst at udgive de af ham afgivne Tilstaaelser, for løse, farvede og ufuldstændige Beretninger, af en bekjendt Politiembedsmand, hvilket vi efter de foreliggende Kjendsgjerninger aldeles ikke finder os oplagt til at tage for gode Varer; Men hvis De nu gode Hr Loria vil have at vi skal tro Dem paa Deres ærlige Ansigt, besvar os da et lille Spørgsmaal: Naar De virkelig – for at skuffe Politiinspektør Hertz's Lettroenhed eller lade ham løbe med Liimstangen, for Pio har nævnt I A Hansen som Adressens Forfatter, af hvilken Aarsag har De da

nævnt den samme Forfatter for Deres dyrebare Aandsfrænder? Der var Poliinspektør Hertz dog ikke tilstede! – thi at Internationales Bestyrelse eller dem der bragte Adressen ud i Verden levede i, eller havde levet i den salige Troe, at et fremragende Medlem, eller ialtfald Venstrepartiet havde Æren af, at have bragt dette Barn til Verden, fremgaaer tydeligt, saavidt os bekjendt af de af dem afgivne Forklaringer.

Lykkelige I A Hansen, som, hvis man skulde anlægge Sag imod ham, har en Loria til Forsvarer. Hans Sag er virkelig i gode Hænder.

Og så kommer der en periode, hvor der i »Socialisten« ikke tales om Würtz. I juli antydes det, at man er uden kontakt med ham, idet man 18. juli bringer en liste over de beløb, der er indsamlet og udbetalt til de seks, der blev dømt i forbindelse med deputationen til kongen. Medens de fem kvitterer for beløbet, skriver man om Würtz: »Det bekjendtgjøres herved, at den Würtz tilkommende Part tilbageholdes i et Aar. Hvis han da ikke forinden indfinder sig for at afsone den ham idømte Bøde, afholdes et Fællesmøde, hvor der tages Bestemmelse om, hvortil Pengene skal bruges. Bestyrelsen.«

Vished for, at Würtz nu er i Amerika, kan man få ved at læse et brev, som Fr. Engels⁴⁰ den 26. juli skriver til sin ven Sorge⁴¹ i New York. Han beder heri Sorge hos Würtz skaffe nogle adresser på partifæller i København, da man i Internationale⁴² er uden svar på henvendelser, man har rettet til den danske afdeling. Dette brev må betragtes som bevis på, at Würtz er i Amerika, men først den 19. august skriver man i »Socialisten« i forbindelse med en retssag om forbudet mod offentlig fremtræden med Internationales fane, at dette forbud i sin tid var meddelt Würtz, der nu er udvandret.

I modsætning til så mange andre emigranter rejste Würtz alene til Amerika, sin familie efterlod han her, og de forhold, hvorunder den efterladte familie levede, var alt andet end gode. Den 12. september 1874 finder man således i »Social-Demokraten« følgende notits:

»Til den forestaaende Konfirmation skal Mad.Würtz' ældste Søn konfirmeres, og da hun savner de nødvendige Midler til at skaffe ham en ordentlig Klædning, henvender vi os til Arbejderne med Anmodning om at staa hende bi ved denne Lejlighed. Bidrag modtages paa »Social-Demokraten«s Kontor og Regnskab aflægges i Bladet.

Nogle Arbejdere, der endnu har en Del tilovers for Würtz.«

Formanden for fagforeningernes centralbestyrelse E. W. Klein⁴³ støttede i bladet denne opfordring og sagde: »... her gælder ingen afvigende Meninger, men en god Sag. Om Würtz maa man sige, hvad man vil, men *en* Dyd havde han, og det var den sjældne Energi, hvormed han forstod at rense Arbejderpartiet for urene Elementer. Gak hen og gør ligesaa!« Denne opfordring får nogle anonyme arbejdere til i det næste nummer af bladet at rette en forespørgsel til Klein, idet man er interesseret i at få at vide »... , naar og hvor har »Hr. Formand & Redaktør Würtz« vist den »sjældne Energi« at rense Arbejderpartiet for »urene Elementer« og hvilke urene Elementer menes der? Til hvem af Arbejderne er disse Ord henvendt, hvormed Hr. Klein slutter: »Gak hen og gør ligesaa?« Klein svarer den 16. i bladet, idet han siger, at hans beundring for Würtz og andre af Internationales koryfæer aldrig har været stor, selv ikke i Würtz's glansperiode, da alle var ivrige for at bringe ham deres hyldest, men det må erkendes, at han var en

dygtig agitator og slet intet andet, han duede hverken til at være formand eller redaktør, men som taler var han uovertruffen, hans ildfulde ord rev tilhørerne med. Klein siger videre, at han erkender, at Würtz drev mange gode kræfter bort fra foreningen, men han forstod også til gengæld at spærre vejen for intriganter, og det er det, han mener med sine ord »Gak hen og gør ligesaa«, for d'herrer forespørgere tror vel ikke, at der ikke mere findes urene elementer i arbejderbevægelsen? Endelig siger han, at der er forskel på Internationale dengang og nu og peger på, at grunden til, at Würtz optrådte med en myndighed, der gik ud over de normale grænser, netop var, at arbejderne berusede ham med deres smiger. Det synes man nu at have glemt sammen med så meget andet, men i denne sag drejer det sig ikke mere om Würtz og hans handlinger eller hans private forhold, men alene om mulighederne for at hjælpe hans familie.

Nogle år senere, da Klein kommer i opposition og udsender sit blad »Flyvebladet«, er hans omtale af Würtz knapt så pæn. I en artikel⁴⁴ om socialisterne og Venstre omtaler han Würtz på følgende måde: »... den bekendte Formand for »Internationale« Würtz, som efter forlydende for Tiden opholder sig i Amerika, hvor det lader til, at alle fallerede Socialistførere skal samles, for maaske under Barnums⁴⁵ Direktion at give Forestillinger. Denne Cigarmager Würtz, for Resten en forfalden Person...«

I 1878 døde madam Würtz i den yderste fattigdom. Ifølge begravelsesprotokollen lbnr. 3487 boede hun dengang Aabenraa nr. 9, 2. Arkiverne i magistratens 3. afdeling fortæller os, at begravelsen foregik fra Almindelig Hospital, at hun fik almisse, og at hun blev benævnt som »forladt kone«. I hendes papirer er også noteret, at hendes mand, Johan C. C. Würtz den 14. juni 1873 forlod familien, og antagelig opholder sig i Amerika. Dette notat hidrører sikkert fra en rapport, og det er ret sandsynligt,

at Würtz's afrejse fra Danmark er sket nogen tid forinden.

Würtz's pludselige afrejse er utvivlsomt sket med hjælp af politiet. Helt uden fornemmelse af, hvorledes modstandere af den fremvoksende arbejderbevægelse arbejdede med politispioner, har man ikke været i Internationale. Onsdag den 28. maj kan man således læse følgende annonce i »Socialisten«:

»Et stort religiøst Foredrag

holdes i Salonen »Føniks«, Helliggejststræde 13 første Pinsedags Aften Kl. 8½. Referenten af »Folkets Avis« indbydes i Forening med Løgnere, Hyklere, Politispioner og lignende Kreaturer imod gratis Entre. Retskafne Folk lægger Entre efter Behag i en Bøsse ved Indgangen. Foredraget holdes af en Dame.«

Af denne annonce fremgår det, at man har opmærksomheden henvendt på »Folkets Avis«, selv om ordet politispioner i dette tilfælde især er rettet mod en politibetjent Pedersen og »Berlingske Tidende«s referent Poulsen, kan man ikke helt lade ude af betragtning, at man i Internationale i slutningen af maj er blevet opmærksom på Würtz, hvis afrejse var umiddelbart forestående.

Politiet var i de år meget villigt til at betale billetten til Amerika for fremtrædende socialister. Brix skriver således i »Herolden«⁴⁶, at politidirektør Crone rent ud skal have erklæret: »Vi udøver Bestikkelser af Hensigtsmæssighedshensyn, naar vi finder det hensigtsmæssigt, saa lader vi Folk paa den Maade forsvinde, og man vil nu engang ikke have Socialisterne her⁴⁷«. Midlerne, som politidirektøren hvert år havde til rådighed til dette formål, var 4000 rigsdaler, et beløb, som ifølge loven om Københavns politi⁴⁸ anvendtes til hemmelige og uforudsete udgifter. Når det drejede sig om storvildt, var dette

beløb dog ikke tilstrækkeligt, og da Pio og Geleff i 1877 rejste til Amerika, var beløbene, som de ifølge Kriegers dagbøger⁴⁶ fik udbetalt, henholdsvis 20.000 og 10.000 kroner, penge, der skaffedes til veje ved tilskud fra Ruben og Burmeister & Wain.

En af de første, om ikke den første, der regelmæssigt forsynede politiet med meget udførlige oplysninger om alt, hvad der foregik i Internationale, var sektionsformanden for »Befordringsvæsenet«s sektion, sporvejskonduktør L. Jacobsen. Samtidig med, at han af sporvejs-selskabet blev afskediget på grund af socialistisk agitation og af samme grund fejredes som martyr, sendte han fra efteråret 1871 til foråret 1872 sine regelmæssige rapporter til politiet. Da mistanken begyndte at samle sig om hans person, udvandrede han med hele sin store familie i begyndelsen af april måned til Brasilien. Politiet betalte hans rejse.

A. F. Kriegers dagbøger giver et godt billede af politiets bestræbelser for at overtale de socialistiske agitatorer til at forlade landet. Den 13. februar 1872 kan man f. eks. læse: »Crone vil selv tage fat paa Zimmermann⁵⁰. Der vælges for Tiden Bestyrelse i Internationale«, den 15. februar: »Berg fængsles«, og om samme Berg skriver han den 6. april: »Idag talte jeg med Kronprindsen om Bergs Afsendelse til Amerika.« 10. april: »Jacobsen, hvis Forbindelse med Politiet var blevet opdaget, er alt borte.« Den omtalte Berg er snedker J. C. Berg – en slags politisk missionær, som Louis Pio måtte gribe ind overfor og understrege, at Internationale ikke var nogen sekt eller gendøberforening. I de udførlige noter til Kriegers dagbøger er denne Berg, hvis forbogstaver ikke angives, blevet til A. P. Berg, den senere meget fremtrædende socialdemokratiske politiker. Dette er imidlertid en fejl. A. P. Berg var ikke blandt de personer, der lod sig overtale og betale af politiet.

Selv om hypotesen om Würtz's forbindelse med politiet skulle vise sig at være forkert, vil billedet af ham som Internationales formand og redaktør af »Socialisten« ændres alene på grund af hans breve til Angelo Haase. Nok kendte man hans svagheder, men de har tillige været ledsaget af alvorlige moralske brist, der bevirkede, at han i modgangen lod sig friste til at sælge sig selv og den bevægelse, som han trods alt – om end i en kort periode – havde tjent med så megen ildhu.

NOTER

1. Beretning til Justitsministeriet angaaende Københavns Politi for Aaret 1872. Afgiven af Politidirektøren den 3die November 1873.
2. Grundloven af 28. juli 1866. § 88 lyder: »Borgerne har Ret til at samle sig ubevæbnede. Offentlige Forsamlinger har Politiet Ret til at overvære. Forsamlinger under aaben Himmel kan forbydes, naar der af dem kan befrygtes Fare for den offentlige Fred.«
3. Cordt Trap (1859-1937), nationaløkonom, chef for Københavns kommunes statistiske kontor 1896-1922. Meget socialt interesseret. Würtz's breve er utvivlsomt kommet i hans besiddelse langt senere end i 1873, og meget taler for, at han har fået brevene fra sin fader, Jens Peter Trap, der var kabinetssekretær 1857-1884. Socialisternes forhold blev dengang drøftet på allerhøjeste plan, jvf. Kriegers dagbøger. J. P. Traps optegnelser og arkiv opbevares også på Det kgl. Bibliotek, men er m. h. t. de politiske optegnelser ikke tilgængelige.
4. Angelo Haase (1838-1910). H. var fra 1864 til sin død lærer ved Københavns kommuneskoler. I årene 1869-77 var han redaktionssekretær ved det af Gandrup udgivne dagblad »Folkets Avis«, fra 1874 tillige redaktør af »Punch«. I 1893 trådte han tilbage fra denne stilling og udgav fra 1895 sit eget blad »Puk«.
5. Internationales medlemmer var inddelt i sektioner efter fag. For hver 50 medlemmer havde sektionerne lov til at vælge en sektionsformand, der fungerede som kontaktmand mellem sektionsmedlemmerne og Internationales bestyrelse.
6. Ved afskriften af brevene har man fulgt det princip at afskrive

- ordret og bogstavret. Hvad brevskriveren har overstreget, er ikke medtaget. I de tilfælde, hvor han ved ny linie har gentaget ord eller stavelser, er de udeladt, hvorimod der ikke er foretaget nogen ændring i de mange tilfælde, hvor han i farten har glemt ord eller stavelser, skønt det klart fremgår, hvad der mangler.
7. Dette brev er – bortset fra ortografiske rettelser – aftrykt næsten ordret i »Folkets Avis« den 10. maj.
 8. Foreningen Internationale havde sine faste lokaler i kælderen under dansesalonen »Føniks« i Helliggejststræde. I begyndelsen af året 1872 flyttedes foreningslokalerne midlertidigt til Lille Kirkestræde 1 over for Nikolaj Kirke.
 9. Murerstrejken blev besluttet på svendenes generalforsamling den 9. april og omgående etableret, og en af de ivrigste talsmænd for dens gennemførelse var formanden for murerne sektion i Internationale, C. P. Grøn. (Socialisten den 11/4). For øvrigt blev denne strejke iværksat meget mod Pios vilje, og først da den var en realitet, begyndte han at skrive om den i »Socialisten«. Hans uvilje skyldtes sikkert, at han ikke nærrede særlig tillid til de faglige sammenslutninger – det var jo ikke egentlige fagforeninger.
 10. Etatsråd V. Crone var Københavns politidirektør.
 11. Anthon Nielsen Mundberg (1837-1901). Internationales kredsformand for København. Senere i en kort periode redaktør af »Social-Demokraten«, derefter en årrække medarbejder ved bladet. I 1898 valgt til medlem af Landstinget.
 12. C. Forsberg var formand for snedkernes sektion i Internationale.
 13. Xylograf August Touscher var en af Pios nære medarbejdere. Pio havde forudset sin arrestation og havde udpeget T. til sin efterfølger som redaktør af »Socialisten«. T. døde i 1874 endnu ikke 27 år gammel, men han havde allerede inden da udført et stort og dygtigt arbejde i Internationale.
 14. Den anholdte bestyrelse bestod af Geleff, Pio og Brix.
 15. »Socialisternes March« var komponeret af Chr. Joseph Rasmussen, og teksten var skrevet af Ulrik Peter Overby. Den udkom januar 1872.
 16. Det referat af murerne møde, W. hentyder til, står i »Folkets Avis« den 10. maj.
 17. Med »sit Organ« hentydes til »Socialisten«. Det er i øvrigt i strid med Pios opfattelse, idet han jo hævdede, at bladet var hans og ikke foreningens.
 18. Grosserer Jensen er identisk med herreekviperingshandler Niels Jensen, en af Brix's bekendte, som i begyndelsen af året 1872

sammen med kunstmaler Robert Barnekow, Pio og Brix dannede et interessentskab, der skulle sikre dagbladet »Socialisten«s udgivelse.

19. Christian den 9. var i udlandet, derfor skulle deputationen til kronprins Frederik. Würtz's forslag er for øvrigt ikke hans eget, idet Mundberg allerede i dagene lige omkring fælleadmødet fremsatte forslaget, dog ikke offentligt, men i Internationales bestyrelse.
20. W.s tilfælde, som omtales i »Dags-Telegraf« den 13. maj 1872, hentyder sikkert til et af hans ophold i detentionen. – »Dags-Telegraf« blev udgivet af C. Ferslew, fra 1864 med C. V. Rimestad som redaktør. Fra 1875 havde bladet redaktion fælles med »Nationaltidende«.
21. Med »artiklen i dag« tænker W. på Angelo Haases ledende artikel i »Folkets Avis« den 15. maj.
22. »Den Mand...« er identisk med Mundberg.
23. Erik Bøgh (1822-99). B. var redaktør af »Folkets Avis« 1860-77, hvorefter han i en årrække var medredaktør af »Dagens Nyheder«. Fra 1881 til sin død var han censor ved Det kgl. Teater.
24. Boghandler S.J. Loria var medarbejder ved »Socialisten«. Medens Pio sad fængslet, stod Loria i kontakt med ham gennem den barberdreng, der barberede Pio, og Loria blev derved i stand til at besørge ca. 50 artikler fra den fængslede fører til »Socialisten«. Loria blev selv senere idømt fængselsstraf for en biografisk skitse, han skrev om Louis Pio.
25. Soc. 15. maj.
26. Soc. 18. maj.
27. »Kjøbenhavns Mysterier« er en ungdomsroman af August Touschers fader Louis Touscher, der var medarbejder ved »Socialisten«. Udtalelsen om dr. Dampe må især være tænkt med henblik på »Fjerde Deel. Frihedsvennerne«, side 131-255, hvor man lader dr. Dampe færdes imellem forskellige personer, der med nogen ret kan benævnes som tugthuskandidater. Efter at Pio kom ud fra fængslet og igen havde overtaget ledelsen af Internationale, kom det til en række uoverensstemmelser mellem Pio og Touscher, der til sidst udmeldte sig af foreningen og emigrerede til Kapstaden 1877.
28. Teologen J. J. Dampe (1790-1867) deltog i 1820 i en såkaldt »Jernringssammensværgelse« med det formål at få en fri forfatning. Ved det afgørende møde kom kun Dampe og hans vært, smed H. C. Jørgensen. De blev fængslede og begge dømt til døden, men dommen blev ændret til livsvarigt fængsel. Dampe sad

- fængslet på Christiansø til 1841, fik derefter tilladelse til at tage ophold i Rønne, dog under politiopsyn. I 1848 blev han endelig løsladt, da man fik den frie forfatning, han havde kæmpet for, og en årlig pension fra statskassen blev tildelt ham.
29. På Bistrup havde man i århundredets begyndelse indrettet Sankt Hans Hospital.
30. Kammerherreinde Polly Berling, enke efter Berlingske Tidendes ejer kammerherre Carl Berling, havde Pio lært at kende i maj 1871, da han på grund af sin politiske virksomhed blev nødt til at tage sin afsked fra postvæsenet. Han blev da huslærer hos fru Berling på Ordruphøj. Hun beholdt ham i huset, selv efter at hans identitet var gået op for hende, og hun har i det mindste ved en lejlighed støttet ham med penge (200 rigsdaler).
31. Frk. Jørgensen er identisk med Louise Augusta Henrietta Jørgensen. Efter i november 1876 at have født Pio en datter rejste hun i 1877 med ham til Amerika, hvor de indgik ægteskab (Børge Schmidt: 80 Louis Pio breve og en bibliografi, s. 7). Hendes bror var smed Alfred Jørgensen, senere redaktør af »Socialisten« (E. Wiinblad og Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis Hist., 1921, I, s. 32; Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser, I, 1954, s. 80, 83).
32. Lars Bjørnbak, højskoleforstander, medstifter af Jysk Folkeforening, grundlagde i 1866 »Aarhus Amtstidende«. Jysk Folkeforening blev moderforeningen for Venstre i Jylland. Bjørnbak hørte til de arbejdsvenlige venstrepolitikere og indmeldte sig i 1872 i Internationale. Medlemsskabet blev kun af kort varighed, idet han efter mødet på fælleden i maj udmeldte sig af foreningen.
33. Den ny bestyrelse kom til at bestå af H. F. Christensen, bogtrykker Henriksen, cigarmager P. C. Johnsen, arbejdsmand Sørensen, og Würtz (formand). Når Würtz skriver, at bestyrelsen bestod af 6 medlemmer, er det antagelig en lapsus, idet bestyrelsen indtil denne dato havde bestået af 6.
34. Christian Sophus Klein, Københavns senere overpræsident, efterfulgte A. F. Krieger som justitsminister, da denne trådte tilbage den 26. juni 1872. Klein bevarede posten til den 11. juni 1875.
35. Assessor Peter Frederik Koch (1832-1907) var dommer i Københavns kriminal- og politiret, hvor han i 1873 dømte Würtz sammen med de fem andre arbejdere.
36. Maskinarbejder A. B. Weiss var i en kort periode kasserer i Internationale. Han blev i foråret 1873 ekskluderet af foreningen sammen med Würtz.

37. »Demokraten« var et af Würtz og Weiss udgivet ugeblad.
38. Jens Andersen Hansen (1806-1877), politiker og redaktør. Udgav fra 1842 bladet »Almuevennen«, samtidig med at han var bud på og nominal redaktør af »Fædrelandet«. Han var med i den grundlovgivende rigsforsamling og 1849-66 Langelandskredsens folketingsmand, derefter repræsenterede han til sin død i 1877 Svendborg i folketinget. Han var et af de mest fremtrædende medlemmer af Bondevennerne.
39. Cigarmager P. C. Johnsen afløste W. som formand for Internationale i marts 1873, og han bevarede denne post, indtil foreningen i august 1873 blev forbudt af justitsminister Klein.
40. Friedrich Engels (1820-95). Karl Marx's nære ven og medarbejder. Engels var i årene 1871 og 72 sekretær for den spanske, portugisiske, italienske og danske sektion i I. Internationale.
41. Friedrich Albert Sorge var tysk-amerikansk socialist – en af Marx's og Engels's nærmeste medarbejdere. S. blev udvist af Tyskland og emigrerede til USA, hvor han i 1867 blev I. Internationales befuldmægtigede. Brevet findes optrykt i »Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Josef Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere«. Stuttgart, 1906, s. 114 f.f.
42. Den første Internationale er betegnelsen for den første internationale arbejderorganisation – Det internationale Arbejderforbund – der blev stiftet den 28. september 1864.
43. Barbermester Ernst Wilhelm Klein var formand for Fagforeningernes Centralbestyrelse og tillige medarbejder ved »Socialisten«. Udstødt af foreningen i 1876.
44. »Flyvebladet« nr. 15, 22. april 1877.
45. Den berømte amerikanske reklamemager Phineas Taylor Barnum.
46. »Herolden« var et oppositionsblad imod Socialdemokratiet. Udgivet fra 1881 af Harald Brix.
47. Her citeret efter Oluf Bertolt: Pionerer, s. 206.
48. Lov angående omordning af Københavns politi af 11. februar 1863, § 18.
49. Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848-80, bd. VI, 1925, s. 211.
50. Fr. Ludvig Zimmermann, murerarbejdsmand og lægprædikant. Januar 1872 formand for den blandede sektion i Internationale. Straffet i 1872 med 3 måneders fængsel for forhånelse af religionen.

BONDESTUDENTEN OG HOVEDSTADEN

KURSUSLIV VED ÅRHUNDREDSKIFTET

Af KR. BRUUN

Der var ingen studietradition i familien. Alle mine forfædre helt tilbage til enevældens dage, og utvivlsomt meget længere tilbage, har dyrket den danske jord som gårdmandsfolk i Sydvestjylland og derved været med til at lægge grunden til vort lands velstand og kultur.

Fra drengearene var jeg fortrolig med livet på en dansk bondegård. Trods alle tidens omskiftelser: konjunktursvingninger, mekanisering og mangel på arbejdskraft; trods arbejdets og udbyttets afhængighed af vejrets lunefuldhed, eller måske netop derfor; trods alt det bøvl med traktor og selvbinder, står det stadig for mig som en af de mest tiltalende og indholdsrige tilværelsesformer. Drengeskårene med pasning af kreaturerne indeholdt langtfra noget afskrækkende for mig; men det grove karlearbejde havde intet tillokkende ved sig. Jeg følte, at det ville knibe med de fornødne legemlige kræfter på en tid, da maskinerne kun i ringe grad havde overtaget det værste kropslige slid.

Og havde hjorddrengens lod end været det daglige brød under min opvækst, så havde skolegang og læsning nærmest været et krydderi og et festmåltid. Trangen til boglig viden, som kun øgedes ved en forstandig undervisning, men ikke tilfredsstilledes ved adgang til videregående læsning, var så stor, at jeg ved konfirmationen var klar over, at så sandt det lod sig gøre, ville jeg læse videre, og deri blev jeg kraftigt støttet af præst og lærer. Men hvor-

ledes? Det var det store spørgsmål. Vi var syv søskende, og danske bønder levede i disse år under den langvarige landbrugskrisens hårdeste tryk.

Efter min konfirmation i foråret 1893 tilbragte jeg i vinteren 1894 et par måneder på Jandrup Højskole, hvor jeg hørte og læste en del litteratur og historie. Efter to års skolegang tog jeg i sommeren 1896 præliminæreksamen ved Esbjerg Realskole, og dermed var jeg i virkeligheden allerede inde i karrieren. Det næste skridt var at blive student, og her rejste sig da straks spørgsmålet: klassisk sproglig eller matematisk naturvidenskabelig? I skolen havde matematik og regning så afgjort været mine yndlingsfag; det var her, jeg havde min styrke. Enhver lærer med nogen erfaring kan bekræfte, at tilfølgelsen af fremmede sprog, især da talefærdighed, falder voksne elever svært. Ikke desto mindre holdt realskolebestyreren, der selv var præstesøn, på den sproglige vej. Den var mere alsidigt udviklende og åbnede flere fremtidsmuligheder. Det kunne der vist være noget om.

Men tro nu ikke, at fire points over hvad der krævedes til udmærkelse åbnede adgang til datidens eksklusive, stærkt traditionsbundne latinske skole. Der krævedes tillægs-eksamen i fransk, latin og græsk. Sognefogdens søn, en velbegavet ung mand med en pæn eksamen fra Varde Realskole, var tre år i træk dumpet til optagelsesprøve i disse fag til Ribe Katedralskole efter forberedelse hos sognepræsten. Så var han taget på Jelling Seminarium, hvor han klarede sig fint. Det var først ved J. C. Christensens Almenskolelov af 1903, at der gennem mellemskolen blev en organisk forbindelse mellem folkeskolen og den højere skole.

Tilbage stod da kursusvejen. I København blev det mig snart klart, at jeg burde have fulgt realskolebestyrerens råd og søgt ind på Lang og Hjorts Kursus i Linnésgade. Det var oprettet 1886 og lededes af dr. phil. Linderstrøm

Lang og mag. scient. V. Hjort. Det var vel nok det mest realistisk prægede og mest skolemæssigt ledede af de daværende københavnske kursus. Men min gamle lærer, der fra sin seminarietid kendte Døckers Kursus som udklækningsanstalt for ægte bondestuderter og kendte Døcker fra hans oplæsningsturneer i provinsen, anbefalede dette kursus, og det blev det så.

Døckers Kursus var hovedstadens ældste. Det havde sine rødder helt tilbage til den højskole, Gotfred Rode havde grundlagt på Skovgård i Ordrup 1874. Han var gift med Orla Lehmanns datter Margrethe; deres sønner var Ove og Helge Rode. Ved Gotfred Rodes død 1878 opfordrede hjemløse elever kgl. skuespiller Julius Døcker og hustru, en provstedatter, f. Boesen, til at oprette et skolehjem, hvor de kunne bo og afslutte deres undervisning. Dette skete, og 3. september 1879 påbegyndtes da den kursusundervisning til studentereksamen, der er fortsat til dato.

Julius Døcker var født i Århus 1832 og døde i København 1905. Han var købmandssøn og havde først været ved handelen, men havde anlæg for og lyst til scenen. 1863 debuterede han ved Den kongelige Opera som Wilhelm Tell. Senere gik han over til skuespillet. 1879 tog han sin afsked fra teatret og virkede derefter som oplæser og deklamator i provinsen. Fra 1880 til 1897 havde det kursus, som bar hans navn, til huse i Fredensgade på Nørrebro.

Her stod så en høstdag 1896 den unge mand fra landet, lige ankommet fra et hjem med gammeldags bondemøbler, lige fra en provinsskole, hvis lærere gik med kasket og bar fuldskæg, for første gang i et københavnsk skuespillerhjem, i tidens stil udstyret med klaver og klunke-møbler, lysekroner, malerier og fotografier. Og over for ham stod lyslevende Hakon Jarl, høj og kraftig, med mørke lokker helt ned på skuldrene, et fyldigt, glatbarbe-

Julius Døcker

ret ansigt, der åbenbart havde kendt både sminke og bedre dage. Ved siden af, i en plysbetrukken lænestol, sad hans viv, fager i fordums tid, nu for fyldig til at sidde på Hakons kæmpearm.

Modtagelsen var, eller skulle i hvert fald være, hjertelig. Men selv den naive bondeknold kunne ikke undgå at få indtryk af, at det var en rolle, der var bleven rutine. Thi på alle spørgsmål angående kursus og undervisningen havde det ærværdige ægtepar kun det ene svar, at den kære Kindt-Jensen desværre ikke var til stede, men han vidste besked om det alltsammen. Dermed måtte jeg lade mig nøje, og i min to-årige kursustid så vi kun Døcker de par gange, han en lørdag aften læste op for os. Det gjorde

han ypperligt, med stærk appel til de unge tilhøreres medfølelsen. Jeg husker endnu H. C. Andersens Hun duede ikke.

Det var altså slet ikke Døcker, der var kursusleder, således som man troede ude i de grundtvigske foredragsforeninger, men den unge cand. mag. F. Kindt-Jensen, som så sandt ikke egnede sig hverken for Det kongelige Teaters scene eller forsamlingshusets talerstol. Han var født 1869 på grænsen af Odsherred, blev cand. mag. i dansk, engelsk og latin 1897 og døde i København 1944. 1894 var han bleven knyttet til kursus som lærer. Allerede 1895 var han blevet medbestyrer og var fra 1898, da dr. Rønning blev undervisningsinspektør, enebestyrer af kuruset.

Kindt-Jensen var en beskeden mand med et blondt fuldskæg, stilfærdig af væsen, tøvende i sin udtryksform, men yderst venlig og fuld af omsorg for sin skole og dens elever. Han sparede os for mange sure timer med at slå græske gloser op det første år ved søndag formiddag at lade os komme ud i sin private lejlighed på Østerbro og skrive dem op for os på den sorte tavle. Der blev så vist spildt timer nok endda med det tids- og åndsfortærende arbejde at slå gloser op i et leksikon.

Det var på den unge kandidats tilsyneladende så svage skuldre den opgave var lagt ikke alene at føre kursus videre, men at forny og udvide det, og med sej energi lykkedes det virkelig for ham i forbavsende kort tid. Ganske vist var den statelige fem etagers bygning med facade mod Dosseringen, som nu udgør Fredensgade nr. 1, og som tager alt lyset fra bagbygningen til nr. 3B, hvor kursus havde hjemme de første sytten år, ikke opført på det tidspunkt, men lokalerne var alligevel meget beskedne.

Fredensgade 1 eller Sortedams Dossering 45 var en lav gammel bygning. Fredensgade 3 ejedes af overpolitibetjent J. A. Prægel, som boede på 1. sal i forhuset; han var også

ejer af nr. 5. I bagbygningen eller havehuset boede Døcker på 2. sal. Undervisningslokalerne i stueetagen karakteriseredes af en cand. mag. og kursislærer, der havde gået på artiumsholdet et par år tidligere, som yderst primitive; fattigt og blottet for komfort var det hele; kakkellovnen var gamle, umoderne og utætte. Der var betydeligt bedre på H. C. Ørsteds Vej 17, hvor vi flyttede ud 1897. 1901 fik kursus sin egen bygning Mynsters Vej 14.

Lokalerne var ikke det eneste vidnesbyrd om, at Døckers Kursus i slutningen af halvfemserne var nede i en bølgedal. 1894 var skolehjemmet blevet udskilt fra kursus, og snart blev det helt opgivet. Man skulle ellers synes, der kunne være brug nok for et sådant hjem for unge mennesker fra provinsen. Tilgangen til selve kursus var også for ringe. Vi var tre-fire elever, der læste til tillægseksamen i fransk. Holdet var ikke større, end at vi i sommertiden læste hjemme hos frk. G. Rønning, dr. Rønnings søster, der havde en af de da så yndede små lejligheder ved Dosseringen med lidt have foran.

I de første 25 år 1879-1904 dimitteredes i alt 282 studenter fra Døckers Kursus, deraf syv med udmærkelse. Det var altså 11 à 12 årligt i gennemsnit. I 1897 var tallet imidlertid nede på syv, og det samme gentog sig i 1898, da kun to af de seks sproglige, det var to vestjyske bondesønner, fik første karakter; de fire øvrige måtte nøjes med anden karakter. Dermed var lavmålet også nået. Allerede 1901 er vi oppe på de normale 12 studenter; 1906 er der ni sproglige og to matematikere. Nu fik de alle første karakter, men så var de også fri for latinsk version til at trække gennemsnittet ned.

I 1921 gik Døckers Kursus op i det nyoprettede Statens og Hovedstadskommunernes Kursus, hvorfra der nu hvert år dimitteres henvend to hundrede elever til studenter- og præliminæreksamen. Kindt-Jensen blev rektor for sammenslutningen, en stilling han beklædte til 1934. I dag

hænger hans billede ved siden af Døckers på kontoret i det store undervisningskompleks på Mynsters Vej 5, hvor Frederiksberg kommunes tekniske forvaltning havde sine kontorer, indtil det nye rådhus blev taget i brug. 700 elever får her gratis bøger og gratis undervisning i klasseværelser og laboratorier, som kan stå mål med de bedste statsskolars. Ak ja, for 60 år siden sad vi bønderkarle i et par halvmørke stuer i en bagbygning ude på Nørrebro!

Og det var ikke små krav, der blev stillet til vor arbejdsevne og arbejdsvilje. For det første skulle vi på ét år læse al den latin, græsk og fransk, som læstes i latinskolens fire første klasser. Dernæst skulle vi på ét år gennem det store pensum i dansk, historie, fransk, latin, græsk m.m., som læstes i skolens femte og sjette klasse, vel at mærke uden afkorting til eksamen. Nutidens ungdom ville forfærdes over slige fordringer. I latin og græsk var der en del gengangere, som aldrig nåede til vejs ende med det.

Jeg må indrømme, at bagefter begriber jeg slet ikke, at det kunne lade sig gøre. Der var heller ikke meget kød hverken på kinderne eller kroppen, da vi var færdige. Spinkel, sagde sessionslægen lidt senere, da han havde betragtet min statur et par sekunder. Kasseret, sagde chefen ved bordet. Ingen protesterede. Der var forresten mange, der fik det samme skudsmål. I hine nu så fjerne tider udskreves kun et stærkt begrænset antal af det værnepligtige mandskab til den forholdsvis korte tid i kongens tjeneste. Hen imod sessionens slutning blev de fremstillede kasseret på stribe. Højden var der ikke noget i vejen med, 175 cm, og overflødigt fedt på kroppen var der absolut ikke noget af.

Trods alt var der adskillige gode lærerkræfter knyttet til Døckers Kursus, men desværre skiftede de alt for hurtigt. Et stort held var det, at vi i hovedfaget latin, hvor vi både skrev stil til 4. klasses hovedeksamen og version til

Indgangen til Fredensgade 3 B, bagbygn.

studentereksamen, begyndte med cand. mag. Chr. Fledelius, der havde et udmærket tag på både eleverne og stoffet. Hele undervisningen lå i de sene eftermiddags- og aftentimer. Men selv om han nok efter de mange timer på skolen kunne virke lidt træt til at begynde med, tog han straks fat med godt humør, og vi fik en masse bestilt i timerne, uden overflødig snak.

Midt i andet skoleår blev Fledelius imidlertid til vor store beklagelse udnævnt til adjunkt ved Horsens Stats-skole. Hans efterfølger var den senere rektor ved Marselisborg Gymnasium, dr. phil. J. K. Larsen, 1874-1951.

Han var ligesom Kindt-Jensen og Holbech landmandssøn, men kom i januar 1898 lige fra universitetet med en stor eksamen i latin, græsk og fransk og med hovedet fuldt af Madvigske tekstrettelser og Gertzske kommentarer, som vi slet ikke værdsatte efter deres filologiske betydning. Vi skulle se at komme det store pensum igennem til sommer og se at få en ordentlig karakter i det omfattende og svære fag.

Også Vilh. Grønbechs efterfølger i græsk, ligeledes en nybagt kandidat, var alt for udflydende, ellers en flink mand. Grønbech selv havde vi kun en kort tid. Han sad urokkelig som en sfinks på sin stol og strøg sig med den ene hånd over det mørke hageskæg. Han sparede på sin blide melodiske stemme med den udpræget bornholmske biklang, men undervisningen var der ikke noget at ud-sætte på. Det var der heller ikke på det filosofiske foredrag, han holdt for os en lørdag aften. Emnet husker jeg ikke længere, men det var fuldt af Grønbechsk livsvisdom, som det kunne knibe lidt for os at fatte i den alder.

Der var fart nok over forstander Johan Borup, når han kom i ånde. I fransktimerne syntes hans tanker dog mere at dvæle ved det foredrag om romantikkens blå blomst, han om aftenen skulle holde på sin højskole, og hvortil vi stundom fik en indbydelse, end ved Colombas skæbne i Korsikas grønne macchia. Hvad den ældre svagelige lærer hed, i hvis stue vi skulle gennemgå astronomien, har jeg glemt, men jeg husker tydeligt, at han, til fortrydelse for flere af os, holdt mere af at snakke om ret ligegyldige jordiske fænomener end om klodernes fart i rummet.

Tysk læste vi aldeles ikke; den eneste tyskundervisning, jeg har fået, var de to år i realskolen. På kursus havde vi en smule engelsk, udelukkende oversættelse af novellistisk stof. Aldrig lærte vi i skolen at opfatte eller selv forme en sætning mundtligt på noget fremmed mål. Her

var en alvorlig mangel, som det nysproglige gymnasium fra 1903 skulle råde bod på. Den vægt, man da som nu lagde på en pæn oplæsning, kunne man godt have sparet sig. Der er ingen, der nogen sinde får brug for at læse op på et fremmed sprog, undtagen den, der senere skal undervise i det. Den havde bedre været på sin plads i dansk, hvor den ganske forsømtes. Sådan var der så meget irrationelt ved undervisningen dengang, og mon den er helt fri for det nu?

Første år gik jeg frivilligt til ældste holds historietimer hos forhenværende skolebestyrer M. Bruhn, der havde ord for at eje landets største privatbibliotek. Til timerne kom han vandrende helt ude fra villa Augusta i den yderste ende af Frederikssundsvej i sin gamle slængkappe med det sokratiske skæg bølgende langt ned på brystet. Hans gamle skole Lyceum i Nørre Farimagsgade 47 blev et par år efter slået sammen med en anden skole, og bygningen blev overtaget af Socialdemokraten, som rykkede ind 1. januar 1901.

Den gamle historielærer var vel nok skrap med navne, årstal, slægtsregistre og sligt. Jeg fik nærmest indtryk af, at han ville føle grønskollingen på tænderne; jeg blev ligefrem ålet igennem. Jeg bed dog fra mig det bedste jeg kunne. Mine årstal vidste jeg da jeg var sikker i; dem havde jeg lært på mine milelange vandringer om morgenen på vej til realskolen i Esbjerg, og i dem havde jeg en uvurderlig støtte til at holde rede på begivenhederne. Tonen blev da også efterhånden blidere, og til eksamen klarede jeg frisag med et rent ug som i Esbjerg.

Et modstykke til cand. jur. M. Bruhn var cand. mag. J. O. Holbech, som vi fik i historie det sidste år. Han var spinkel af vækst og havde som Kindt-Jensen et blondt fuldskæg over de skarpt skårne træk. Han var syv år ældre, kandidat fra 1896, om muligt endnu rarere, men livligere, mere temperamentsfuld og inciterende. Han

underviste efter Johan Ottosens nye Nordens Historie med hovedvægten på samfundsudviklingen og personskildringen. I senere udgaver blev Danmarks fjende nr. 1 Karl X Gustav, der nu rider sejrstolt på Malmö Stortorv, til en lille tyk mand. Men i første udgave var han af ydre lav og fedladen, af karakter voldsom og rastløs, fuld af fantastiske planer, stor især som krigers. Den sad. – Holbech døde i 1937.

Skolens pryd i disse år var dog uden sammenligning patriarken blandt lærerne, dr. phil. F. Rønning. Han var født i Assens 1851, havde været med som lærer på Skovgård og været pædagogisk leder af Døckers Kursus siden dets oprettelse. Fra 1898 til 1924 var han undervisningsinspektør for realskolerne. Han døde 1929. Dr. Rønning var en smuk harmonisk skikkelse, en fin mand, svoger til den fornemme kultusminister, senere amtmand i Vejle V. Bardenfleth. Som det anstod sig forfatteren til et fire binds værk om Grundtvig og svigersøn til Vartovpræsten Brandt, var han prydet med et stort kløftet fuldskæg, der klædte ham.

Dr. Rønnings timer var som hele hans vandel ulastelige, men dog lidt tørre, næsten for pletfri, uden overraskelser eller knaster. Drøvtyggemetoden, som med sin pedantiske, åndløse overkommentering berøver så mange drenge og piger i gymnasiet glæden ved dansktimerne, brugte dr. Rønning lige så lidt som Rybner Petersen på realskolen. Som ung lærer mødte jeg en halv snes år senere doktoren som leder af de fornøjelige og lærerige feriekursus med indfødte engelske lærere og lærerinder, der på den smukkeste måde repræsenterede deres landsmænds bedste egenskaber. Her røbede han ikke med en mine, at han skulle genkende mig, hvad han rimeligvis heller ikke gjorde; blikket kunne være noget fjernt.

Den daglige administrator ved disse kursus var næstkommanderende frk. Henny Forchhammer, rektordatte-

ren fra Herlufsholm, den bekendte fordringsløse talsmand for den internationale kvindebevægelse. Hun var fonetiker om en hals, begejstret elev af Otto Jespersen. Hendes feminine livlighed, for ikke at sige rastløse aktivitet supplerede på udmærket vis doktorens maskuline ro og urokkelige sindsligevægt. Hun talte ubetinget det mest korrekte engelsk, men hun talte til gengæld det smukkeste dansk.

F. Kindt-Jensen

I fysik på kursus havde vi en yngre kandidat, der kunne være lidt kort for hovedet; senere blev han adjunkt i Roskilde. Det var mit sidste eksamensfag, og jeg skulle have rent ug for at få udmærkelse, idet jeg havde fået $g+$ i latinsk version, et af mine bedste fag. $G+$ regnedes nu heller ikke for nogen egentlig dårlig karakter i det fag, navnlig i betragtning af det ret begrænsede antal timer vi havde haft i hovedfaget i de to år mod latinskolens seks år. Af de øvrige på holdet fik tre da også $g+$, én fik tg og én $mdl+$; men der skulle jo en del til for at udjævne underskuddet ved et $g+$.

Spørgsmålet i fysik var et regulært eksamensspørgsmål, selve H. C. Ørsteds forsøg, hvorledes en magnet reagerer over for en elektrisk strøm, der passerer den. Jeg mente at have klaret problemet uden vanskelighed, og

censor sagde tak. Han må alligevel i allersidste øjeblik have fået anfægtelser, thi inden jeg havde nået døren, kaldte han mig tilbage og bad mig endnu engang med hånden på tegningen på tavlen vise magnetens udslag. Havde jeg sagt noget galt? Jeg må i hvert fald have vist det rigtige i anden omgang, thi det blev ug, og udmærkelseren var halet i land.

Sådan noget oplever man da kun én gang i sit liv, og det virkede derfor noget overraskende og ikke så lidt afsvalende, da skolebestyrer Mich. Iversen ved Lyceum, hvor vi privatister var bleven eksaminerede, ved overrækkelsen af eksamensbeviset, i stedet for at lykønske mig, udtalte håbet om, at jeg ikke ville få mén af det fine resultat, vist det fineste hidtil i kursusets levetid. Jeg vidste knap, om det var spøg eller alvor. Bestyreren, lederen af private latinskoler tituleredes endnu ikke rektor, var en ret sarkastisk herre.

Jeg tror nu nok, det var alvor. Han var bange for, at et for godt eksamensresultat skulle forlede en uerfaren ung mand til at overvurdere sig selv, sine evner og sin betydning i verdenshusholdningen. Den erfarne skolemand havde sikkert ret i, at her lå en fare. På den anden side kunne en eksamen, der lå over gennemsnittet, bidrage til at skaffe bondestudenten den økonomiske støtte, uden hvilken han ikke kunne gennemføre studiet til nogen embedseksamen. Det var før man havde opfundet Varedirektoratet med masser af kontorpladser for ubemidlede studenter. En studentereksamen uden påfølgende embedseksamen er et skrøbeligt grundlag at bygge ens økonomiske fremtid på.

*

Universitetets hovedbygning på Frue Plads står ganske uforandret som for tres år siden, da som nu præget af at være opført i Frederik den Sjettes dage, i tiden efter

bombardementet 1807, krigen mod England 1807-14 og statsbankerotten 1813, en fattig og nøjsom tid, men ikke uden sans for stilens renhed. I auditorierne udgjorde et kateder, en tavle og bænkerækker uden rygstød hele udstyret. Der var ikke noget til at distrahere under forelæsningerne, som da også blev fulgt med lydhør opmærksomhed.

Udenomsbekvemmeligheder var der ingen af. Forelæsningerne kunne ligge ret spredte, men der var ikke et sted, hvor de studerende kunne spise et stykke mad, udover den kolde gang. Det eneste sted, hvor de kunne gå hen i mellemakten, var universitetsbiblioteket og det filologisk-historiske laboratorium, som historikeren Kristian Erslev og filologerne A. B. Drachmann og J. L. Heiberg havde fået indrettet på første sal i den gamle kommunitetsfløj ud mod Nørregade, hvoraf dele går helt tilbage til 1569. Det var her professor Erslev holdt sine kildekritiske øvelser. Varmen på læsesalen, hvortil man kunne få nøglen, var ofte overvældende.

Over indgangsporten skuede ørnen mod det himmelske lys. Inden for porten bød Athene ungdommen velkommen. Her herskede i øvrigt den statelige portnerske med det uhyre nøgleknippe. Sin portnerbolig havde frk. Jensen i kælderetagen ud mod Nørregade. Ellers var spindesiden ret svagt repræsenteret. Der var ingen kvindelige professorer eller docenter og forholdsvis få studiner, dog flere i engelsk end i latin og historie. En datter af C. Berg mødte trofast op til forelæsningerne i historie, men for en medejers af de Bergske blade gjaldt det ikke om et brødstudium; hun holdt da heller ikke ud til den bitre ende.

Der var strengt taget fuldt tegnet til professor Høffdings forelæsninger til filosofikum, da min kursuskammerat Mikkel Nielsen og jeg kom tilbage til København 1. september 1898. Vi fik alligevel lov at komme med på

holdet, og det var vi utvivlsomt vel tjente med. Jeg hørte senere professor Kromanns forelæsninger over pædagogik. De var stringent opbyggede og holdtes med stor klarhed, men savnede ganske det rige indhold af ideassocationer, litterære og historiske eksempler og henvisninger, som Høffdings var så rige på.

Harald Høffding stod i disse år på højden af sin produktion og sin anseelse. Han havde en betydelig indflydelse på sine unge, modtagelige tilhørere. Bondestudenten fulgte hans tankevækkende forelæsninger i det store auditorium i Studiestræde med den største interesse og fik til filosofikum det ug, der skulle attestere, at pensum i psykologi, logik og filosofiens historie var tilegnet. Høffding var en human tænkende mand og en forstående lærer, men han kunne godt være skarp over for slaphed og sløseri. Under forelæsningerne tålte han ikke nogen art af forstyrrelse, hvad de heller ikke indbød til.

Professor Erslevs forelæsninger var kun lagt an for historiestuderende. En mand som Valdemar Amnundsen, der lige havde vakt opmærksomhed ved en særlig fin teologisk embedseksamen, som blev professor i kirkehistorie i en alder af 26 år og ved genforeningen biskop i Haderslev, holdt sig dog ikke for god til at deltage i Erslevs øvelser i historisk kildekritik. I sine yngre år stak han heller ikke ved sit ydre af fra de studenter, han færdedes blandt.

Erslevs øvelser, som gentoges med få års mellemrum, var gennem en menneskealder en oplevelse for de unge studenter og blev det også for mig. Her faldt som skæl fra ens troskyldige øjne med hensyn til pålideligheden af historiske beretninger, skelnen mellem hvad der kan fastslås ud fra dokumenter og levninger, hvad der kan gisnes om, og hvad der må betegnes som rene gætterier og misforståelser, for ikke at tale om bevidst forvrængning.

Professor Erslev var i det hele taget en fortrinlig lærer, livlig, klar, koncis i sin fremstilling, både når det gjaldt forelæsninger og eksaminatorier. Personlig var han nok lidt reserveret og kølig; han bar ikke hjertet uden på vesten. Men han var reel, hverken snobbet eller krukket, altid venlig, stærkt optaget af sin lærervirksomhed og utrættelig i at komme til bunds i de spegede historiske problemer, han tog op til behandling. Ved øvelse over kilderne til arvehyldingen 1721 fik vi et indtryk af, hvor grundigt kildematerialet blev endevendt.

Som sine kolleger var Erslev i disse år optaget af arbejdet med Danmarks Riges Historie. Erslevs afsnit, bind II, Middelalderen fra Valdemar Sejrs død 1241, giver en forbavsende klar og fyldig udnyttelse af et magert stof, siger Povl Engelstoft. Fra 1913 var Erslev formand for Carlsbergfonden, så det var ikke urimeligt, om der efter 30 års flittig lærervirksomhed kunne spores en vis træthed. I 1915 opgav han sit professorat for at blive rigsarkivar. Han døde 1930.

Erslev og i nogen grad Høffding betegnede for mig lyspunkterne i de første universitetsår. Personligt satte jeg dog også megen pris på professor J. A. Fridericia, der først blev ansat 1899 ved Edv. Holms afgang. Fridericia var da 50 år gammel, men havde en stor videnskabelig produktion bag sig. Han var en fin og nobel personlighed, yderst grundig både i forberedelsen af sine forelæsninger og udarbejdelsen af sine lærebøger. Hans skriftlige form kunne være noget knudret, men hans mundtlige fremstilling var klar og flydende. I mit speciale, Danmarks historie 1766-1814, var han tjenstvillig med råd og vejledning; det blev mg til eksamen.

Jeg nåede lige at høre hans forgænger professor Edv. Holms sidste forelæsningsrække over Struenseetiden, hvortil han som sædvanligt samlede et større publikum ude fra byen. Det var også en nydelse at følge hans form-

fuldendte foredrag og elegante fremtræden med de vel afbalancerede håndbevægelser, hvori han lignede H. P. Hanssen. Ellers var de ret forskellige: Edv. Holm akademisk, H. P. Hanssen højskolemand; Holm nationalliberal, Hanssen folkelig demokratisk.

Den grundige, noble forsker søgte naturligvis at dele sol og vind lige. Der var nu mere af uvejr end solskin over stoffet. Professoren syntes dog næsten mere loyal over for Struensees højst utiltalende modstandere ved hoffet og den rå behandling, hvormed de tog hævn over den faldne storhed, end tilbøjelig til at finde undskyldning for Struensees mangler og fejlgreb over for den sindssyge konge og den ulykkelige dronning.

Veltalenhed var ikke professor Johs. Steenstrups stærke side. Han havde det omvendt af Fridericia, han skrev godt, talte slet. Denne professorsøn, hvis faders buste stod på Frue Plads, var virkelig universitetets trofaste søn, som A. D. Jørgensen kaldte ham i et af sine hvasse polemiske udfald. Men man tør nok sige, han var større som forsker og forfatter end som forelæser. Hans viden var usædvanlig omfattende, og han fortsatte sit forfatter-skab, til han fyldte 90.

Denne lærde forsker, hvis slagsværd var pennen, og som begyndte sin forfattervirksomhed med fire bind om normannerne, indledede som ægte viking året rundt dagen med at gå i vandet eller grødisen ved Rysensteen badeanstalt. Det skulle vist virke nervestyrkende. Denne pebersvend, der skrev den danske kvindes historie fra Holberg i to bind, udgav i hundredåret for stavnsbåndets løsning et skrift om Den danske Bonde og Friheden, hvor han ud fra sit store kendskab til dansk retshistorie forklarede og forsvarede de danske enevoldskongers omsorg for bønderne som for deres øvrige kære, tro undersåtter.

I sit skrift *Bonden og Universitetet*, 1888, udtaler han sin glæde over det voksende antal bondesønner, som

efter 1870 er søgt til universitetet, navnlig for at uddanne sig til præster, men samtidig påviser han, »at bondestanden ikke altid træffer det rette valg med hensyn til, hvem den sender til universitetet, og at det hos disse ofte skorter på evner, på flid eller modenhed«. Ganske vist er 1. karakter med udmærkelse noget hyppigere for bonde- og lærersønnernes vedkommende end for andre, men der er forholdsvis for mange bondesønner, der må nøjes med 2. og 3. karakter.

Det er måske tvivlsomt, om bondestudenter stod Steenstrups hjerte særligt nær. Hans tankegang var den national liberale med eftertryk på det nationale. Hans undervisning og personlige påvirkning betød utvivlsomt meget for forskere som Knud Fabricius og Ellen Jørgensen, Erik Møller og Vilh. la Cour. Men vi var flere, også udover de rene bondestudenter, som aldrig kom rigtig på bølgelængde med ham. Han manglede i nogen grad evnen til at komme i kontakt med menigmand. Let at rokke var han ikke.

*

Det folkelige forlystelseliv har aldrig interesseret mig synderligt. Der var heller ikke hverken tid eller råd til at dyrke det. Det første år i København lå det populære Nørrebros Teater lige om hjørnet i Ravnsborggade, og jeg skulle da se farcen Svend, Knud og Valdemar. Det hele forekom mig at være noget kedsommeligt vås. Nu lå min plads vel for langt tilbage. Men selv længere fremme ville det næppe have været muligt at opfatte morsomhederne, thi publikum kendte dem åbenbart i forvejen og begyndte at le højt, så snart skuespillerne åbnede munden. Atmosfæren både på scenen og i salen bekom mig ilde. Det var dejligt at komme ud i frisk luft igen.

Helt fra konfirmationsalderen havde jeg derimod fået

smag for gode, oplysende foredrag. Hvad kursus bød på af den slags, var begrænset. På en eller anden måde fandt jeg ud til Højskoleforeningens søndagsforedrag i et beskedent lokale foran på Vesterbro. Emnerne husker jeg ikke så nøje; der var dog et morsomt foredrag af folketingsmand Harald Holm om Tietgen som en kannitverstan, hvis navn en udlænding mødte overalt, hvor han færdedes i hovedstaden. Der var den pæne højskolemand, politikeren Frede Bojsen, og den som folkelig foredragsholder uforlignelige Klaus Berntsen.

Sit første år i København havde min gode ven Mikkell Nielsen læst på et andet kursus, hvor han ikke havde været tilfreds; derfor ville han nu prøve Døckers. Han var en stabil mand, fem år ældre end jeg og betydeligt mere moden og målbevidst. Han var gårdmandssøn fra Tim og var taget til København for at uddanne sig til præst, hvad han da også blev efter først at have været realskolebestyrer i Grindsted i seks år. Han fik mig med ud i valgmenighedskirken i Forhåbningsholms Allé, hvor pastor Jungersen prækede. Jeg syntes nu, der var højere til loftet i den pragtfulde kirke, som brygger Jacobsen lige havde fået fuldført ude i Valby. Adskillige studenter fandt om søndagen vej derud gennem Frederiksberg Have og Søndermarken for at høre den nidkære prædikant Henry Ussing.

I Studenterkredsen samledes provinsstudenter, hovedsagelig fra grundtvigske hjem, til foredrag og diskussioner. Her var det de begavede, belæste og tidligt udviklede teologer Anders Vedel, den kommende højskoleforstander, og den kommende biskop over Ålborg stift, Christian Ludwigs, der beherskede talerstolen. Det var ikke så lige til som nu om stunder, idet der stilledes betydeligt større krav til en taler. Intet papir på talerstolen, var Hørups parole til vordende politikere; og i diskussionen gjaldt intet broderskab.

Enkelte gange samledes vi i private hjem ude i byen, således engang i borgmester Jacob Marstrands patricierhjem over den gamle bagergård i Købmagergade. Sønnen Even Marstrand, der delte faderens litterære og sociale interesser, studerede til valgmenighedspræst. Borgmesteren holdt sig fornem i baggrunden. Ludvig Schrøder fra Askov holdt et af sine mytologiske højskoleforedrag. Han gjorde det mesterligt; uforståeligt er det dog ikke, at der kunne være unge piger på Askov, som syntes, at forstanderens daglige historiske foredrag lige før aftensmaden var lovlig lange, og at en snes foredrag om Grundtvig var lovlig mange.

Studentersamfundet var for de ældre studenter og kandidater. Dets lørdagsdiskussioner havde haft deres blomstringstid før systemskiftet i 1901. Men her optrådte stadig kendte mænd. Her trænede Ove Rode til den elegante parlamentariker; her skred Jeppe Aakjærs jyske tale så sindigt frem som strømmen i Karup Å; her talte Stauning under almindelig uopmærksomhed; han måtte gennem et stort organisatorisk, kommunalt og politisk arbejde, før hans ord faldt med vægt.

Studenteforeningen havde i lange tider været konservatismens faste borg, hvor skarpe hjerner havde krydset klinge om så farlige og indviklede emner som adgang for kvindelige studenter, eller om man kunne indbyde C. Berg til at holde foredrag. De rene højrestandpunkter forfægtedes endnu med den yderste hårdnakkethed af jurister, der kunne alle paragrafferne i den politiske katekismus på fingrene, og af cand. mag. Jul. Pio med en Robespierres strengthed og konsekvens.

Efterhånden var der opstået vaklen i gelederne. Årets interessanteste og mest velformede foredrag holdtes af den liberale teolog, bibliotekar A. C. Larsen. Der var nu en stærk liberal opposition. En af dens ledere var den fænomenalt veltalende dr. phil. C. N. Starcke, den senere

skolebestyrer og politiker, som i en alder af 57 år deltog i konkurrencen om et professorat i filosofi og forbløffede auditoriet ved at holde en flydende prøveforelæsning uden manuskript. Han var dog ikke min mand; dertil var han alt for sophisticated. Bondestudenten kunne ikke følge ham på hans rumfart i filosofiens stratosfære.

Nej min mand var fra første færd den unge ranke dr. phil. P. Munch, en høj, smuk, venligt smilende mand, altid rede med et indlæg i diskussionen præget af viden og omtanke, fremført i et naturligt, yderst velformet sprog. En grel modsætning til den rolige, uanfægtede akademiker, der uden at blinke tog den tilkastede handske op, var den kampglade, selvrådige junker. Det var en stor aften, da den faldne storhed, den forhenværende kultusminister Jacob Scavenius optrådte med et energisk, iltert indlæg for sin livssag: et stærkt forsvar. Det var den grånende kyrasser, der gav sin fyrige stridshingst sporerne og med sablen lynende i luften styrtede frem og kastede al modstand til side. Bragende bifald!

Som dreng havde jeg været levende interesseret i inden- og udenrigspolitik. Så snart jeg havde opnået den fornødne læsefærdighed, læste jeg rigsdagsreferatet først i det lille Varde højreblad, senere i det noget større Bergske venstreblad i Esbjerg. Jeg vidste god besked med, hvem der var valgt i hver af landets 114 folketingskredse og styrkeforholdet mellem partierne. Efter indførelse af forholdstal og udvidelse af medlemstallet må vi efter valget nøjes med at få at vide, hvor mange mandater hvert parti har opnået. Hvem der er blevet valgt, forbliver en hemmelighed for den almindelige avislæser, og det skal just ikke bidrage til at skærpe hans politiske interesse.

Når jeg havde læst mine lektier til kursus, og det var fast utroligt, hvad man i den alder kunne proppe i hovedet i løbet af nogle formiddagstimer, var der god tid til, inden timerne på kursus begyndte, at vandre over Dron-

ning Louises Bro gennem byen, Kongens Have, det gamle Adel- og Borgergade kvarter ned til kasernen i Fredericiagade, hvor rigsdagen havde til huse i alle de tredive år, Christiansborgs røgsværtede mure stod som en imponerende ruin siden branden 1884. Her var lunt og hyggeligt i de lavloftede sale, hvor tilhørerpladserne omtrent var i niveau med salens gulv, så man kunne følge talerne og medlemmernes færden på nærmeste hånd. Der var ingen talerstol; medlemmerne talte fra deres plads.

Årene fra forliget 1894 til bruddet i Venstre 1905 var egentlig en tam tid i dansk politik, i hvert fald sammenlignet med de bevægede provisorieår forud, da billedet af de fem venstreførere Berg og Hørup, Bojsen og Høgsbro samt Holstein Ledreborg hang på hæderspladsen i mangel fuldtro venstremands stue; og sammenlignet med de kampfyldte år 1905-1920 med nye partidannelser, grundlovsændring, verdenskrig, genforening og gennemførelse af store reformer; med akademiske politikere som professor Birck, N. Neergaard og dr. P. Munch; drevne parlamentarikere som J. C. Christensen, Zahle og Rode; drabelige debattører som Vilhelm Lassen, Slengerik og Slebsager; lyriske folketalere som Klaus Berntsen, Borgbjerg og Sabroe.

Holstein Ledreborg havde trukket sig ud af politik i 1890, skuffet over splidagtigheden inden for partiet. Berg var død i november 1891. Hørup var i 1892 bleven styrtet i Køge af de Moderates og Højres fælleskandidat P. A. Alberti, formanden for Den Sjællandske Bondestands Sparekasse. Men ved indgangen til kursus på hjørnet af Dosseringen og Fredensgade hang Politikens opslagstavle. Den kiggede bondeknolden i, og lidt efter lidt fik han øjnene op for, at her var ikke alene en helt anden stil end den tilvante, men også en helt anden politisk tankegang. Hørups artikler talte til hans jyske bondeforstand, som de i tyve år havde talt til sjællandsk bondefornuft.

Hørup stod på højdepunktet af sin indflydelse. Det var i disse år, at han, som man siger, erobrede den offentlige mening i hovedstaden. Ikke mindst i akademiske kredse vandt han varm tilslutning blandt ældre som yngre. Jeg husker, hvilken bestyrtelse det vakte, da det kort efter systemskiftet i sommeren 1901 rygtedes, at det ikke, som man troede, var ischias Hørup led af, men en uhelbredelig knoglekræft i hoften, sarcom, som nødte ham til at gå med stok. Det billede, man har af Hørup siddende ved arbejdsbordet i trafikministeriet, bærer umiskendeligt præg af en nedbrudt mand.

Hørup talte sjældent i disse år. Hans artikler i bladet var også blevet færre, efterhånden som hans helbred nedbrødes. Jeg hørte hans sidste tale i Lørups ridehus 2. april 1901. Der gik tyve år, før jeg ved et stort liberalt stævne i Oxford hørte Lloyd George tale med en lignende pathos og ironi. Der var hos Lloyd George, som stadig stod i sin fulde kraft, mere teater i fremtræden, større dramatik i foredraget. Men der var ikke den dybe personlige lidenskab som i den dødsmerkede gamle stridsmands indtrængende appel til sine bysbørn om at gøre op med det herskende styre, hvilket som bekendt også skete ved valget dagen efter.

Hr. Bramsen har haft den utrolige dristighed at tale til os om politisk ærlighed, det var optakten. Længere henne i talen sagde Hørup: Vi har haft gode og onde dage i disse mange år. Men de onde dage var ikke de, hvor kampen gik højest, hvor tryk avlede modtryk, og hårdt stod mod hårdt. I disse dage skabtes der mænd, og støbtes der viljer, som endnu er styrken i vore dages politik. Og han sluttede: Københavnerne! Vi har været med en gang før til at rydde butikken, da vi gik over fra absolutismen til forfatningen . . . Lad os sige, hvad vi mener: Vi vil et dansk ministerium i Danmark, et ministerium, der har det danske folks tillid.

Bondestudenten

Da jeg i august 1896 i en alder af 17 år rejste fra Vestjylland til hovedstaden, kom jeg ingenlunde fra det mørke fastland. København var just heller ikke nogen storstad, kun halvt så stor som nu, i flere henseender egentlig hyggeligere, før den indre by halvvejs var blevet parkeringsplads. Alligevel var overgangen fra vej og sti til gade og stræde trykkende nok. Hvad der mest savnedes var den fri og vide udsigt. Den bød Amager på. En oktoberdag spadserede jeg fra Nørrebro gennem byen til Christianshavn og videre gennem landsbyerne helt ud til Kongelunden og tilbage. Det sled på støvlesålerne, men fortæringen var billig; den indskrænkede sig til en saftig gulerod og et par skiver kålrabi fra amagerbondens fede mark.

Jeg holdt af at vandre rundt i byen og se på folkelivet. Særlig pris satte jeg på parkerne og de offentlige anlæg, men de kunne naturligvis ikke erstatte det åbne land, og det første års tid led jeg af ensomhedsfølelse og hjemve. Nu om stunder har så godt som alle slægt eller venner i hovedstaden. I mine unge år var det helt anderledes. København var først og fremmest kongens og universitetets by, hvor kun soldater og studerende fra landet havde ærinde.

En stor trøst var det dog i begyndelsen, at min ældre broder i maj var bleven indkaldt og lå som soldat på garderkasernen. Han havde lejet værelse til mig og besøgte mig, så ofte lejlighed gaves, indtil hans tjenestetid udløb efterår 1897. Rekrutuddannelsen ved garden lagde dog i høj grad beslag på hans tid og kræfter. Fritiden var knap, selv om han som oppasser hos den elskværdige Ivan Carstensen af den bekendte officersslægt nu og da kunne nyde visse friheder i tjenesten.

Vinteren var imidlertid ret streng og medførte talrige sygemeldinger blandt garderne. I januar 1897 lå temperaturen over 2° under normalen, og den kolde vind fra nord og øst, som kunne stige til kuling, for isnende ind over Amalienborg Plads. Også februar var kold, og marts bragte så megen regn og blæst, at forårsarbejdet lå næsten stille, men at slække på vagttjenesten for den gamle konge kunne der ikke være tale om. Jo flere syge desto hyppigere vagttjeneste for de raske. Det var min broders overbevisning, at det var alle disse kolde nætter i skilderhuset og vagtstuen på Amalienborg, der gav den kærnesunde unge mands helbred et knæk, det aldrig forvandt. Gigt, ischias, lændesmerter fulgte ham resten af hans levedage, nedbrød hans kræfter og hidrog uden tvivl til hans alt for tidlige død 13. juni 1929, lige i de dage min rektorudnævnelse forelå.

Ude på mit værelse på Nørrebro delte vi mange skiver

af det kraftige, grove rugbrød, som udgjorde en fast bestanddel af den meniges såre beskedne aflønning. Vi gik naturligvis også ture sammen, når han en søndag havde fået udsovet efter de evindelige vagter. Det regnedes for en ære at tjene i den kongelige livgarde, men det var en dyr fornøjelse. For mig var det et stort savn, da de sytten måneder var udløbne, og min broder atter var en fri mand, som kunne vende tilbage til nyttigt arbejde ved landbruget.

De forholdsvis få undervisningstimer lå alle efter den normale skoletid. Når jeg i morgentimerne havde lært mine gloser og den franske, latinske og græske grammatik for dagen, var der god tid til at se sig om i byen inden kursustid, og det benyttede jeg mig af. Alle museerne, store som små, fik en ret grundig gennemgang. I Nationalmuseet gennemgik selve Sophus Müller senere elegant og overlegent den nordiske oldsamling for et hold unge studerende, mod at vi forpligtede os til at agere forevisere for mindre selskaber søndag formiddag. På egen hånd har jeg holdt forbindelsen med malerisamlingen i Sølvgade nogenlunde ved lige. De øvrige museer er ikke siden bleven plaget med overrend fra min side.

Nok var jeg i disse første år i hovedstaden en beskeden, taknsom, ret fåmælt alvorsmand, tror jeg da, mere naiv end mistænksom; men inderst inde lod jeg mig aldrig hverken dupere eller dominere af det nye, der mødte en. Det var altid med et vist forbehold, jeg tog imod det, og mødte bondestudenten en uforstandig kritik eller et overlegent syn på bønderne, der endnu langtfra i alle kredse havde nået den anseelse, som andels- og højskolebonden efterhånden erhvervede sig, så rejste han straks børster. Omvendt tog han kraftigt til genmæle, når han i Jylland mødte den Pinstrupske opfattelse af hovedstaden som et Sodoma.

Det bliver i det hele taget let bondestudentens lidt triste

lod, at han føler sig knyttet både til by og land, men således at han ikke føler sig helt hjemme noget steds, og hverken af land- eller bybefolkningen bliver accepteret som en af deres egne. Jeg mødte slet ikke det nye med uvilje; jeg havde blot min egen målestok med hjemme fra, og den var stemplet made in Jutland. Hvad hjælper det i øvrigt at kunne stå sig i debatten, hvis man ikke er fortrolig med de gængse omgangsformer. Konversations-talent og slebne selskabsvaner vejer mere end de bedste argumenter. Skik følge eller land fly!

Mit første værelse lå i Ravnsborg Tværgade nr. 6, første sal. Der var ingen moderne bekvemmeligheder eller luksus af nogen art, men der var de nødvendige møbler til at arbejde og sove: bord, stol, petroleums-lampe og en gammel sofa. Det lå under rolige omgivelser i et udpræget arbejderkvarter. Når jeg stak hovedet ud ad vinduet, kunne jeg lige se tårnbygningerne på den anden side Dronning Louises Bro. Den daglige spadseretur til kursus ved Fredensbro gik langs Dosseringen med udsigt til Søpavillonen til den ene side, Østerbro til den anden.

Lejen var 10-12 kr. månedlig, med morgenkaffe. Den kunne dækkes af den understøttelse på 75 kr. halvårlig, som jeg snart opnåede. Det var af en bevilling på finansloven til hjælp for flinke unge mennesker, der begyndte studierne i en fremrykket alder. Jeg ville mene, at det især var folketingsmand K. M. Klausen, kommunelærer og medejer af kursus København, der havde fået denne bevilling gennemført. Varme måtte lejeren selv sørge for, men kommunekoksene var billige, og der skulle ikke så megen varme til i et lille værelse midt i den tæt sammenbyggede husrække.

Man holdt sig selvfølgelig selv med tør kost. Med margarine og røget fårelår hjemmefra som pålæg udgjorde rugbrødet bogstaveligt det daglige brød. I et spisehus i

Gården, Ravensborg Tværgade 6

Slotsgade, en lille sidegade fra Nørrebrogade, som læreren derhjemme kendte fra seminarietiden, serveredes en tålelig middag til 35 øre, om jeg husker ret. Den var dog langt fra så solid som maden i de hjemlige kødgryder og grødfade.

De få skolebøger kostede ikke meget. De købtes i det bekendte skolebogsantikvariat i den høje, lyse kælder på hjørnet af Vendersgade og Nørrevold. Gak til Magnus Hansen og bliv viis, var en parole, som ikke mindst kurselever villigt fulgte. Her mødte bondestudenten reel behandling uden flothed i udstyr. Lommepege var et

ukendt begreb, sporvognspenge en yderst sjælden post på regnskabet.

At skik og brug herovre var forskellig fra de vante, opdagede jeg den første søndag. Sammen med min broder havde jeg været ude en tur i det smukke sommervej. Da jeg kom tilbage henad sengetid, savnede jeg nøglen til lejligheden. Den lå inde på mit værelse i lommen på mit daglige tøj. Ude på landet var der virkelig ingen, der faldt på at låse alle døre. Jeg måtte så sidde og vente ude på den kolde trappe i trækken fra porten, indtil familien kom hjem fra Tivoli over midnat.

Da Døckers Kursus i sommeren 1897 flyttede ud på H. C. Ørsteds Vej til lysere lokaler mellem Amalievej og Kastanievej, var det naturligt, at eleverne flyttede med ud på Frederiksberg. Men da jeg kom til byen efter sommerferien, måtte jeg foreløbig tage til takke med et værelse i Baggesensgade nær Blågårdsgade i det rigtige rabarberkvarter. Huset har jeg ikke kunnet finde, thi i Baggesensgade er alle huse grå og akkurat ens.

Jeg led ingen nød derude, men jeg må sige, at da jeg 60 år efter en sen, diset novemberdag genså de steder, hvor jeg boede og færdedes i mine første år i København, ynkede jeg den unge mand, der kom lige fra høstarbejdet ude på de åbne vestjyske marker og nu skulle nøjes med Baggesensgades lukkede horisont. Det var en hård overgang fra de grønne agre til de grå mure i Nørrebros stenørken.

Jeg rykkede da også snart atter teltpælene op og flyttede over i Jakob Dannefærds Vej 8, hvor jeg fik et lille kvistværelse på femte sal. Om sommeren kunne der være så frygtelig hedt oppe på kvisten midt på dagen, at jeg måtte gå ind i Ørstedsparken eller ud i Landbohøjskolens have for at repetere til eksamen. Den dag i dag lægger jeg gerne vejen om ad Ørstedsparken for at betragte

Chapus Jeanne d'Arc. Ferien begyndte jo først midt i juli, ikke som nu til Skt. Hans.

Værtsfolkene her på den anden side Ladegårdsåen, som udgjorde grænsen mellem København og Frederiksberg, var flinke folk. Det var et yngre ægtepar, som hørte til den katolsk apostoliske kirkes menighed, på hjørnet af Gyldenløvesgade og Nørre Søgade. Det var herude en hverdagsbegivenhed at se ladegårdslømmerne rykke ud med deres riskoste på nakken på vej til fejningen af offentlige pladser. De fleste af dem var lidt medtagne af livets storme.

Under opholdet på Nørrebro da og senere fik bondestudenten et ganske godt indblik i den københavnske arbejderstands forhold. Han fik stor respekt for dens flid, nøjsomhed og redelighed. Sporvognstaksten fra Kapelvej til Nørrevold var fem øre på bagperronen mod nu 55 øre, men betjeningen var ikke mindre tjenstvillig. I de mørke vintermorgener var den gamle vejrbidte konduktør i sin slidte frakke, med sin lavere løn og sin længere arbejdstid, meget omhyggelig med at hjælpe hjemmesyerskerne op i de overfyldte vogne, når de skulle ind til de store konfektionsforretninger med deres tøjbylter.

Jeg lærte ret snart med sympati at følge arbejdernes og deres talsmænds bestræbelser for gennem organisation og oplysning at forbedre deres levevilkår. Kommunalpolitikere som borgmester Jens Jensen og rådmand K. M. Klausen i København, borgmester Peder Christensen i Helsingør; agitatorer som A. C. Meyer og Peter Sabroe indgød respekt. Over for en Borghjergs eller Hedtofts svulmende retorik eller K. K. Steinckes og Jul. Bomholts advokatoriske kraftpræstationer har bondestudenten måttet stille sig mere reserveret.

Et par år boede jeg ude i Rahbeks Allé skrås over for Bakkehuset. Det var lidt langt fra universitetet. Men her

var lys og luft med let adgang til Søndermarken. Frederiksberg Have lå heller ikke langt borte. Her skulle jeg være bleven og ikke være flyttet ind i Regensens mørkeste yderværelse henne i kroen uden en solstråle. Men boligen var gratis, man fik oven i købet penge for at bo der, adgang til køkken og brænde til den kakkelovn, der foreløbig ikke fandtes i ens værelse.

Men på læsesalen var der både varme og aviser morgen, middag og aften. Efter Hørups død var mine yndlingsblade Ålborg Amtstidende med Vilhelm Lassens malmfulde artikler og Østsjællands Folkeblad, hvori Søren Svarre udfoldede sin politiske balancekunst. Vækkerforeninger og den slags såkaldt regensliv havde ingen interesse for bondestudenten, men der gik for megen tid med snak og diskussioner, og det skulle ikke bidrage til at forkorte studietiden.

I mine studenterår havde jeg, vistnok med professor Fridericia som fortaler, fået en rigtig rar lille bestilling som medhjælper ved det nyoprettede fine Rådhusbibliotek i karnappen ud mod Rådhuspladsen. Det gav en 35 kr. månedlig, og de penge var kærkomne. Økonomien havde hele tiden slæbt på. Kontortiden var 14-17, men der kom kun få lånere, mest embedsmænd fra kontorerne, så der var som regel tid til at læse lidt. Vor fornemste stamgæst var selve borgerrepræsentationens stovte formand, Herman Trier, en fornem, værdig, belæst pædagog og politiker, som gik og syslede med et eller andet personal- eller lokalhistorisk emne. Også den gamle, trods stærkt svækket hørelse, åndsfriske og livlige etatsråd Krak fra Vejviseren var en hyppig gæst; det samme gjaldt skoledirektøren, dr. phil. Niels Bang, skarpskåren i ydre skikkelse som i tanke og tale.

Min jævnaldrende studiefælle A. J. West, som på omstående billede fra Rådhusbiblioteket ses ved siden af skoledirektøren, var student fra Sorø. Hans fader var

Rådhusbiblioteket i beg. af 1900-tallet. Fra venstre Kr. Bruun, A. J. West, kontorchef E. Sivertsen, skoledirektor Niels Bang

overlærer i St. Heddinge; hans moder var en datter af Fritz Jürgensen. Han deltog aktivt i studenterlivet og var ledende senior i foreningen 1908-09. Bondestudent var West altså mindst af alt; men vi havde visse historiske og politiske interesser fælles og kom altid udmærket ud af det sammen. Vi kunne sidde i timevis og drøfte dagen og vejen om ikke i enighed, så altid i fordragelighed. Efter nogle års virksomhed som adjunkt ved Metropolitanskolen blev han ved genforeningen rektor i Tønder, forflyttedes senere til Sønderborg og døde som rektor for Sorø Akademi 1943.

Ved den altid tjenstvillige bibliotekar Julius Salomons hjælp fik jeg så efter eksamen overdraget det ikke uinteressante hverv at læse første korrektur på borgerrepræsentationens forhandlinger. Sidste korrektur læste formanden for stenograferne selv. Desværre faldt hovedparten af arbejdet i sene aften- eller nattetimer. Alligevel

ville jeg nødig give slip på det, så det bandt til byen. Der var for resten heller ingen af den lille halve snes statskoler uden for byen, der havde haft bud efter mig. Det var længe uvist, om jeg overhovedet brød mig om at blive lærer.

De sidste par år fik jeg dog et større antal timer samlede på Wedels Kursus, som i disse år havde sin glansperiode i Nørre Søgade ved Dronning Louises Bro. Wedel selv var en dygtig lærer og en fortrinlig administrator, som holdt nøje kontrol med eleverne. Det var mest flinke piger og drenge fra kommuneskolen, som skulle have præliminæreksamen, men der var også ret betydelige studenterhold. Det hele var meget mere skolemæssigt end hos Døcker, og et helt andet publikum.

Blandt de voksne elever på artiumsholdet var den senere generaldirektør for statsbanerne P. Knutzen, hvem jeg ikke tager i betænkning at kalde den dygtigste af de tusinder af elever, jeg har truffet under min fyrreårige skolevirksomhed. Hans enestående energi og begavelse udelukkede ikke, at han var en elskværdig elev, vel lidt af kammeraterne, der så op til ham som primus inter pares. Jeg så et glimt af ham i Åbenrå, da han ved foreningen nyorganiserede postvæsenet i de sønderjyske landsdele. Om dette arbejde hørtes kun lovord, skønt der ellers nok på andre områder kunne skunles over, at der var få manne om æ raj, for mange, der skulle snakke med og tages med på råd.

I længden var det yderst anstrengende med skoletimer om formiddagen, kursus om eftermiddagen, købmandsskolen i Fiolstræde, korrekturlæsning og stileretning om aftenen. Jeg kunne simpelt hen ikke have holdt til det ret meget længere, da jeg fra 1. august 1914 blev ansat som adjunkt ved Helsingør højere Almenskole.

LIBERALISME CONTRA PATRIARKALISME

EN EPISODE AF STRIDEN MELLEM LAND OG BY I DET 19. ÅRHUNDREDE

Af SIGURD JENSEN

I løbet af det 19. århundrede akkumuleredes en ret stærk spænding mellem by og land. Der var mange årsager hertil – af erhvervsøkonomisk, social, politisk og mental art. Hovedstaden kom i sin egenskab af landets største by til at stå som eksponent for bysynspunkterne. Uoverensstemmelserne mellem landbefolkningen og bybefolkningen indgår derfor som et ikke uvæsentligt led i Københavns historie.

Da Københavns borgere i 1659 opnåede lige rettigheder med adelen på en lang række områder, nåede man frem til et vendepunkt i en gammel strid mellem land og by, en strid om handelsrettigheder, skattespørgsmål o. m. a. Men denne strid havde stået mellem en overklasse på landet og et patriciat i København, hvis kår stærkt nærmede sig adelens, og selv om de reviderede privilegier af 1661 forringede værdien af det københavnske patriciats sejr, og selv om stridigheder om handelsspørgsmål o. lign. mellem godsejere og borgerlig overklasse fortsat forekommer i de følgende menneskealdre, er der dog i de fleste tilfælde kun tale om enkelttilfælde eller i al fald om konflikter af begrænset art, bortset fra spørgsmålet om værnepligten, der indtil 1848 udelukkende hvilede på bondestanden. Da dette spørgsmål løstes, og værne-

pligten blev almindelig, var der imidlertid kommet nye spændingsmomenter til.

Den store, dybtgående og stadig voksende uoverensstemmelse indtræffer nemlig, da der i det 19. århundrede opstår en livskraftig og ekspanderende mellemklasse både på landet og i byerne, på landet gårdmændene, i byerne en væsentlig del af de handlende og de selvstændige håndværkere samt embedsmændene. Begge parter ønskede størst mulig politisk indflydelse, hver part vågede nidkært over, at dens bidrag til det almene ikke blev uforholdsmæssigt stort, og både landbomellemstanden og købstadmellemstanden havde behov for lånekapital – og helst billig lånekapital. Og det er om uoverensstemmelserne på dette sidste område, at der skal berettes i det følgende. Den episode, der skal fremdrages, giver i en nøddeskal et billede af, hvorledes de modstridende interesser på dette felt mødtes og kæmpede, og episoden fortæller adskilligt om, hvorledes byernes og landets folk nok hver møder med sin samfundsopfattelse, men at der tillige ikke går helt skarpe grænser mellem land og by.

Det var vigtigt for begge parter at skaffe lånekapital. Gårdmændene var i stort tal blevet selvejere, og selveje kræver større disponibel kapital end fæste, bl. a. fordi der oftest ved ejerskifte skulle udredes betydelige summer, arvedelinger krævede kontanter o. s. v. Endvidere skulle der bruges penge til forbedringer – i 1840'erne synes der at være ofret meget på landbrugets bygninger – og i det hele taget skulle det handicap, landbruget havde fået under den svære og langvarige krise i 1820'erne, indhentes.

Hvor livsvigtig adgangen til kapital var for byerhvervene, ses af mange ting.¹ Her skal blot nævnes et enkelt eksempel: 1762 var der 313 brændevinsbrændere i København, hvoraf dog reelt kun 268 var aktive. 1891 var tallet helt nede på 29 aktive brændere. Flere årsager

virkede sammen til nedgangen i antallet af denne kategori erhvervsdrivende. Men det var i al fald meget afgørende for en brændevinsbrænders mulighed for at holde sit brænderi i gang, om han havde driftskapital til at købe kul, korn, kommen etc. og til at betale de fornødne udgifter. Desuden måtte han i reglen have store penge bundet i en ejendom (enkelte boede dog til leje, f. eks. hos bryggere), og de køer, der var så vigtig en faktor for erhvervets produktion, kostede også mange penge, ikke mindst fordi det ofte var fine dyr. En redegørelse fra oldermand Frants Leth i 1762 viser, hvor vigtigt kapitalsspørgsmålet allerede da var for erhvervets udøvere.

Leth skriver, at de aktive brændere kan deles i 3 grupper. Første gruppe, som han ansatte til 35, var formuende folk. 6 endda særdeles velstillede. Anden gruppe – på 109 – var folk, der sad i god næring »og kand nogenlunde gjøre deres Indkiøb dertil i rette Tiid«. 3. gruppe omfattede 124. Det var folk, »som vel nogenlunde hielper sig igiennem, men dog nok har besværlig ved at hytte sig for, at nærme sig til de fattiges Tall«. Foruden disse 268 var der endnu 45 brændevinsbrændere, som nok havde deres borgerskab, men som i virkeligheden hverken havde midler til at drive deres brænderier eller til at betale deres tidepenge til laugene.²

Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvorledes brændevinsbrænderne i 3. gruppe uden at være så særlig uheldige mister den fornødne kapital og glider ind i den sidste sørgmodige gruppe af folk, der ikke magtede erhvervet.

I 1830'erne, 1840'erne og en del af 1850'erne har vi den ejendommelige situation i landet, at der efter alt at dømme var en vis pengeligelighed samtidig med, at det var svært at låne penge. Nationaløkonomen A. F. Bergsø skrev herom i 1839: »Man synes... temmelig sikkert

at kunne paastaac, at en ikke ubetydelig Capitalmasse i Danmark henligger død og ufrugtbar«.³ De gode kurser, der gennemgående opnåedes på statspapirer i denne periode, og den kortvarige, men hektiske aktiespekulation, der fandt sted i begyndelsen af 1840'erne, viser dog, at en del af denne kapital under givne omstændigheder lod sig lokke frem. Men erhvervslivet måtte naturligvis ønske, at de ledige penge måtte finde frem til det, og at så mange af dem som muligt måtte blive lokket frem fra strømpeskafterne.

For at få dirigeret den disponible kapital i den ønskede retning kunne man gå flere veje.

En af dem var at gøre statsobligationerne mindre tillokkende for sparerne. I Viborg stænderforsamling havde man i 1836 rejst spørgsmålet om beskatning af sådanne papirer. Et medlem (Roulund) mente, at det ville være retfærdigt at beskatte statspapirerne, idet disse papirer ved pengeforandringen i 1813 var sluppet urimeligt billigt, og et andet medlem (Tutein) sagde i den anledning temmelig bittert: »Om Statens Ret hertil (d. v. s. til at beskatte obligationer) synes ingen grundet Tvivl at eksistere. Det er i Sandhed vanskeligt at indsee, hvorfor denne Art af Formue mere skulde være fritagen for at bidrage til Statens Fornødenheder end nogensomhelst anden beskattet Gjenstand, og de Indvendinger, som ere gjorte mod det statsøconomisk Rigtige i at beskatte Formue, om hvis Tilværelse og Størrelse det er let at forskaffe sig Kundskab, have sikkerligen ingen Bestand. Disse Indvendinger vilde aldrig have erholdt megen Vægt, dersom det ei saa ofte havde ligget i de Magthaverne nærmest Stilledes Interesse at fritage Formue fra at bidrage til at bære dens Andeel af Statens Byrder.«⁴ En sådan beskatning af statsobligationerne ville kunne medføre to fordele: foruden at folk ville blive mindre interesserede i at købe obligationerne, ville skatten, der kom

ind, bidrage til at lette skattetrykket på erhvervene, af hvilke især landbruget følte sig stærkt besværet. Men bestræbelserne lod sig ikke gennemføre.

For at dirigere de ledige penge frem til de kapitalhungrende erhverv kunne man også udvide antallet af kreditororganisationer og forbedre disses effektivitet. Den vej gik man i høj grad. Der oprettedes enkelte banker og en del sparekasser, og 1850 kom de to første kreditforeninger, hvis virksomhed i de første år dog var ret beskeden. Sparekasserne, der i særlig grad skulle opsuge de ledige småkapitaler, var ikke altid særlig effektive. Dels varede det temmelig længe, inden de rigtigt kom ind på at placere indskudsmidlerne lokalt (oprindelig indsattes det hele i statskassen), dels arbejdede de tit uhensigtsmæssigt. Det hang sammen med, at forretningerne i vidt omfang udførtes vederlagsfrit af velstillede og velmenende borgere, der mente at gøre en social indsats på denne måde. Betjeningen af publikum blev derefter. I en artikel af 31. oktober 1840 beklager »Politivennen« sig over den korte og ubekvemme kontortid og den nonchalante behandling af indskyderne i den københavnske sparekasse. Men det varede adskillige år, inden man her lidt efter lidt søgte de værste ulemper afhjulpet.⁵

Endelig kunne man for at få de ledige penge frem op hæve maksimalrenten.

Siden midten af 16. århundrede havde der været fastsat en maksimalrentesats ved pengeudlån. Der kunne af og til blive ændret lidt ved den; i reglen lå den på 4-5 pct. Den, som tog mere, gjorde sig skyldig i åger. Denne maksimalrente havde været en hæmsko på forretningslivet gennem mange år, og en række undtagelsesbestemmelser og dispensationer havde efterhånden »gennemhullet« den så stærkt,⁶ at det for det københavnske forretningsliv næppe følte som nogen særlig revolutionerende foranstaltning, da den ophævedes ved loven af 6. april 1855.

Men bondestandens repræsentanter på tinge var gået skarpt imod ophævelsen, for denne stand stillede sagen sig nemlig anderledes. Loven af 1855 bestemte nok, at der stadigvæk ved lån mod pant i fast ejendom skulle være en maksimalrente (på 4 pct.), men indenrigsministeriet skulle kunne meddele dispensation herfra. Tidligere havde kongelig resolution været nødvendig for at opnå dispensation fra maksimalrentebestemmelserne. Bønderne forudså nu, at disse dispensationer ville blive en rent formel ekspeditionssag – hvad de fik ret i – og de frygtede en almindelig stigning af renteniveauet. Derfor udviklede der sig en meget livlig rentedeбат, og spørgsmålet maksimalrente eller fri rente blev et af de dominerende under valgkampagnen i 1858. Flere jyske landbokredse valgte deres folketingsmand under den udtrykkelige forudsætning, at han skulle arbejde for genindførelse af maksimalrenten,⁷ og da tinget trådte sammen, kvitterede disse medlemmer da også med en omgående reaktion. De indbragte i oktober samme år et privat lovforslag om genindførelse af maksimalrente ved udlån med krav om kongelig resolution som betingelse for dispensation.

Under drøftelsen i tinget havde kloge folk såvel fra højre som fra venstre fløj let ved at slå ned på, at hvis man indførte en maksimalrente, ville lånsøgere, herunder også landbruget, ofte komme ud for, at de intet kunne låne, da kapitalen så ville søge andetsteds hen. Overfor dette tilsyneladende så indlysende og afgørende argument fremførte gårdejer Sylvester Jørgensen, der repræsenterede Ringkøbing amt, et ikke uvæsentligt synspunkt. Han sagde, at der i virkeligheden fandtes to pengemarkeder i landet, et i det store og et i det små. Det var meget forkert at tro, at de faldt sammen. Pengemarkedet i det store var det at sælge aktier, statspapirer, veksler o. s. v., pengemarkedet i det små var det, at den ene nabo lånte

af den anden. Hans tanke er nu, at ved dette pengemarked i det små vil lånene finde sted, uanset om der ydes 4, 5 eller 6 pct. p. a., og pengene vil ikke søge andetsteds hen end til den nærmeste kreds, som man kender, selv om der på det fjernere sted eller i form af værdipapirer, udenlandske fonds e. lign. lokkes med højere rentesatser. På sin kluntede måde fik han sagt følgende bemærkelsesværdige ord: »...de Folk, som i Almindelighed paa Landet laane Penge ud, have en vis Modbydelighed for at faae deres Penge satte ud i den store Verdensomsætning. De ville ikke have dem i Forbindelse med Pengemarkedet i det Store, saa de kommer ikke i den Grad til at staae i Forbindelse med hiin, som man er tilbøjelig til at antage.«⁸

Under debatten blev det påpeget, at ville man have maksimalrente, måtte man også have udlånstvang. Men de jyske folketingsmænd vidste bedre. Bønderne skulle nok vogte sig for at sætte deres surt erhvervede skillinger i noget, som de ikke var fuldt fortrolige med, så hellere få lidt mindre i rente, og det eneste, de havde nogenlunde tillid til, var de folk og ejendomme, de kendte. Så dem skulle de nok vide at låne deres penge ud til. – Hvilken chance da for låntagerne at kunne henvise til, at al rente udover de 4 pct. var ulovlig!

Der var imidlertid een mistelten, der måtte tages i ed, om ikke den adskillelse mellem de to pengemarkeder, som Sylvester Jørgensen omtalte, skulle totalt nedbrydes. Det var sparekasserne. Hvis de stilledes frit, ville de let komme til efterhånden at udjævne forskellene mellem det nationale og det lokale pengemarkeds satser. Men det havde man også tænkt på, og de fornødne kræfter var mobiliseret. Under forhandlingerne kunne Folketingets formand meddele, at medlemmet for Ringkøbing amts 5. valgkreds (Clausager) havde tilstillet ham et andragende fra en del beboere i Skodborg og Vandfuld herreder i

Ringkøbing amt gående ud på, at man anmodede rigsdagen om at udstede en lov om, at sparekasserne kun måtte tage 3-3½ pct. rente, og at ingen interessent måtte have større indskud i sparekassen end 500 rdl.⁹ Dette sidste skulle nok tvinge de lidt større kapitalejere på landet – i al fald i de mere afsides egne – til at låne deres penge ud til naboerne.

Vi står formentlig her overfor et gårdmandssynspunkt. Sparekassernes penge tilhørte – som statsgældsdirektør Julius Schovelin fik lejlighed til at udtrykke det i samme debat – for en stor del tjenestefolk, husmænd, børn o.s.v.¹⁰ Gårdmændene fandt det naturligvis fuldt ud rimeligt, at disse småfolks midler fandt vej til sparekasserne, men de fandt det endnu mere rimeligt, at kasserne stillede pengene til rådighed til investering i den landbrugsjord, som til syvende og sidst havde muliggjort dannelsen af de pågældende småkapitaler. At lægge vejen fra sparer til låner over sparekasserne kunne have sine fordele; sparekassen synes i visse tilfælde at have virket som en slags kautionsanstalt.¹¹ Men det kunne også i høj grad have sine ulemper; når pengene var anbragt i sparekassen, unddrog de sig ens egen kontrol, og de blev i langt højere grad bragt under indflydelse af de almindeligt virkende konjunkturer. Hvor langt denne betænkelighed virkede ind i sparekassefolkenes egen kreds, ses af, at C. C. Alberti, formanden for Den sjællandske Bondestands Sparekasse, under samme debat var inde på den tanke, at sparekasserne ikke skulle have lov til at tage 5 pct. eller derover ved udlån.¹²

I en anbefalingstale for forslaget udtalte den kendte foregangsmand indenfor landbruget Laurids la Cour til Skærsø, at den gamle rentelovgivning med dens maksimalrente havde givet mulighed for dannelse af »en meget talrig, sund og kraftig Middelstand, op til hvilken lavere staaende, men dygtigere Personligheder have kunnet ar-

bejde sig, uden at trykkes for haardt af Capitalen«. Han frygtede, at frigivelsen af rentefoden ville gøre det muligt for kapitalen at true denne middelstandsdannelse på det alvorligste.¹³ Hvorvidt han nu virkelig troede på det »Pengearistocratiets« spøgelse, som han manede frem, eller det blot var et skræmmebillede, han fandt det oportunt at anvende, lader sig naturligvis ikke sige med sikkerhed. Men bemærkningen fremkaldte et indlæg, der fortæller lidt om det danske pengearistokrati i den givne situation.

De store selvejesalg havde gjort en mængde godsejere til ejere af betydelige pengekapitaler, hvoraf en del var bundet i prioriteter i den solgte bondejord. En af gods-ejerstandens mest fremtalende mænd på tinge var baron Carl Frederik Blixen Finecke. Bemærkningen om pengearistokratiet og måske også en udtalelse af Schovelin om, at der ikke fandtes store kapitalister i Danmark, kaldte ham frem på arenaen. Det skulle dog siges til de herrer småfolk, at der også i Danmark var store kapitalister, men at disse store kapitalister havde samfundssind. Det var ham bekendt, siger han, »at i den vanskelige Periode, vi have gjennemgaaet (han tænker vel på krisen 1857-58), ikke faa Mænd af dem, der raadede over disse større Capitaler, og Mænd, der raadede over saa store Capitaler, at de lavt anslaaede kunde regnes til ikke ganske faa Millioner, da de saae den Skræk, der var udbredt i Landet paa Grund af de stedfindende Pengeforhold, uden foregaaende Aftale, da de tilfældig kom sammen, bleve enige om at bidrage deres til ikke at forøge Skrækken. Disse Mænd, som havde havt det i deres Magt paa eengang at opsigte ikke saa ganske faa Millioner, gjorde det ikke, men gave frivilligt Afkald paa den Forøgelse i Indtægt, de vilde have faaet, dersom de havde anbragt deres Capitaler til højere Rente, hvad de let kunde have gjort, hvis de havde villet benytte sig af Conjunctionerne«. ¹⁴

Det var naturligvis pænt gjort af godsejerne, og mon det ikke også var ganske klogt gjort. Opsigelse af nogle tusinde prioriteter i landbrugsejendomme kunne, som situationen var i disse år, let have skabt en situation, der kunne være blevet meget ubehagelig – også for godsejerne.

La Cour sagde, som nævnt, at en maksimalrente ville være en beskyttelse for middelstanden, og ved middelstanden forstod han gårdmandsstanden. For at forstå hans og gårdmændenes syn på standens samfundsmæssige placering må man klargøre sig dens forudsætninger. Det 18. århundredes bønder havde levet under en patriarkalsk samfundsordning, hvor herremanden havde været systemets kerne, og bøndernes plads i dette havde været bestemt af deres tilknytning til og afhængighed af ham. Hvad var nu mere naturligt for den frigjorte selvejerbonde end at forestille sig et tilsvarende system i det små med ham selv som midtpunktet og med familie, tyende og eventuelt en husmand som tilbehøret? Hvad andet havde han vel egentlig forudsætninger for at forestille sig? Man møder denne indstilling gang på gang i disse år. Den kom til orde i diskussionen om renten i 1850'erne; indstillingen ligger også bag Folketingets tøvende behandling af tyendeloven, der påbegyndtes nogenlunde straks efter grundlovens indførelse, men først blev færdig 1855, og den er vel en af de væsentligste psykologiske forudsætninger for den i en senere tids øjne så unaturlige alliance i 1865-66 mellem »de store og de små bønder«.

Men gårdmændene kunne ikke gennemføre deres krig. Hvordan det gik på den politiske front, er det overflødigt at komme ind på her. På den økonomiske front strandede alle bestræbelser på at gøre gårdmandsstanden til en privilegeret middelklasse. Maksimalrenten fik de ikke tilbage, bl. a. fordi de mødte en kompakt modstand hos købstædernes og hovedstadens repræsentanter, som var

indstillet på at give plads for kræfternes frie spil, og som blandt mange praktiske hensyn ikke mindst måtte tage hensyn til byggeriet. Hvad en maksimalrente ville have betydet for nybyggeriet i København, der netop nu var i færd med at brede sig ud over voldene, kan man naturligvis kun gisne om, men sandsynligvis ville det have været meget generende. Men heller ikke gårdmandsstanden selv indtog en ensartet holdning overfor den fremtrængende kapitalisme. Det var ikke alle, der tog afstand fra den upersonlige udlånsform, som Sylvester Jørgensen havde fundet så »modbydelig«. Det ses f. eks. af de nye udlånsregler, der i 1859 fastsattes for den i 1857 oprettede sparekasse i Aastrup på Falster. Det bestemtes heri, at når en interessent vil indskyde penge i sparekassen på den betingelse, at de skal lånes ud til en bestemt mand, da skal der »for Fremtiden« ikke tages hensyn dertil. Bestyrelsen skulle suverænt kunne bestemme, hvem der skulle lånes ud til.¹⁵ Også oprettelsen af Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1856 var med til at drage de sjællandske bønders penge ind under sparekassernes kontrol i stadig stigende omfang, og efter nogen tøven fulgte jyderne efter, idet der fra midten af 1860'erne oprettedes et meget stort antal små sognesparekasser. Således kom efterhånden selv de mere afsides liggende egne i kontakt med sparekasseinstitutionen, og sparekassernes samlede indestående tegner et stadig korrekt billede af opsparingen. I 1869 indestod der 112½ mill. kr. i sparekasserne,¹⁶ hvad der så nogenlunde svarer til totalværdien af landets udførsel i det samme år (i finansåret 1869-70 116 mill. kr.).¹⁷

Lovforslaget om genindførelse af maksimalrente blev hurtigt standset. Det fik end ikke lov til at overgå til anden behandling. Forsøget på at stavnsbinde en del af landbokapitalen var slået fejl. Købstadliberalismen havde

sejret over de rester af patriarkalistisk tankegang, som endnu levede i visse dele af landbefolkningen. Tilbage blev en vis bitterhed hos de tabende.

NOTER

1. Jvfr. Hist. Medd. 4. IV. s. 606 f, 619 m. fl. st.
2. Kbhvns. stadsarkiv. Pengelånene til kongens kasse 1710-11, 13, 60 og 62. P. Hansen, Kjøbenhavns Brændevinsbrænderlaug 1741-1891 (1891) s. 41.
3. A. F. Bergsøe, Motiveret Udkast til en Creditforening for danske Grundbesiddere (1839) s. 46.
4. Hans Jensen, De danske Stænderforsamlings Historie I (1931) s. 475 f. Roskilde Stændertidende 1835-36 sp. 1724 f.
5. H. L. Bisgaard, Sparekassen for København og Omegn 1820-1920 (1920) s. 96 ff.
6. Sigurd Jensen i Laanerenten v. P. Nyboe Andersen (1947) s. 107 ff.
7. Niels Neergaard, Under Junigrundloven II, 1 (1916) s. 211.
8. Rigsdagstidende. Folketinget 1858 sp. 913.
9. Sstds. sp. 939.
10. Sstds. sp. 946.
11. Troels Glud, Kreditforeningsinstitutionen i Danmark (1951) s. 44.
12. Rigsdagstidende. Folketinget 1858 sp. 930.
13. Sstds. sp. 909.
14. Sstds. sp. 950 ff.
15. Festskrift for Spare- og Laanekassen for Aastrup og Omegn 1857-1907 (1906) s. 4.
16. V. Falbe Hansen og W. Scharling, Danmarks Statistik, 2. bd. (1887) s. 756.
17. Sstds. 3. bd. (1878) s. 500.

FRA DE NORSKE
TROPPERS OPHOLD I KØBENHAVN
1762 — 1763

Af GORDON NORRIE

Denne fremstilling af tre norske regiments ophold i København i vinteren 1762-63 er bygget på de forhør, som afholdtes af en undersøgelseskommision, kong Frederik V lod nedsætte, da han havde fået nogle indberetninger fra sin hoflæge, dr. med. Licht om, at der fandt meget alvorlige uregelmæssigheder sted ved regimenterne. En sådan kommission vil altid have til opgave at søge de uheldige forhold draget frem, og følgen heraf vil være, at fremstillingen bliver en del skæv. Billedet vil let blive lige så fortegnet, som hvis man ville bygge en skildring af livet i vore dage udelukkende på retsprotokollerne.

København var dengang ikke anset for nogen gæstfri garnisonsby, og ingen borger med selvagtelse ville have en soldat boende udover de første dage efter indrykningen, hvor kompagnicheferne skulle leje kvarterer til dem. Oldermændene for rodemestrene, hørkræmmer Lausøe, der havde sæde mellem Stadens 32 Mænd, udtalte dog, at borgerne i almindelighed var artige mod de norske og gav dem iblandt deres mad, og det må tages som et tegn på et særligt godt forhold mellem en grundejer og hans norske soldat, når en skræddermester ønskede at beholde manden. Kun ganske enkelte af de klager, værterne fremsatte for kommissionen, var rettede mod mandskabet,

men skød i så fald skylden på befalingsmændenes svigtende tilsyn.

Den preussiske Syvårskrig udviklede sig hurtigt således, at der 1758 opstod fare for vor sydgrænse. Der oprettedes derfor en sikringsstyrke i løbet af sommeren i Holsten hovedsagelig bestående af hvervede regimenter fra Danmark og Norge, medens fæstningerne, såvel København og Kronborg som Frederiksort, Rendsborg og Glückstadt delvis besattes med nationale bataljoner fra begge riger, ligesom disse også afgav soldateske til flåden. I København blev kun fire hvervede bataljoner tilbage, medens otte og en stor del af artilleriet afgik til grænsen. De nationale bataljoner formeredes på den måde, at hvert regiment afgav en, udtaget af mandskab fra hele dets distrikt.

I 1762 døde kejserinden af Rusland og blev efterfulgt af hertugen af Gottorp som zar Peter III. Han sluttede straks fred med Preussen for at angribe Danmark. Sikringsstyrken blev derfor forøget mest muligt til en virkelig kampdygtig hær, og heri indgik bl. a. tre såkaldte norske feltregimenter, hvoraf første dannedes af en bataljon fra hver af de bergenhusiske og vesterlehnske regimenter, der lå i København, medens det tredie afgaves af de tre throndhjemske nationale regimenter, der ikke hidtil havde afgivet tropper til grænsen. Throndhjemske Felt Regiments officerskorps bestod på et par undtagelser nær af nordmænd, der var avancerede »fra flinten«, d. v. s. fra menige og underofficerer. Langt de fleste af dem og alle underofficerer og menige hørte hjemme i Throndhjems omegn. Regimentet blev opstillet i Throndhjem, marcherede den lange vej ned til Christiania og sejlede derfra til Hertugdømmerne.

Allerede da de første nordmænd satte foden på dansk grund,¹ protesterede de mod at spise det hårde, danske brød, bagt af rug og havre, som deres danske kammerater

fik. De ville enten have norsk fladbrød bagt på en speciel måde eller rugbrød, og så fik de det sidste. Det kneb også på anden måde at skaffe dem en kost, der ikke var for afvigende fra den, de var vant til hjemme. Det uheldige var, at man endnu ikke kendte til at udlevere forplejningen gennem afdelingerne, men soldaterne fik kun brødet og måtte købe resten hos marketenderne, der så skaffede varerne fra omegnens handlende og bønder.

Medens officerskorpset² i den danske hær var opdraget til at føre et særdeles indgående tilsyn med deres undergivnes orden, renlighed og sundhedstilstand, hvorved der var opstået et meget patriarkalsk forhold mellem officerer og mandskab, var dette ikke trængt ind hos de norske officerer, fordi de ikke var vant til at have mandskab år ud og år ind, men kun under øvelserne, der varede fire sommeruger.

Endelig synes man ikke ved opstillingen af de bataljoner, der skulle til Danmark, først og fremmest at have udtaget de bedst egnede folk.³ En følge heraf var, at sygeligheden var meget større mellem nordmændene end mellem de danske, og da hæren brød op i 1762 for at rykke ind i Mecklenborg, var sygeprocenten 17 ved de norske regimenter og kun 5 ved de danske.

Heldigvis blev zaren styrtet, netop som de fremskudte styrker fik føling med hinanden, og kejserinden sluttede hurtigt fred. Hovedstyrkerne af vor hær gik derefter i vinterkvarter i Hertugdømmerne, medens fire norske bataljoner sendtes hjem, og to bergenhussiske, to vesterlehnske bataljoner og Throndhjemske Felt Regiment skulle danne garnisonen i København sammen med de fire hvervede bataljoner.

I løbet af sommeren havde General Commissariatet fået at vide, at forholdene blandt de efterladte bergenhussiske soldater ikke var gode. Det fortaltes, at de døde havde ligget flere dage mellem de syge på hospitalerne.

Det medførte, at hofmedicus, dr. med. Johan Gotfred Licht fik overdraget overtilsynet med sygestuerne. Det viste sig så, at regimentsfeltskær Frederik Martin Nass havde forbudt opsætningen af de hårdugsvinduer, kommissariatet havde befalet anbragt i hver sygestue, og tværtimod påbudt, at hverken vinduer, døre eller ovenlåger måtte åbnes. Følgen var, at »solche Krancken Stuben von einem fast Pestilenzialischen Gestanck inficiret, so dasz fast alle dahin kommende Krancken crepirten«. Hvilket for resten snart efter også gjaldt Nass selv. Hvad angår de døde, forholdt det sig således, at der en lørdag døde tre mand, og da man ikke kunne skaffe ligkister til dem før mandag, blev ligene flyttede ud i forstuen, men man kunne neppe nære sig for stank i hele huset. Licht fik hurtigt bragt en vis orden i tingene. Der antoges sygekoner og tilkommanderedes en inspektionshavende løjtnant fra regimentet samt en underofficer og et par faste sygepassere pr. kompagni. De største hospitaler fandtes i det tidligere Jordemoderhus i Gothersgade og hos øltapper Hans Høyer, der ved skattemandtallet i 1762 opgav, at der boede 12 sygekoner hos ham.

Throndhjemse Felt Regiment havde naturligvis haft en del sygelighed som de andre norske regimenter.⁴ Allerede i Norge mistede det nogle mand, under sejladsen til Hertugdømmerne ligeledes et par og under opholdet ved grænsen 60. Da regimentet brød op dernede fra, medførte det så mange folk som muligt, men en del af dem var så syge, at de måtte transporteres på vogne, og under denne del af marchen døde 6. Skønt mandskabets marchdygtighed var stærkt nedsat ved sygeligheden, undlod regimentet at gøre noget for at få de ret lange dagsmarcher i ondt vejr og ad elendige veje nedsat, hvilket forøgede antallet af syge og døde. Da regimentet kom over Lillebælt, var det så medtaget, at det måtte efterlade 60 syge i Middelfart, og af dem var de 30 døde inden årets udgang. På

marchen over Fyn og Sjælland voldte det vanskeligheder at skaffe tilstrækkelig mange vogne til sygetransport, og man gav derfor de nogenlunde marchdygtige tilladelse til at begynde at gå i forvejen tidligt om morgenen.

Da regimentet nåede Valby, fik det ordre til at gøre holdt og blive der.⁵ Rygtet var nemlig løbet i forvejen. Det fortaltes, at der var dysenteri mellem folkene, og at en syg mand var bleven efterladt på landevejen ved Ringsted, havde slæbt sig efter sine kammerater og var funden død på Valby mark. I Valby modtoges det af dr. Licht og feltskær Conrad Detlev Wolf, der var blevet sendt ud for at syne folkene. Dr. Licht sendte straks 29 mand ind på Frederiks Hospital, og deriblandt var »ein verlohernes Schaaf . . . von Kalte, Hunger und Kummer verschmachtet«. Det var den døde mand. Han hørte til dem, der var sendt i forvejen. Ved Osted søgte han at komme med sygevognen, men der var ikke plads, og så fortsatte han til fods. I Roskilde traf han en brødvogn, der var ved at blive repareret, og med den kørte han til Roskilde Kro. Herfra måtte han gå til Valby, hvor han fik kvarter hos en bonde, der næste morgen smed ham ud. Den følgende nat tilbragte han i en vogn i en port, men så tog skoleholderen og krokonen sig af ham.

Da mandskabet var blevet eftersat,⁶ besluttede de lærde herrer, at 206 syge skulle blive i kvartererne i Valby, Vigerslev og Hvidovre ned til Flaskekroen, indtil sygestuerne var parate til at modtage dem, medens resten af regimentet kunne rykke ind i København.

Indmarchen fandt sted den 12. oktober,⁷ og kompagnierne modtoges ved Vesterport af rodemestrene, der fordelte folkene hos stadens indvånere for fire dage. Det var skik og brug i København, at officererne i løbet af disse dage skulle leje de fornødne rum, så de kunne få deres folk under tag. Men energien var ikke stor, og flere af folkene kom bort fra deres befalingsmænd, så de måtte

tilbringe nætterne på vagterne eller på gaden. De fire dages frist blev forlænget, men lige meget hjalp det. Den 27. meldte regimentet, at det manglede kvarter til 424 mand. Magistraten sendte straks en rodemester til obersten, men da han forlangte at få de 424 mand, fik han det svar, at de var på vagt og arbejde eller på sygestuerne, men bare han ville aflevere kvarterbilletterne, skulle officererne nok selv fordele dem. Men det var jo netop ulykken. Han havde ingen. Han skulle rundt med folkene og se, hvor han kunne få dem anbragt. I de følgende dage kom officererne med 60 mand, som det lykkedes ham at skaffe under tag, og senere måtte han flere gange assistere igen. Men tallet 424 synes at være meget overdrevet.

Som ovenfor nævnt blev 206 syge efterladt i landsbyerne.⁸ Dr. Licht og feltskær Wolf kom et par gange ud til dem, men det daglige tilsyn overlodes nogle af Wolfs svende, hvoraf den ene døde. De tog hver dag rundt til de syge med den medicin, Licht havde givet dem. Men afstandene var store, patienterne mange, og svendene tilsyneladende ikke særlig flittige. De syge i Flaskekroen klagede over kun at have set en af dem en enkelt gang. En af patienterne sendte derfor bud til sin kaptajn, om han ville skaffe ham nogen medicin, og kaptajnen købte den også og sendte den ud til ham. I rapporter og i de nedenfor nævnte forhør omtales en hel del sygdomme, men sygelister er desværre ikke bevaret. Derimod er det så heldigt, at Garnisons Kirkes begravelsesbog for kirkegården uden for Østerport, nuværende Garnisons Kirkegård, nævner hver enkelt mands begravelsesdag, fulde navn, kompagni, alder og dødsårsag, medens denne sidste ikke findes i kirkebøgerne for Citadellet Frederikshavn eller kirkegården inde ved Garnisons kirken, hvor de ti officerer begravedes.

Antallet af døde fra den 12. oktober, da Thronhjemske Felt Regiment rykkede ind i byen, og til den 24. august,

da den sidste nordmand, der var efterladt som syg, begravedes, var 878.⁹ Deraf døde 10 officerer, 165 af mandskabet i Citadellet og 703 i København, enten på Blaagaard, på sygestuerne eller i kvartererne. De 703's dødsårsager opgives således: feber og hidsig feber: 342, brystsyge og tæring: 260, hovedpine: 7, koldfeber: 5, vatersot: 12, hævelse: 4, koldbrand: 2, blodgang: 38, gulsot: 1, mavpine: 5, durchløb: 8, plettyfus: 7, sting: 3, brok: 1, slag: 1, skørbug: 5, ulykkestilfælde: 1, ikke angivet: 1. Udover de nævnte sygdomme omtales under forhørene naturligtvis fnat, lus, bylder og sår. Mellem dem, der indlagdes på Blaagaard, var en spedalsk fra 2. Bergenhusiske Regiment, og i skrivelsen om ham udtales, at denne sygdom af og til fandtes deroppe, og i 1743 havde der været et lignende tilfælde. Der var en hel del tilfælde af skørbug, men den »sad mest i benene«, og dr. Licht erklærede, at når folkene først var restituerede, skulle de gå så meget som muligt. Ellers gav man øl, hvori der var kogt sennep og peberrod, for denne sygdom. En mand, der havde koldbrand i begge ben, blev overført til Frederiks Hospital for at få dem amputerede.

Imedens gjorde staden, hvad den kunne, for at indrette sygestuerne. Frederiks Hospital kunne straks tage 18 af de hårdest angrebne af dysenteri. Ved siden heraf havde man de sygestuer, der havde været i brug i længere tid: det tidligere Jordemoderhus, Gothersgade 219, Høyers hus, Gothersgade 216, hvor der straks kunne skaffes plads til 14 senge og kort efter til andre 14. Dertil kom Bertel Witt med 24 senge på hjørnet af Landemærket og Springgade 114, Bertel Christian Trans ligeledes med 24 i St. Giertrudsstræde 81, og i december Jens Friis i oberst Giese's gårde på hjørnet af Gothersgade, Slippen og Bag Volden. Da disse sygestuer var bragt i orden, blev de syge kørt ind til Valby og Vesterbro, hvor Licht sorterede dem. De alvorligt syge kørt direkte til sygestuerne,¹⁰

medens de raskere marcherede til Vesterport, hvorfra de indkvarteredes tæt uden for porten og i Vester Kvarter, idet dog nogle først kom under tag i Store Kongensgade.

Til at begynde med havde man sikkert regnet med, at sygeligheden ville fortage sig, når folkene kom i kvarter,¹¹ men i stedet voksede den, og dødsfaldene tog til. En af feltskærerne og nogle svende, Trans i St. Giertrudsstræde og en af hans sygekoner døde, Høyer selv lå for døden, og et par af hans sygekoner døde. Den 8. december skrev magistraten til kommissariatet, at de norske soldaters tilstand var meget miserabel, og samtidig var kommissariatet begyndt at samle oplysninger ind om forholdene særlig ved Throndhjemse Felt Regiment. Overkrigssekretæren havde den 22. december været til det ugentlige referat hos kongen, uden at sagen ses at være blevet berørt.¹² Men juleaftensdag blev han kaldt til kongen, der havde fået en hel del oplysninger fra dr. Licht, som selv var blevet smittet og døde den 28. Kongen var meget betaget af sygdommenes voldsomhed og folkenes slette kår og befalede derfor, at der straks skulle vises al mulig omhu for deres soignering, kur og forplejning. Alle omkostninger skulle dækkes af den kgl. kasse, da det ville være til helse og sand nytte for så mange tro undersåtter. Samtidig udlovede kongen en gratifikation til de officerer, der udmærkede sig ved godt opsyn med deres syge undergivne og drog omsorg for, at de blev opvartede og plejede, og lovede dem, at de kunne forvente særlig kgl. nåde. Samme dag skrev grev Ahlefeldt herom til kommissariatet og kommandanten.

I Lichts indberetninger¹³ omtaltes foruden den megen sygelighed, at mandskabet ikke fik deres lønninger rettidigt, så de måtte låne sig frem for at købe deres mad, at de manglede klæder, og at officererne ikke førte tilsyn. Dette førte til, at kongen den 29. december nedsatte en kommission til undersøgelse af misbrugene. Den kom til

at bestå af Københavns kommandant, generalmajor Andreas Hauch, generalauditør Herman Alexander Caroc og stadsmajor, oberst Johan Frederik Taute.

Kommissionen holdt sit første møde i Hauchs bolig på Nytorv den 5. januar, hvor man gennemgik den kgl. resolution og en lang indberetning fra General Commissariatet og derefter lagde planen for fremgangsmåden. Afhøringerne begyndte den 10. januar, og til denne dag havde kommissionen forlangt, at hvert kompagni skulle aflevere en navneliste over dets mandskab med angivelse af, om de var til stede, syge eller døde. De udviste, at af regimentets 1080 mand var kun 554 så raske, at de kunne møde for kommissionen, 304 var syge, og heraf lå 253 i kvartererne og 51 på sygestuerne, som jo skulle deles med de andre regimenter. 20 lå endnu i Fokbæk i Sydslesvig, Middelfart o. s. v., hvor man havde måttet efterlade dem. Tallet på døde var meget stort: 222, og heraf var ikke mindre end 121 døde i København i tiden fra den 12. oktober 1762 til den 10. januar 1763. Antallet af døde ved de andre norske afdelinger havde fra den 1. oktober været 50 ved 1. Norske Felt Regiment, 29 ved 7. Grenaderbataljon, 119 ved de to Vesterlehnske bataljoner og 55 ved de to Bergenhusiske, eller i alt 414 af c. 4500 mand, hvad kommissariatet ikke anså for særligt stort.

Kommissionen lod til at begynde med mandskabet møde kompagnivis, gennemgik det kgl. kommissorium og udtalte, at de uden hensyn til personer eller frygt for deres foresatte skulle udtale sig om misbrug, de selv havde været genstand for, eller som de var vidende om var sket med deres kammerater.

Folkene afhørtes derefter en 15-20 mand ad gangen, men selvfølgelig voldte det stor vanskelighed at få dem til at tale. Man gik derfor over til at afhøre sygekoner, regimentskvartermestre, feltskærer, kvarterværter og nogle soldater enkeltvis. Men 31. januar indberettede man

til »krigsministeren«, at skønt man havde søgt at indblæse de menige alt mod, holdt de sandheden tilbage om visse punkter, selv om de om andre talte med megen frimodighed. Kommissionen fortsatte derfor med indgående forhør, der til tider kunne være endog særdeles skarpe, og der tildeltes nogle af befalingsmændene irettesættelser, ja en enkelt truedes endog med krigsret. I flere tilfælde forlangtes der aflagt ed såvel af officerer som mandskab og civile. Til tider frafaldt officererne kravet om eds-aflæggelse. Ved et af forhørene indtraf det, at en af kvarterværternes koner ikke ville aflægge ed af samvittighedsgrunde, og skønt løjtnanterne i dette tilfælde forlangte ed aflagt, og kommissionen gjorde hende opmærksom på, at hun ikke kunne henskyde sagen til sit værning, endte det med, at kommissionen opgav at få hele spørgsmålet oplyst.¹⁴ I et andet tilfælde frafaldt man kravet, fordi man skønnede, at soldaten var af en meget stor enfoldighed og tilmed ikke rask. På den anden side nægtede kommissionen at opgive navnet på et vidne, da en kaptajn forlangte det for at kunne få satisfaktion. Forhørene trak i langdrag og sluttede først, da regimentet sejlede hjem den 1. juni, og da havde der været afholdt 68 forhør. Men der kom dog så mange oplysninger frem, at man kan få et klart billede af forholdene ved regimentet, at der blev begået en hel del uordner, men at rygterne heldigvis var stærkt overdrevne.

Indkvarteringen var kun blevet ordnet med meget besvær,¹⁵ thi københavnerne var ikke meget villige til at tage nordmændene, der havde den opfattelse, at borgerskabet hellere ville have de hvervede hos sig. Dette skyldtes bl. a., at officererne ikke tog sig nok af deres folk og efterså, at de holdt sig selv og deres kvarterer renlige og ordentlige, og at nogle af officererne rejste hjem uden at betale for kvartererne. Værterne udtalte rent ud, at de frygtede, at mandskabet ville ødelægge husene og sengene

ved deres urenlighed og ved, at de måtte ligge længe syge uden tilsyn af officerer og feltskærer. Det var derfor ikke ualmindeligt, at officererne ikke kunne skaffe kvarterer til de udskrevne, men måtte anbringe dem en à to nætter på vagterne, i et enkelt tilfælde endog i en kælder i Nyhavn. Sommetider lod kompagnierne også de udskrevne blive på sygestuerne efter friskmeldingen, bl. a. fordi man havde indtrykket af, at de blev udskrevne for tidligt, men det førte næsten altid til, at de blev smittede igen.

Folkene lå meget ofte på utætte lofter uden adgang til varme, og den urenlighed, værterne klagede over, gav sig bl. a. udslag i, at de besørgede deres nødtørft deroppe. Forklaringen herpå kan være, at de var for svage, og havde de diarré, kan det jo tænkes, at de ikke rettidigt kunne komme ned i gården.¹⁶ En brændevinsbrænder på Christianshavn havde en mand indkvarteret på sit loft lidende af bylder og sår, der væskede og blødte på lagenerne, så hans sengekammerat fik lov at sove i høet. Værten klagede, og da det ikke hjalp, gik han til kaptajnen med de blodige lagener. Kaptajnen var selv senge­liggende og ret dårlig, så han kunne ikke selv gøre noget, men da så værten blev »uartig«, blev en tilstedeværende underofficer grov, værten for hjem, hentede den syge mand og afleverede ham i kaptajnens kvarter. Hvordan det endte, vides ikke, men feltskæren ville ikke indlægge manden, fordi der ikke var plads. Det er givet, at det ikke var muligt at få alle folkene til at holde deres person ren. Befalingsmændene gjorde, hvad de kunne, med gode ord, og når det ikke hjalp, med nogle »dask«. Men som en af kaptajnerne sagde, det var et hårdt folk, og en af løjtnanterne udtalte, at han selv havde været soldat, så han vidste nok, hvorledes mandskabet skulle behandles. Ooldermanden for rodemestrene klagede over, at folkene ofte var så snavsede, når de kom på sygestuerne, at de ikke kunne kæmmes, men håret måtte rages af.¹⁷

En af grundene til det svigtende tilsyn var, at hele regimentet faktisk var sygt, som vi kendte det under den spanske syge.¹⁸ Da man var rykket ind i staden og havde fået de første kvarterer, brød alle sammen. Ved de fleste kompagnier var der højst en officer og en underofficer til tjeneste, resten lå syge. Følgen var, at ingen kunne overkomme den daglige tjeneste og samtidig føre et forsvarligt tilsyn med mandskabet. De tilkommanderede feltskærer kendte intet til folkene, vidste ikke, hvor de boede, og tænkte naturligvis også på deres civile forretninger mellem byens borgere. Det er derfor ikke underligt, at der opstod »confusion«, og dette gik selvfølgelig mest ud over mandskabet. Dette var nu gennemgående »skikkelige folk«, så værterne og deres koner tog sig af dem og gav dem mad, så godt de kunne.

Når de indkvarterede blev syge, meldtes det til kompagnierne, der sendte bud til feltskærerne om at se til dem. Men her var et af de punkter, der glippede. En del af svendene holdt til i spisehuset »Høvlen«, der lå Ved Stranden. Det var ikke altid, der var nogen til stede, så buddet måtte gå en gang til, og så hændte det, at feltskæren ikke kom til patienten. Infanteriregimentet understregede stærkt løjtnanternes pligt til at tilse de syge, men når løjtnanterne næsten alle lå i sengen, blev det naturligvis ikke til noget. På den anden side var det rimeligt, at værterne blev vrede og klagede. Det hændte, at de syge »blev grebet af raseri, så de løb ned i gården om natten ganske nøgne«. I så fald måtte de naturligvis på sygestuen, hvortil de enten blev kørt eller båret i en portchaise, men engang kunne man ikke skaffe en, og den syge, »der lå i raseri, blev af tvende karle båret under armene derhen«. Kneb det med plads på sygestuerne, måtte de syge alligevel blive liggende i kvartererne, og det kan ikke undre, at antallet af dødsfald der var meget stort.¹⁹ Om en af kaptajnerne vides, at han af sin egen

lomme sørgede for the o. l. til sine syge folk, men gennemgående synes tilsynet at have indskrænket sig til konstatering af mandens tilstedeværelse.

Sygestuerne var alle anbragt i huse, der oprindelig var indrettede til privat brug. Det ældste fandtes i det tidligere Jordemoderhus, hvor Konventhuset (fattigvæsenet) sammen med den ansete jordemoder Inger Pedersen havde indrettet en fødselsstiftelse. Hun døde 1759, og da Frederiks Hospital var blevet oprettet, overførtes stiftelsen dertil, medens huset benyttedes som sygestuer for garnisonen. Huset bestod egentlig af to ejendomme og lå i Gothersgade der, hvor nu KFUM's bygning ligger. Høyers hus bestod af en lille bygning til gaden og et stort side- og baghus, der helt kunne benyttes til sygehus. De andre synes nærmest at have været indrettede i en tilfældig etage i et beboelseshus, og har ikke været meget bevendt som sygestuer. De syge lå på ret store stuer, de fleste i tomandssenge. Afstanden mellem sengene var ikke større, end at personalet lige netop kunne komme til de syge.

Til at føre tilsyn med de syge kommanderede regimentet en løjtnant, der nu ikke altid synes at have været stillingen voksen, og desværre har man ikke indtrykket af, at de andre officerer viste sig der. Underofficererne kom der næsten kun, når der skulle udbetales lønning, eller en død skulle visiteres. Pasningen af patienterne foretoges af dr. Licht, feltskærerne og først og fremmest af deres svende. Både Bergenhusiske og Thronhjemske Regiments feltskærer var døde, og i stedet tilså Wolf Thronhjemskes kvartersyge og de indlagte i Jordemoderhuset, St. Giertrudsstræde og Springgade. Feltskær Daniel Mehl behandlede de syge fra Bergenhusiske Regiment og Høyers hus, begge hjulpet af feltskærerne Muxholdt og Winckler.²⁰ Deres flid og værdi var meget forskellig, særlig klagedes der over Wolf, der var efterladende, og

hvis medicin ikke hjalp. Det viste sig engang, at der var små sten mellem hans pulvere, og dråberne svarede ikke til de sygdomme, de blev ordinerede til. Det førte til, at en rask løjtnant for egen regning engagerede feltskær Gyntherhack til sit kompagni.

På sygestuerne var ansat nogle sygeopvartersker, hvoraf en fungerede som leder.²¹ Det var gennemgående ældre enker, der i tidens løb havde fået et vist kendskab til behandlingen af folkene, og man hører bogstavelig kun en enkelt klage over dem. Til hjælp for dem afgav hvert kompagni nogle soldater som sygevogtere.

Da antallet af syge var så stort, måtte alle rum tages i brug som sygestuer, og det kneb derfor med at skaffe en særlig ligstue, hvor man synes at have haft et par kister stående parat. Når liget var lagt i kisten, førtes det normalt til Jordemoderhuset, og herfra foregik jordfæstelsen efter infanterireglementets ceremoniel.

Kisterne voldte en del bryderi, idet nogle fuskere mellem snedkerne til tider leverede dårlige kister med fladt låg til 1 rdl. Det hændte også engang, at kisten var for kort, så det blev meget vanskeligt at få liget ned i den. Både officererne og folkene var meget vrede herover,²² kaldte dem svinetrug eller dejtrug, og konerne sagde, at det var samme slags, der brugtes til slaverne. Disse billige kister blev derfor så vidt muligt kasserede, men det hændte, man måtte benytte dem. De gode kister med ophøjet låg kostede 7-8 mark. Kisterne bares fra Jordemoderhuset til kirkegården uden for volden, og hertil skulle bruges en ligbåre, der ligesom ligklædet, der dækkede kisten, blev lejet af graverne eller kirkerne. Men det skete nogle gange, at de ikke kunne fås, og så udsatte man så vidt muligt begravelsen, men lod dette sig ikke gøre, måtte bærerne bære kisterne hele vejen på »axlerne«. Måtte man udsætte begravelsen, kunne ligene komme til at stå op til seks dage, idet tjenesten ved re-

gimentet lå således, at der afgaves vagt to dage, afholdtes eksercits den anden dags eftermiddag og ligparade den tredie. En af kaptajnerne afleverede regnskab for en begravelse,²³ det lød på: kiste 1 rdl. 1 mk., bære og klæde 3 mk., graveddel 8 sk., graverens materialer 6 sk., brændevin til graveren 10 sk., i alt 1 rdl. 5 mk. 8 sk. Havde den afdødes bo kunnet bære større udgifter, kostede et lagen, hovedpude og hue 8 mk. 12 sk.

Kommissariatet fandt klagerne rimelige, for selv om det ikke betød noget for den døde, skabte det misnøje mellem kammeraterne.²⁴ Da kongen hørte derom, befalede han, at kisterne skulle være bedre, så de ikke straks gik fra hinanden, og at den døde skulle have en skjorte med sig i graven, der mindst skulle være tre alen dyb. Disse udgifter skulle afholdes af den såkaldte »sterbmaaned«, hvad alle kompagnicheferne ikke var klar over, men lod mandens efterladenskaber dække dem. En fortalte, at han ikke tidligere havde haft dette mandskab, men når en af hans folk døde, lod han dem, der var fra den afdødes egn, ordne ligfærden efter deres skik og brug.

Ved indkvarteringen den 12. oktober synes der ikke at være stillet særlige munderingskamre til kompagniernes rådighed.²⁵ De syge blev derfor indlagt med al deres udrustning, idet kun våbnene blev taget fra dem, for at de ikke »i raseri« skulle såre hverandre. Men det førte til, at stuerne blev overfyldt med klæder, og det var først, da dr. Licht greb ind, at regimentet bestemte, at randsel, kjole, hat og vest skulle tages fra de syge ved indlæggelsen. Men i forvirringen førte det naturligvis til, at nogle underofficerer også tog bukser, strømper og sko fra patienterne. Den 4. november landsatte en fregat sin soldateske af Fynske nationale Regiment, og til dets syge måtte der afgives en 9-sengs stue hos Høyer. De norske syge, der lå på den, overflyttedes til Jordemoderhuset, men to mand måtte efterlades, fordi de intet tøj havde. Den ene fik snart

sit igen, men den anden, der i alle retninger synes at have været en meget sølle, uklar stakkel, nåede ikke at få sit i dette liv. Hans klæder var hængt ud på svalen for at blive udluftet, og så forsvandt de.

En af de klager, dr. Licht næsten altid hørte, var, at folkene ikke fik deres lønning rettidig, og at de havde en del til gode.²⁶ For at tage det sidste først, skyldtes det til dels, at kaptajnerne ved ankomsten til Christiania fik pengene udleverede som bancosedler, der ikke i en fart kunne veksles uden meget store tab, og man enedes derfor om at vente med denne udbetaling til bedre tider. Det viste sig også, at folkene havde haft brød til gode under marchen gennem Norge, men det synes, at de i stedet fik rede penge inden afsejlingen. Under marchen fra grænsen til København har noget lignende været tilfældet, men det synes også at være blevet afregnet snarest muligt. Ellers var det skik og brug, at kaptajnerne altid udbetalte lønningerne rigtigt ved lønningsbordet, hvor hver mand fik sine penge med eventuelle fradrag og derefter sit brød, som det endnu gik for sig, til fuldkostforplejningen blev indført. Ved flere af kompagnierne var det dernæst almindeligt, at folkene havde deponeret de penge, de havde med hjemmefra, hos kaptajnen, så de kunne få nogle skillinger hos ham, når de trængte til dem. Ved lønningsparaden var det derfor også skik, at kaptajnen gennemgik dette mere private regnskab med folkene. Derefter blev underofficererne eller i mangel deraf gefreiterne eller endog menige sendt ud til de syge med deres lønning og brød. Når nu en trediedel af kompagniet var syge, spredt over den ganske stad, kunne det naturligvis tage lang tid, og det kunne derfor hænde, at den syge først fik sine penge næste dag. Nogle af de syge var så uklare, at de ikke vidste, om de havde fået deres løn eller ej. En gefreiter forklarede, at han ikke havde

udbetalt en lønning i Høyers hus, fordi manden lå i raseri, men da han blev klar igen, gav han ham alle pengene. Om en siges, at han drak det hele op i brændevin, så snart han fik dem. Men sygepasserne fortalte, at de efterhånden vænnede ham af med drikkeriet. Når en mand hævdede, at han ingen løn havde fået, kom kompagniets løjtnant og et par underofficerer straks til sygestuen for at forklare ham det, og heraf opstod rygter om, at der blev brugt trusler mod de syge for at få dem til at vedgå modtagelsen.²⁷ På den anden side var der selvfølgelig altid folk, der ikke kunne holde styr på deres små penge, så de måtte låne hos sygekoner og sygepassere. Den tilsynsførende ved de fynske nationale, dr. Licht og kælderpigen og gårdskarlen i »Skibet« i Frederiksberggade havde alle lånt penge til nødlidende syge. Der var imidlertid altid en del folk, der beholdt pengene hos sig i en pung eller en kat om livet. Det var derfor nødvendigt, når nogen døde, at der straks blev foretaget et eftersyn af en af kompagniets befalingsmænd. Pengene og den dodes andre ejendele blev derefter bragt til kompagniet, der lod de private klæder o. l. sælge ved auktion til fordel for hans arvinger. Der skulle naturligvis sendes indberetning herom til regimentet, og det gav anledning til mange afhøringer, bl. a. om et sølvur, en sergent havde efterladt sig, og som en løjtnant købte ved auktionen. Ved siden af lønningen havde en del af folkene lejlighed til at tjene en ekstra skilling ved arbejde, på komedien og operaen, og to havde penge til gode for opsnapning af desertører i det Kielske.

Maden fik de syge mest fra spisevært Friis,²⁸ idet madam Høyer til at begynde med forbød sine sygekoner at lave særlig mad. Det bragte hende i strid med en af feltskærerne, der havde ordineret havresuppe, som sygekonen nægtede at tilberede. Maden fra Friis var længe

så dårlig, at de syge ikke ville spise den, idet kødet var råt og blodigt. De syge solgte den for 1 sk. til sygepaserne, der så hentede bedre mad andetsteds fra.

Omkring nytår sluttedes kontrakt²⁹ med madam Høyer for hendes hus's vedkommende og med Friis for resten af sygestuerne, gående ud på, at de fra den 25. januar skulle levere mad til de syge og rekonvalescenterne for 3 sk. Feltskæren skulle daglig aflevere rekvisition på mad for det kommende døgn for hver patient, og der fastsattes følgende fire retter:

- 1) god, ren nykogt kødsuppe med 12 lod godt, velkogt, skært oksekød,
- 2) havresuppe, kogt på rene, gode havregryn; disse supper leveredes i portioner på 1 pot;
- 3) god byggrynsgrød og
- 4) god, velkogt melgrød af godt, sundt, sigtet kogemel fremstillet såvel af byg- som rugmel.

Grøden, hvortil der hørte et lod smør, skulle leveres i portioner, som med billighed kunne fordres til et menneske.

Til rekonvalescenterne kunne feltskæren rekvirere dobbelte portioner og senere endog morgenmad, hvortil pengene skaffedes ved, at ølrationen nedsattes til det halve. Man kunne derved levere et rundt eller surbrød, hvortil de kunne bruge smørret fra grøden. Desuden måtte de alle få the, som det synes, der er brugt meget af. For at kontrollere, at mandskabet fik rigelige og gode portioner, og til at kvittere overfor leverandørerne, skulle hvert regiment kommandere en pålidelig og retsindig officer. Til dækning af disse udgifter kunne regimentet indeholde lønning og fik yderligere 1 sk. daglig for brødet, idet dog $\frac{1}{8}$ til $\frac{1}{4}$ sk. skulle bruges til vask.

Senere gav professor Hennings tilladelse til, at hver

mand måtte få en pot øl daglig, hvilket kort efter ændredes til 1½ pot risvand, der kogtes af 1 pund ris til 1 spand vand. Endelig fik folkene efter indstilling fra Throndhjemiske Felt Regiment tilladelse til at ryge tobak på sygestuerne, da luften derved blev noget fordelt og rensset.

I Citadellet³⁰ blev kosten omtalt som slet, ikke vel kogt og bragt i urene kar. Da der blev klaget, hjalp det, men nordmændene var ikke vant til dansk mad, og officererne erklærede, at folkene klagede, selv om den var god.

I Citadellet lå det Vesterlehnske Regiment med to bataljoner, og da deres sygetal pludselig steg til 230, blev professor Hennings sendt derud den 6. december. Efter bestået eksamen var han blevet feltskær ved flåden, 1752 regimentsfeltskær, sendtes 1755 til Frankrig til videre uddannelse og ledede herunder et stort hospital i Hameln. 1758 kaldtes han hjem for at blive overchirurg ved de store lazaretter i Holsten, men blev allerede 1759 generaldirektør for chirurgien.

Hans skildring³¹ af forholdene gik ud på, at folkene lå i fugtige og sumpige barakker, så man med hænderne kunne tørre fugtigheden af både vægge, døre og vinduer. Kamrene karakteriserede han som sumpkister, og alligevel lå der 10 til 12 mand i dem. Sengene var upåklagelige, men der var alt for få, og man havde derfor redt på gulvet. Følgen var, at kamrene var særdeles skidne, fyldt med skarn og smulet halm, så de mest lignede svinehuse. Officererne var ikke flinke til at tilse folkene. Det var nu ikke så underligt, for det var »snart Halsbrecken Benbryd, at komme til dem, deals i henseende til den usunde Luft, som Kamrene ere opfyldte med, deals og ved den farlige Indgang der er, ved at Trapperne ere med Haandsbred tyk skarn opfyldte«.

Sygdommen, der hærgede regimentet, var febris catharalis maligna, der opstod i fugtige, overfyldte rum og på tysk kaldtes Hospitals Fieber og på fransk fievre des pri-

sons. Efter sit første besøg fik han hurtigt gjort rent, tøjet fjernet fra sygestuerne, udluftet og hængt op i et munderingskammer, rekonvalescenterne anbragt på særlige stuer, tilkommanderet underofficerer og sygepassere, antaget sygekoner, »som kand besørge Reenligheden hos dem, at der hver Morgen med Koste og Federvingen borttages, hvad Halm, Skarn og Fugtighed, der er på Gulve, Vægge, Vinduer og Dørre, samt ryges«. Hvad sengene angår, havde Citadellet sin faste beholdning, men kaptajnerne fik udbetalt et bestemt beløb pr. manddag netop til supplering af den slags materiel.

Da Throndhjemske Regiment skulle tiltræde den lange march gennem Norge, skulle det egentlig have haft nye sko, men folkene foretrak at gå i deres egne, der omtales som en slags halvstøvler, og de fik derfor først de nye sko i Holsten, men så viste det sig, at mange af dem var dårlige. Ved det ene bergenhusiske regiment var der tydelig nok en alvorlig uorden, såvel hvad angår oversom undermundering. Majoren forklarede, at han havde henvendt sig til regimentschefen derom, men tiet med det, »ved det at en Officer icke gierne vil føre sin Supérieur i Fortræd«. Andre steder klagedes over, at strømperne var mølædte, da de pakkedes ud, og nogle kompagnier bad derfor kongen om at give dem nye strømper. Mange steder klagedes over, at mandskabet måtte betale opretning af hatte o. l., og nogle steder havde det selv måttet betale pudder til håret og sværte til lædertøjet.

Det store antal syge og døde, som klart fremgik af de styrkelister, der blev afleveret den 10. januar, havde til følge, at kongen den 14. beordrede collegium medicum³² til at træde sammen med nogle af de bedste kirurger for at undersøge den heftig grasserende og meget dødelige sygdom, der hærgede de norske soldater. Da consistorii store sal var optaget, samledes man først den 20., og her

udtoges tre medlemmer til at efterse sygestuerne samtidig med, at feltskærerne fik ordre til at give en beskrivelse af sygdommene og de anvendte kure. Næste møde holdtes den 22., og her berettede de tre medlemmer, at sygestuerne var overmåde slette, åbne og fugtige, snavsede og ildelugtende, sengene for snævre og sengeklæderne til dels bedærvede, og hvor man henvendte øjnene, fandtes mangler og uorden i al ting. Beskrivelsen af sygdommene og kurene blev derimod godkendte, og det er vel grunden til, at disse spørgsmål ikke blev berørte af kommissionen. Under mødet kom kongens generaladjutant og forlangte rapport afgivet inden næste dags middag, og det havde til følge, at den måtte affattes i løbet af natten uden koncept, så kollegiet ingen kopi havde.

Rapporten blev straks sendt til kommissariatet, der mandag den 25. skrev til magistraten, at kollegiet havde erklæret sygestuerne ubrugelige og skadelige. Det havde derfor foreslået,

- 1) at de offentlige bygninger skulle efterses, om de kunne bruges som sygestuer, og hvis dette ikke var tilfældet, skulle der i byen eller uden for voldene findes andre huse, der kunne indrettes hertil,

- 2) at der skaffedes en seng til hver syg eller en tilstrækkelig bred til to mand. Den skulle være god med frisk sengetøj og madras,

- 3) at der skulle skaffes et tilstrækkeligt stort antal lagener, så man kunne udskifte, når det var nødvendigt af hensyn til vask,

- 4) at der ansattes en sygekone for hver 10 syge,

- 5) at de syge blev bespist i sygestuerne, og at der ansattes sådanne folk, der kunne tilberede og levere maden,

- 6) at de brugte senge skulle brændes, hvis rengøringen ikke kunne give absolut sikkerhed mod smitte,

- 7) at iværksættelsen af disse foranstaltninger skulle

ske snarest muligt, da de ikke blot tjente til fordel for kongens tjeneste, men også var til stor fordel for stadens indvånere.

Dertil føjede kommissariatet, at det var kongens vilje, at der omgående skaffedes de syge bedre forhold i tætte værelser med ovne, og at folkene ikke måtte ligge på lofter eller i kældere. Der skulle skaffes plads uden for staden, og der skulle leveres det fornødne brændsel og sengesteder. Til hver syg skulle der være enten en enkelt seng eller en dobbeltseng til to, der var ti fjerdedele alen bred. De skulle være forsynede med fornødent sengetøj, madras og andre fornødenheder, og der skulle findes det nødvendige linned til udskiftning. Til sygekoner skulle antages egnede folk, der helst havde været ansat ved de nuværende sygestuer, og som kunne levere god mad for den fastsatte pris. Endelig skulle de senge, som professor Hennings erklærede for smittefarlige, brændes. Da det var kongens udtrykkelige ordre, at udgifterne skulle afholdes af hans kasse, og at de skulle iværksættes omgående, tvivlede kommissariatet ikke om, at magistraten ville udvise den yderste flid, og det afventede derfor en udtalelse den kommende torsdag (den 28.) om formiddagen, udvisende, hvilke forholdsregler den havde taget, og hvor vidt de allerede var sat i værk, så overkrigssekretæren nævnte dag kunne forelægge den for majestæten, for at det fornødne kunne blive ordnet allerede i denne uge.

Samtidig skulle kommissariatet³³ efter collegii ordre pålægge regimenterne at forklare mandskabet, at det skulle holde sig fra rå grønsager og frugt, gennemføre en omhyggelig renlighed med deres personer, klæder og udrustning, og at de ikke uden tvingende grund måtte besøge deres syge kammerater. Kompagnierne skulle omgående anmelde nye sygdomstilfælde, for at patienterne kunne komme på hospitalerne snarest muligt og ikke

blive liggende i kvartererne. Ved indlæggelsen skulle klæderne fjernes og renses, og al efterladenhed i pasningen af folkene skulle omgående påtales, da det ellers kunne have alvorlige følger for soldaterne og indvånerne.

Magistraten³⁴ satte sig straks i forbindelse med professor Hennings og bad ham sammen med overpræsident von der Lühe undersøge forholdene uden for staden, idet den ikke mente, nogen af de offentlige bygninger var egnede. Den skrev derefter til kommissariatet og admiralitetet og spurgte, om der kunne lånes 300 senge og 600 dækkener, hvad den også fik fra admiralitetet. Samtidig henvendte den sig til to af de større ejere af gårde uden for voldene, den tidligere chef for hestgarden, general Plessen, der ejede Blaagaard, og kommandør Gynthelberg, hvis lystgård lå på Vesterbro over for det nuværende Vesterbros Torv. Plessen stillede straks den store herskabsstald til rådighed, hvor der kunne indrettes plads til 130 senge. Hos Gynthelberg fik man to store stuer og nogle flere i et par mindre ejendomme i nærheden, således at der uden for Vesterport kunne anbringes 69 patienter, hvorved man på det nærmeste rådede over 200 senge.

Hennings havde ønsket, at der udelukkende stilledes enkeltsenge til rådighed, men det viste sig straks umuligt, og man måtte derfor nøjes med at instruere sygchusene om at lægge folk med samme sygdom i samme seng. Samtidig måtte man beholde sygestuerne inde i byen, og det blev derfor overladt Hennings at bestemme, hvilke patienter der skulle blive på de gamle stuer, og hvilke der skulle uden for voldene. Mellem dem, der skulle til Blaagaard, var en musketer fra Berghenhusiske Regiment, der viste sig at være spedalsk.³⁵

Til den lange transport kunne man ikke bruge de sædvanlige portechaiser,³⁶ og der udstationeredes derfor hos vognmand Lars Sørensen tre rustvogne, der indrettedes,

så der kunne være mere end en syg i dem. Når de skulle bruges, skulle Hennings sende en underofficer til vognmanden. Han skulle følge med vognen til den syges kvarter eller sygestue og derfra til lazarettet, hvor han skulle modtage kvittering for aflevering af den syge og for kørslen.

Det bestemtes ligeledes, at feltskærerne skulle kunne rekvirere gratis medicin,³⁷ idet det dog pålagdes dem at udvise den yderste sparsommelighed, og at Hennings skulle attestere regningerne. Efter en del forhandlinger med Det kgl. Hof- og Felt-Apotek og Det kgl. Frederiks Hospitals Apotek blev priserne fastsat til de samme, som hospitalsapoteket fik for leverancerne til Frederiks Hospital. Søetaten havde nogen medicin igen fra sommerens togt, og den kunne man få med 25 pct. rabat, hvorfor Hennings blev anmodet om at udtage det, der var brugeligt, medens tøjhuset fik ordre til at udlevere linned til bandager.

Blaagaards jorder begyndte inde ved fæstningsværkerne og strakte sig over Peblingsøen til Solitudes have og Assistens Kirkegård og begrænsedes på den anden led af Nørrebrogade og Ladegårdsåen. Bygningerne er nu helt forsvundne, men hovedbygningen lå på sydsiden af nuværende Slotsgade, og de bageste dele af ladegården forsvandt først 1927 i den del af Stengade, der ligger mellem Nørrebrogade og Baggesensgade, og som kaldtes Nørrebro Stræde, en smal, privat passage med kun enkelte beboere. Baggesensgade og Blågårdsgade er anlagt på de to hovedalleer gennem haven, der på denne tid var meget smuk med sine alleer, klippede hække, blomsterrabatter, statuer og kanaler. Den enetages hovedbygning var hvid og dens høje mansardtag tækket med blå teglsten, hvoraf gården fik sit navn. Senere indrettedes den til seminarium, men englænderne benyttede den til lazaret, og seminariet flyt-

Blaagaard og omegn ca. 1760. Udsnit af plan. Kgl. Bibl.

tede til Jonstrup. Efter belejringen overtog Københavns garnison den til lazaret, til alle regimentssygehuse 1818 samledes i Rigensgade.

Sygehuset på Blaagaard lå efter datidens begreber så langt af vejen, at man ikke kunne pålægge afdelingernes officerer og feltskærer at tilse de syge derude, når de også skulle passe tjeneste og patienter inde i byen. Desuden ønskede Hennings at fordele patienterne efter deres sygdomme og ikke efter regimenter, og man besluttede derfor at indrette lazarettet som et selvstændigt hospital under professor Hennings's overledelse med bataljonskirurg Henrik Stein som fast feltskær.³⁸ Han var 1758 som stud. chir. blevet ansat ved det store feltlazaret i Kellinghusen i Holsten, hvor Hennings var chef, og ^{15/4} 1761 med megen ros ansat som bataljonskirurg ved 8. Grenaderbataljon.

Til inspektør ansattes fænrik Johan Christoffer Bremer.³⁹ Han var 29 år, født i Christiania som søn af en artilleriløjtnant. Efter at have tjent seks år ved Nordenfjeldske geworbne Regiment var han tre år underofficer ved Grenaderkorpset, hvilket var den mest eftertragtede uddannelse for en vordende officer i den norske hær, og herfra blev han ^{20/1} 1762 fænrik ved 2. Bergenhusiske nationale Regiment. Han havde i forvejen ført tilsyn med sit regiments syge på sygestuerne inden for voldene og skulle efter at have afregnet med regimentet begive sig til Blaagaard og tage kommandoen der.

Hans instruks gik ud på, at han skulle påse, at de syge intet manglede, overvåge, at sygekoner og sygepassere behandlede dem forsvarligt, og at de fik den mad, feltskæren ordinerede til dem. Ved indlæggelsen skulle den underofficer, der afleverede den syge, medbringe en liste med patientens for- og efternavn, nummer i lønningsrullen, en fortegnelse over medbragte munderingssager, hvoriblandt skulle være to gode skjorter. Disse oplysninger skulle han indføre på de lister, han førte for hvert regiment. Derefter skulle underofficeren have sin liste med tilbage i kvitteret stand. Kusken på rustvognen skulle også have en kvittering for kørslen. Så snart den syge var bragt i seng, skulle hans munderingssager vaskes, udluftes og derefter anbringes i et munderingskammer mærket med mandens navn, og det måtte kun udleveres efter feltskærens ordre. Når manden udskreves, skulle han have sine klæder med sig, og døde han, skulle de sendes til regimentet. Bremer fik fra kommissariatet en forskudssum til betaling af kost m. m., der leveredes af magistratens spisevært. For hvert regiment skulle udfyldes en særlig liste for hver dag, således at man kunne se, hvad hver patient skulle have. De skulle udfyldes dagen før efter feltskærens ordination og afleveres til værten. Såvel Bremer som Stein skulle påse, at maden

var god og rigelig, og at personalet ikke spiste af den. Efter denne liste betalte Bremer derefter daglig spisevæerten og sendte hver uge regnskab til kommissariatet. Han skulle sørge for, at der blev gjort rent, og at skjorter, lagener m. m. blev vasket, hvortil han rådede over $\frac{1}{8}$ til $\frac{1}{4}$ sk. pr. mand. Til sin assistance havde han en skrivekyndig underofficer fra hver af de fire norske afdelinger, 12 sygekoner, ansat af magistraten, men kommissariatet opfordrede garnisonens soldaterkoner til at melde sig til dette hverv, og endelig et af Hennings nærmere fastsat antal sygepassere, der rekvireredes fra regimenterne. Han skulle leje kvarter til sig selv og underofficererne i nærheden af Blaagaard og kunne dertil råde over 3 rdl. månedlig for sig selv og 3 sk. daglig for hver underofficer. For sin møje fik han foruden sin fændriksgage 6 rdl. om måneden, hvorfor han dog skulle afholde udgifterne til skrivematerialer. Underofficererne skulle daglig have et tilskud på 4 sk. og sygepasserne på 3 sk. Da magistraten havde leveret sygehusinventaret fra senge til lamper, olie og brænde, skulle han assistere den tilsynsførende, gæstgiver Niels Holm, der boede på det nuværende hjørne af Vesterbrogade og Trommesalen.

Som sjælesørger ansattes Frederik Neusch efter indstilling af feltprovsten.⁴⁰ Han havde gjort tjeneste som feltpræst, og skulle nu have 14 rdl. i gage, selv sørge for kvarter derude, men kommissariatet betalte hans husleje, og til opvarmning fik han en favn brænde. Han skulle besøge de syge ved dag og nat, opbygge og trøste dem og om muligt holde bøn på stuerne morgen og aften. Han blev allerede 25. marts kaldet til sognepræst for Hellested på Stevns, og i stedet ansattes Helle Holter, der selv var nordmand og ligeledes havde været feltpræst. Medens Neusch havde nøjedes med en lånt kalk og disk, bad Holter om at få en, og der bevilgedes ham også et sæt af tin med et futteral af korduan til 4 rdl.

Bremer tog ud til Blaagaard den 14. februar og fandt lazarettet rent og varmt, men det varede ikke længe, før det viste sig, at dørene var meget utætte, og at ovnene ikke ville brænde ved visse vinde, så der måtte større reparationer til. Sengene synes at have været upåklagelige, men der var en del materiel, der måtte anskaffes. Han havde fået udleveret 5 bliklamper, 1 pot olie, bomulds-væger og 1 lispund tællelys. Men da patienterne var så syge, at det var nødvendigt at have lys på stuerne hele natten, slog det ikke til. Sygekonerne måtte have 6 vandspande til opvask af spisegrejer m. m. og hver en rede-og en tættekam. Af spisegrejer fik han 60 skeer fra Lause, medens tøjhuset udleverede 100 blikskåle, -tallerkener og -skeer. Til brug ved transporten af risvandet købte han 100 firkantede 1-pot-flasker, der kunne bæres i kurve.

Spiseværten, Michel Jensen Lindgreen, skulle levere de samme retter, som var fastsat i byen, men hans kogested var så lille, at han ikke både kunne levere mad og koge the, og der anbragtes derfor en indmuret keddel, der kunne rumme en tønde vand, og som skulle være forsynet med en hane.⁴¹ I sin indstilling forklarede Bremer omstændeligt, hvorledes konerne som i Citadellet først skulle komme bladene i blikkedlerne, derefter det velkogende vand og så lade det trække. Når han forklarer det så omhyggeligt, tyder det på, at denne tilberedelsesmåde ikke var den almindelig gængse. En særlig udgift under madlavningen var kogning af for 24 sk. sennep og peberrod i øl som middel mod skørbug.

Bremer måtte næsten hele tiden opholde sig ovre på lazarettet, og han kunne derfor ikke overkomme alt skrivearbejdet.⁴² En anmodning om en skrivestue og oppasser blev afslået, og han antog derfor en student, Niels Wamberg, som fuldmægtig. Bremers løn slog imidlertid ikke til til denne flothed, og han gav derfor afkald på to

af underofficererne mod, at Wamberg fik deres løn på 6 rdl.

Ved siden af sygestuerne lå et rum, der var beregnet til munderingskammer, men da patienterne som sagt var meget syge, fandt han det mest formålstjenligt at indkvartere feltskæren i det og leje to værelser i baggården hos forpagteren, og senere brugtes det ene af dem til rekonvalescenterne, så de kom bort fra de syge.

Den 15. februar modtog han de første syge: 30 fra Vesterlehnske og 12 fra Throndhjemske Regiment. Allerede den første dag døde en af dem, og spørgsmålet om, hvem der skulle ordne begravelsen, og om den døde skulle have lagen og skjorte med i kisten, hvad han fandt var minimum, blev derfor straks aktuelt. Det ordnedes således, at afdødes regiment afgav bærere og kommando, medens han fik en ligbåre udleveret fra tøjhuset.

Det var som sagt meget syge patienter med smitsomme sygdomme, der blev ført herud, og i hvert fald en sygekone og tre sygepassere blev smittede og indlagte.⁴³ Indtil 21. maj, da indlæggelserne vist sluttede, havde der i alt været 144 behandlede på Blaagaard, og deraf var de 76 døde, 41 udskrevne som raske, medens endnu 24 lå der som »levende«.

Allerede tidligt på året 1763 var man klar over, at Den preussiske Syvårskrig var ved at slutte. Kort efter at Rusland havde trukket sig ud, fulgte Sverige og Frankrig efter, og 15. februar 1763 sluttede Maria Theresia endelig fred; alle parter var fuldstændig udmattede. Kongen besluttede derfor at opløse den store og kostbare sikringsstyrke, når foråret kom.⁴⁴ De hvervede skulle tilbage til deres garnisoner og de nationale hjemsendes, når vejret tillod. Kongen bestemte samtidig, at de kvarterer, hvor nordmændene havde ligget, skulle renses grundigt, inden de hvervede måtte overtage dem, og at de derfor skulle indkvarteres i Københavns omegn, så længe det stod på.

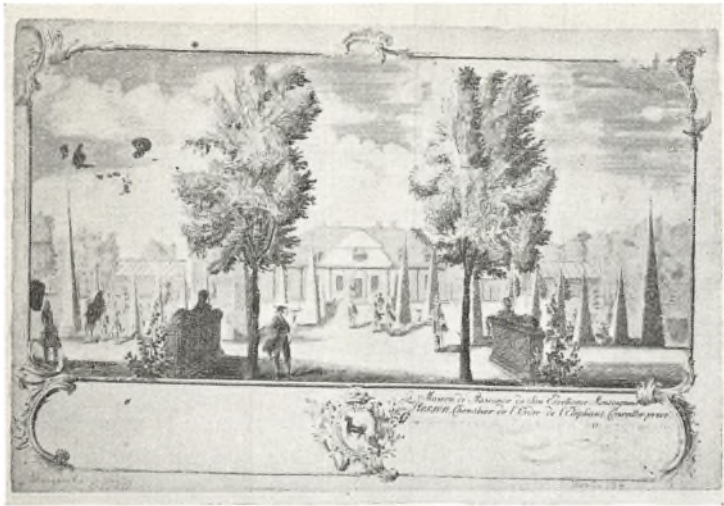
Kort efter blev der givet ordre til, at de nordmænd,⁴⁵ der kunne undværes, skulle sendes hjem, medens på den anden side en del, der var afgivet til særligt arbejde, skulle blive, til de kunne afløses af de hvervede, og dette skulle forklares dem på den bedste og venligste måde.

Trods kongens udtrykkelige ordre⁴⁶ viste det sig alligevel, at nogle folk fra Kronprinsens og Holstenske Regiment var indkvarteret i rum, der havde været belagt af nordmænd uden at være rensset. Dette blev påtalt meget skarpt af Københavns kommandant, da det kunne have alvorlige følger for såvel byen som regimentet.

Det raske mandskab af de Bergenhusiske og Vesterlehnske Regimenter indskibedes den 1. maj, men de fik kontrær vind, og 6. maj meldte 2. Bergenhusiske, at det lå ved Kronborg på »Friedericus Quintus« og havde en del syge, hvoraf en døde og blev bragt ind til sygestuen i Helsingør for at blive begravet derfra. 1. juni embarceredes Throndhjemske Felt Regiment, og dermed sluttede indlæggelserne. Antallet af syge på Blaagaard var den 22. februar 101, men den 18. marts faldet til 87, 21. maj til 24 og midt i juli kun 8. Det regiment, der afgav de fleste syge, var det Vesterlehnske, hvis syge hele tiden udgjorde over halvdelen af de indlagte, ligesom halvdelen af de døde også stammede derfra.

Ved Throndhjemske Regiments afrejse var tallet af syge så ringe, at man kunne efterkomme general Plessens ønske om at få stalden igen.⁴⁷ Patienterne førtes derfor over til de to rum i baggården, hvor der var plads til 50. 70 af sengene fra den store stald blev ført til Holms gæstgivergård, halmen blev brændt, vår og andet sengetøj vasket og luftet.

Lazaretterne uden for voldene holdtes dog monterede indtil 17. juli, da sengene fra Vesterbro samledes hos Holm, medens man stadig for en sikkerheds skyld beholdt de to stuer på Blaagaard, hvor der også var opmagasineret

B. Roque: Blaagaard ca. 1750. Kgl. Bibl.

62 senge i laden. Men da forpagter Palludan skulle have sæden ind, flyttedes de sidste otte rekonvalescenter fra Blaagaard den 17. august, og de sidste senge til Vesterbro, og herfra førtes endelig den 6. september alt materiellet til tøjhuset i 26 læs. Efter rømningen af Blaagaard blev der gjort ordentlig rent, for der anvendtes to mand i 10 dage til at fjerne alt »sammensamlet Feyeskarn«.

Bremer afleverede tæpper, lagener o. s. v. til tøjhuset først i august. Han havde mistet 6½ par lagener og 3 uldne tæpper, medens et var revnet. Han forklarede herom, at nogle var ilde tilredt af patienterne eller brugt til at bære de døde bort fra sengene, andre var ædt af rotter, hvoraf der vrimlede på gården. Derimod var hans tab af inventariesager meget ringe, idet han kun mistede 2 spande, 1 skål, 1 tallerken og 6 skeer, hvoraf han dog kunne fremlægge nogle ubrugelige stumper. De 60 træskeer, 4 trug og 1 hjulskuffe var slidt op ved idelig brug af konerne. De har tilsyneladende passet bedre på kam-

mene, for der manglede kun 3 rede- og 2 tættekamme. General Commissariatet var også tilfreds med hans ledelse og gav afkald på alle erstatningskrav.

Kongen havde jo befaleet, at kvartererne skulle renses grundigt,⁴⁸ inden de igen blev belagt, og sidst i april skrev kommissariatet til magistraten, at så snart kvartererne blev ledige, skulle sengene udluftes og rengøres, sengetøjet udluftes og bankes, og sengestederne have frisk halm, og det forlangte yderligere, at der ansattes pålidelige folk til at føre tilsyn hermed. Magistraten skrev straks til De 32 Mænd, kærneren og stadsfysicus Wandeler, der erklærede, at rengøringen ikke kunne ske inde i byen, og at det var nødvendigt at brænde al sengehalm, og at dette af hensyn til brandfaren også måtte ske uden for byen. Det var klart for alle, at rengøringen af sengeklæderne ikke kunne ske tilstrækkelig grundigt hos kvarterværterne, og at det heller ikke ville blive tilfredsstillende hos de bagere, der til daglig bagte brød.

Magistraten bestemte derfor, at der snarest skulle opføres nogle store bagerovne ude på de yderste tømmerpladser omtrent der, hvor nu Politigården ligger, og til at føre tilsyn derude antog den en forhenværende bager Andreas Adam Cölnitz (Colnitz). Oldermændene, hørkræmmer Lausøe, der var medlem af De 32 Mænd, fik ordre til at sende sine rodemestre rundt til alle kvarterværter og forbyde dem at bruge de senge eller sengeklæder, der havde været benyttede til indkvartering, før de var rensede, og at kaste den gamle halm ud på gaderne, da den ville blive afhentet.

Reglerne for rengøringen blev bekendtgjort gennem to plakater. Så snart nordmændene var afsejlede, kørte vogne rundt til kvartererne for at hente den kasserede halm, der blev kørt ud på fælledeerne og brændt. Derefter kom rodemestrene for at efterse, at de benyttede rum var kalkede og hvidtede og sengestederne vaskede og ren-

gjorte. Samtidig afhentede de de sengeklæder, der skulle desinficeres. Det drejede sig om 1124 dyner, 869 puder og 18 vår, alle mærkede med husets matrikulnummer. De blev derefter kørt ud på tømmerpladserne, gennemhedet i ovnene og »udvindede« på stativer, hvorefter de bragtes tilbage til ejerne. Da kvarterværterne havde fået deres sengetøj igen, gav magistraten alle byens indvånere tilladelse til at få deres egne klæder rensede gratis, mod at de selv bragte dem ud til ovnene, og arbejdet kunne derfor først sluttes langt inde i august.

I stedet for den kasserede halm blev der kørt frisk halm ind fra Bidstrup Gods, dels til Helligånds fattigkirkegård »Wismar«, der på det nærmeste lå i Christian IX's Gade over mod Møntergade, dels til Studiegårdens kælder, hvor den bundtedes og udleveredes.

Udgiften blev først anslået til 12-1400 rdl., men blev, som det så ofte går, stærkt overskreden, idet desinficeringen kom til at koste 1758 rdl. 6 sk. Deraf var bl. a. 811 rdl. gået til murerarbejde, 206 til tømmerarbejde, 337 til kørsel, 244 til tilsyn og 47 til øl. Da desinficeringen måtte siges at være til alle indvåneres bedste, resolverede kongen 8. juli 1763, at den skulle lignedes på grundtaksten. 3. august beordrede magistraten derefter, at rodemestrene skulle indkræve afgiften hos grundejerne efter en særlig liste for hvert kvarter, og pengene indbetaltes på rådstuen sidst i september 1763 og april 1764.

Midt i maj kom eskadren fra Hertugdømmerne med de hvervede regimente,⁴⁹ der landsattes på Toldboden, hvor der var anvist særlige samlepladser for de forskellige afdelinger, for at mandskabet ikke skulle genere barakasserne, og hvor der holdt vogne til transport af bagagen. Så snart bataljonerne var samlede, rykkede de ud af byen og indkvarteredes i omegnen, Livregimentet på Amager, bataljonen af Livgarden i Valby og grenaderbataljonen i Emdrup, Falsterske Regiments chef lå på Kollekolle,

og bataljonen af Holstenske Regiment på Vesterbro, så den kunne hjælpe Borgerskabet med vagten, som det havde måttet overtage efter nordmændene. Efter lang tids fravær kom nu både soldater og matroser hjem til storstaden, og for at undgå slagsmål mellem dem befalede kommandanten, at matroserne ikke måtte komme uden for voldene, så længe soldaterne lå i kantonnement.

Endelig midt i juni var staden ren, så garnisonen kunne rykke ind i sine kvarterer.⁵⁰ Den 13. juni marcherede 2. bataljon af Grenader Korpset og 1. bataljon af Livgarden ind på Kongens Nytorv kl. 7 for at blive indkvarterede, og samme dag kl. 13 rykkede Liv Regimentet ind. Dagen efter skulle Sjællandske Regiment kl. 9 møde inden for Nørreport, og kl. 15 modtoges 2. bataljon af Holstenske Regiment, medens Falsterske Regiment som det sidste stillede på Kongens Nytorv den 15. kl. 9. 2. bataljon af Kronprinsens Regiment skulle egentlig have overtaget regimentets 1. bataljons kvarterer, idet denne skulle være forlagt til Citadellet efter den gængse turnus, men det ændredes ved særlig allerhøjeste nåde til, at 1. bataljon blev liggende, hvor den var, og 2. bataljon rykkede ind i Citadellet.

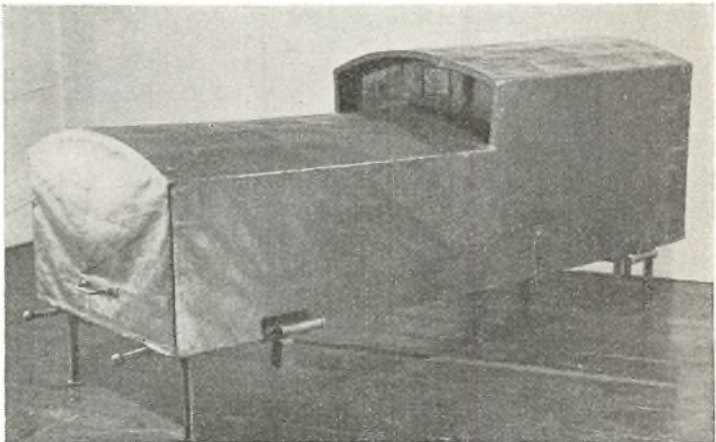
Efter fem lange års forløb sluttede hermed denne sikringsperiode.

KILDEHENVISNINGER

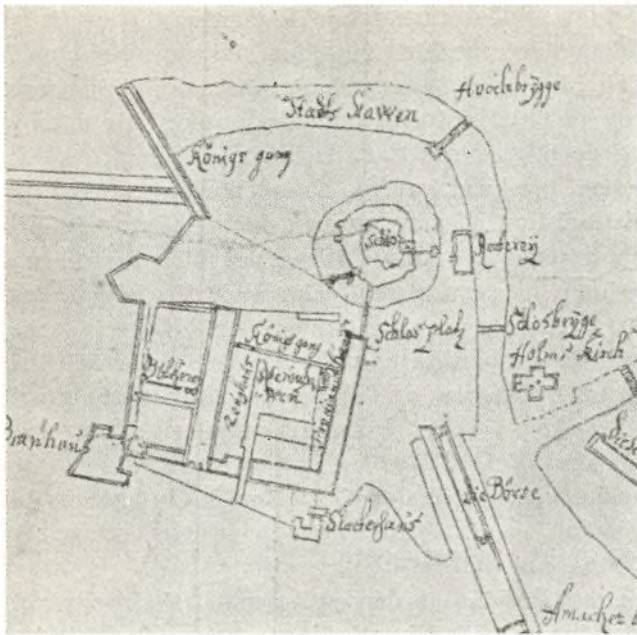
1. Overkrigssekretærens udfærdigede Haandbreve (OU) 1688/1758. Kommissionen om misbrug ved de norske regimenter (CN) forhør den ⁵/₁ 1763. Rigsarkivet.
2. Infanteriregimentet III af 1747. CN: ⁵/₁ 63.
3. CN: ¹⁰/₁, ²⁰/₁ 63. Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie. II, 1876.
4. CN: ⁵/₁, ¹⁰/₁ 63.
5. CN: ⁵/₁, ²⁴/₁, ²⁶/₁, ²⁸/₂, ²/₃, ⁹/₃, ²³/₃, ²⁴/₃, ²/₅, ¹⁹/₅, ²⁶/₅ 63.

6. CN: $\frac{5}{1}$ 63.
7. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{10}{1}$, $\frac{25}{4}$, $\frac{2}{5}$ 63.
8. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{9}{2}$, $\frac{13}{2}$, $\frac{28}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{3}$, $\frac{23}{3}$, $\frac{24}{3}$, $\frac{28}{3}$, $\frac{13}{4}$, $\frac{14}{4}$, $\frac{25}{4}$ 63.
9. Kirkebøgerne for Garnisons Kirke og Citadellet Frederikshavns Slotskirke.
10. CN: $\frac{9}{2}$ 63.
11. Magistratens Copibog (MC): $\frac{8}{12}$ 1762. CN: $\frac{5}{1}$ 63.
12. MC: $\frac{8}{12}$ 62, CN: $\frac{5}{1}$ 63, OU: $\frac{24}{12}$ 62.
13. CN: $\frac{5}{1}$ 63.
14. CN: $\frac{13}{1}$, $\frac{14}{1}$, $\frac{18}{5}$ 63.
15. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{19}{1}$, $\frac{20}{1}$, $\frac{24}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{17}{3}$, $\frac{18}{3}$, $\frac{25}{4}$ 63.
16. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{14}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{17}{3}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{11}{4}$ 63.
17. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{13}{1}$ 63. MC: $\frac{8}{12}$ 62.
18. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{30}{1}$, $\frac{18}{3}$, $\frac{14}{4}$ 63.
19. CN: $\frac{3}{2}$, $\frac{21}{3}$, $\frac{31}{5}$ 63.
20. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{20}{1}$, $\frac{24}{1}$, $\frac{9}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{9}{5}$, $\frac{11}{5}$, $\frac{13}{5}$ 63.
21. CN: $\frac{17}{1}$, $\frac{19}{1}$, $\frac{20}{1}$, $\frac{24}{1}$, $\frac{9}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{9}{5}$, $\frac{11}{5}$, $\frac{13}{5}$ 63. Land Etatens General Commissariat (GC): $\frac{12}{1}$ 63.
22. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{13}{1}$, $\frac{14}{1}$, $\frac{17}{1}$, $\frac{19}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{14}{3}$ 63.
23. CN: $\frac{20}{1}$, $\frac{3}{2}$, $\frac{10}{2}$, $\frac{14}{2}$, $\frac{16}{3}$, $\frac{18}{3}$ 63.
24. CN: $\frac{5}{1}$ 63. Krigskancelliet: Refererede Sager (RS): $\frac{20}{1}$ 1763, referat nr. 3.
25. CN: $\frac{10}{1}$, $\frac{19}{1}$, $\frac{31}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{3}$, $\frac{7}{3}$, $\frac{9}{3}$, $\frac{18}{4}$ 63.
26. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{13}{1}$, $\frac{17}{1}$, $\frac{19}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{18}{3}$, $\frac{23}{3}$ 63.
27. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{10}{1}$, $\frac{24}{1}$, $\frac{27}{1}$, $\frac{31}{1}$, $\frac{3}{2}$ 63.
28. CN: $\frac{20}{1}$, $\frac{31}{1}$, $\frac{3}{2}$, $\frac{11}{2}$, $\frac{16}{2}$, $\frac{17}{2}$, $\frac{21}{2}$, $\frac{28}{2}$ 63.
29. GC: $\frac{1}{1}$, $\frac{24}{1}$, $\frac{5}{2}$, $\frac{8}{2}$, $\frac{21}{2}$, $\frac{22}{2}$ 63. Generalkommissariatet indkomne skrivelser (GCI) $\frac{14}{3}$ 63.
30. CN: $\frac{5}{1}$, $\frac{2}{3}$ 63.
31. CN: $\frac{6}{12}$ 62.
32. Collegii medici forhandlingsprotokol. GC: $\frac{12}{1}$ 63.
33. GC: $\frac{26}{1}$ 63.
34. GC: $\frac{25}{1}$, $\frac{26}{1}$, $\frac{27}{1}$, $\frac{29}{1}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{7}{2}$ 63. MC: $\frac{26}{1}$, $\frac{27}{1}$, $\frac{29}{1}$, $\frac{7}{2}$, $\frac{17}{2}$ 63.
35. GC: $\frac{8}{1}$, $\frac{27}{1}$, $\frac{15}{2}$, $\frac{19}{2}$ 63.
36. GC: $\frac{1}{2}$, $\frac{12}{2}$ 63.
37. GC: $\frac{8}{1}$, $\frac{10}{1}$, $\frac{14}{1}$, $\frac{21}{2}$, $\frac{22}{2}$, $\frac{1}{3}$ 63.
38. RS: $\frac{8}{4}$ 61 § 15. Kongelig Resolution (KR) $\frac{15}{4}$ 61.
39. GC: $\frac{12}{2}$, $\frac{24}{2}$, $\frac{26}{2}$ 63.
40. GC: $\frac{15}{2}$, $\frac{16}{2}$, $\frac{18}{2}$, $\frac{24}{2}$, $\frac{7}{3}$, $\frac{21}{3}$, $\frac{12}{4}$ 63. GCI: $\frac{28}{3}$, $\frac{12}{4}$ 63.
41. GCI: $\frac{25}{2}$, $\frac{28}{2}$ 63.
42. GCI: $\frac{19}{3}$, $\frac{23}{3}$, $\frac{12}{4}$ 63.
43. GCI: $\frac{14}{3}$, $\frac{25}{3}$ 63.

44. KR: 23/3 63.
 45. OU: 3/4 63.
 46. Kommandantens arkiv: 28/4 63.
 47. GCI: 14/5, 21/5, 17/7, 4/8, 10/8, 17/8, 20/8, 2/9, 0/9 63.
 48. Magistratens resolutionsprotokol: 27/4 63. MC: 27/4, 2/5, 3/5, 4/5, 0/5, 9/5, 15/5, 18/5, 30/5 63. Stadsarkivet: Pakke: Indkvarteringen 1762, 88. Leverede pontonnerer, stykknægte og artilleriheste, rensning af syge norske troppers sengeklæder. KR: 8/7 63.
 49. MC: 1/8 63. KR: 23/3 63. CN: 2/5 63.
 50. Kommandantens arkiv: 11/6 63. GC: 2/5 63.

Sygebære fra Garnisonssygehuset i Rigensgade. Medicinsk-historisk Museum

Slotsholmen 1648. Detaille af Otto Heyders kort over Københavns befæstning. Efter Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600—1660, XIV

GAMLE BYGNINGER PÅ SLOTSHOLMEN

Af CHARLES CHRISTENSEN(†)

Her skal fortælles lidt om de gamle bygninger i Tøjhusgade, fra Kancelliet i Slotsholmsgade til hjørnehuset, kaldet Staldmestergården, nede ved Frederiksholms Kanal. Der er naturligvis tidligere skrevet om de gamle betydningsfulde huse langs Tøjhusgade, særlig Rigsarkivets nu noget vel moderniserede bygning, men nogle upåagtede forhold tror jeg at kunne påvise på grundlag af omfattende undersøgelser i de minderige huse, sammenholdt med tegninger og forskellige oplysninger.

Det areal, det nuværende Rigsarkiv ligger på, var i middelalderen landfast med den sivkransede holm, hvor Absalon for snart 800 år siden opførte sin hvide ringborg; denne blev i hovedformen udgangspunktet for slotsbyggeriet i de følgende 600 år, til Christian VI med sit navnkundige barokslot gav Slotsholmen dens endelige præg; men Christian IV var dog den, der så afgørende med de store arsenal- og provianthuse skabte grundlaget for Slotsholmens senere linieføringer. Dette foregik fra ca. 1600, men skete vel efter en nogle år tidligere udarbejdet plan. I disse giganthuse kunne der samles forråd til rigets forsvar. Danmarks og Norges spredte, uhyre arealer i nord-syd og vest-øst krævede en stærk flåde, dersom »Danskens Vej til Ros og Magt« skulle holdes fri for nabolandenes aggressioner. Derfor måtte skibene, deres mandskab og udrustning have de bedste betingelser for at trives, både i fredstid og i »orlog«.

Mellem Proviantgården og Arsenalet skabtes der et firkantet havnebassin, hvor skibene kunne trækkes ind og udstyres til søens farefulde liv. I de gamle kajmure er ringe til fortøjning af skibene endnu at se i Det kgl. Biblioteks have. Ud for indsejlingen til den lille havn lå en sandbanke, kaldet Havfruegrunden, hvorpå Christian IV rejste byens vartegn, Leda med svanen, på en høj sandstenssøjle.¹

Den oprindelige kystlinie har efter H. U. Ramsings undersøgelser gået noget sydøst for Rigsarkivet. De oprindelige jordbundsforhold og fundamentrester i og ved det areal, vort nuværende Rigsarkiv ligger på, har H. U. Ramsing grundigt undersøgt i 1909, da udgravning af grunden blev foretaget.² Der fremkom et væld af grundsten m. m., som H. U. Ramsing har givet udførlige oplysninger om, ligeledes om de oprindelige højder. De bygninger, der ved ca. 1550 blev rejst her af Christian III, omtales også på grundlag af udgravningerne og de skitser,

der er vist på de to gamle byprospekter af København i værket »Theatrum urbium«, der udkom i Köln ved 1500-tallets slutning. Husene er dog noget forskellige på de to gamle stik. De er vist af bindingsværk i flere etagers højde, og de blev benyttet som provianthus og arsenal; foruden disse to var der endnu mod sydvest et provianthus, der har ligget på dele af den senere Staldmestergårds arealer; enkelte grundsten fra dette provianthus blev også fundet i 1909. Det ses på van Wijcks prospekt fra 1611, hvor det er bygget op til Tøjhuset fra Christian IVs tid.

I 1598 påbegyndtes bygningen af det store nye tøjhus, der måske oprindeligt ikke var tænkt så stort. På vort ældste bykort fra ca. 1600 er det i al fald angivet noget kortere. Proviaanthuset opførtes først fra 1603³ og er ikke indtegnet på det ældste bykort. Endnu stod Christian III's bygninger; de er med på de to byprospekter i »Theatrum urbium«. Det, som viser byen set fra landsiden, er det bedste og må være udført af en anden mand end tegneren af prospektet fra Amager-siden, der gav alle bygningerne fantasifulde former.

Den slotsvold, der måtte fjernes, da Christian III lod opføre sine store bindingsværkshuse ca. 1550 og Dronningens staldbygning, som forsvandt ved samme lejlighed, har man ingen fremstillinger af, men det oplyses, at denne konge kort før sin død i 1559 tænkte at befæste byen og slottet fra søsiden. Om forslagene hertil var de rådgivende bygmestre ikke enige. Måske har den hjørnebastion, hvorpå Christian IVs Bryghus i 1619 blev opført, oprindeligt hørt med til dette gamle forsvarsanlæg af Slotsholmen.

At Christian IV først havde tænkt sig en forbindelsesfløj mellem sine nye bygninger, Proviant- og Tøjhuset, må anses for givet, og på det omhyggelige byprospekt fra 1611 efter van Wijcks maleri er den påtænkte fløj også angivet. De fleste af bindingsværkshusene fra Christian

III's tid på grundstykket blev fjernet 1613-17. Der blev dog stående – tæt ved Proviantgården – en mindre bygning, et bryghus.

H. U. Ramsing omtaler i Historiske Meddelelser om København 1, III, fundamenterne af dette første bryghus, der antagelig er opført ved ca. 1600; Ramsing mener, det var 20 m langt. Fundamenterne, der bestod af kampesten, var ført ned gennem store brandlag og nogle mærkelige lag af skiferaffald – over 1 m tykke, hvis betydning H. U. Ramsing dog ikke kan oplyse noget om. Dette skiferaffald henlå på store dele af jordoverfladen mellem Provianthuset og det nuværende Rigsarkiv. Dette ældste bryghus brændte i 1603, men blev genopført og fungerede til 1619, da den gamle hjørnebastion blev ombygget til det, vi kalder Christian IV's Bryghus.⁴

På to gamle grundplaner i de håndtegnede kort, der er udgivet af Københavns kommunalbestyrelse i 1930, ses dette ældste bryghus; på en plan af Otto Heyder fra 1648, tavle XIV, og et andet kort fra 1640'erne, tavle XVII, er angivet et mindre rektangulært hus, der ligger noget uden for gavlflugten mellem Proviant- og Tøjhuset. Denne bygning – det første bryghus – er vist på billedet af arvehyldingen. Dette maleri hænger nu på Rosenborg.⁵ Desværre har maleren ladet et hjørne af slottet dække for bryghusets sydvestlige del. Bygningen stod antagelig til 1665, da Frederik III lod sin store biblioteksbygning påbegynde.

Op til gavlen af Proviantgården viser den gamle plan, tavle XVII, en lille bygning ved siden af det første bryghus, og morsomt nok er dette lille halvtagshus op til Proviantgårdens gavl også angivet på maleriet af arvehyldingen. Det er et lille bevis på de to fremstillinger pålidelighed, i plan- og facadegengivelse uafhængige af hinanden.

Af Proviantgårdens nordvestgavl kan man se spor i

Slotsholmen 1687. Detaille af G. Hoffmanns kort over København.
Efter Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København
1660—1757, XII

hjørnet ved forbindelsesbygningen over til Christiansborg, nemlig de gamle, nu afhuggede sandstensbånd. Foruden sandstensresterne ses i den oprindelige skrå taglinie to af gavlkammens savtakmuringer i røde teglsten. Der er i senere tid muret oven på dem.

De to lange bygninger fra Christian IVs tid har endnu bevarede kantede trappehuse på de steder, hvor man havde ventet, at forbindelsesfløjen skulle have stødt til de lange fløje; mærkeligt nok er trappehusenes afstande ud til gavlene noget forskellige, måske afstemt efter fløjenes bredde. At trappehusene har haft betydning for de gamle bygninger af bindingsværk, der stod på arkivets areal, er jo muligt, selv om den gamle plan fra ca. 1600 lader formode, at i alle tilfælde bindingsværksbygningen i sydvest lå i en lille afstand fra Arsenalet, som var påbegyndt, da planen blev tegnet. På Provianthusets otte-

kantede ret urestaurerede trappehus, hvis underste del er bygget firkantet for at optage den fløj, der aldrig kom til, ses højt oppe en omløbende sandstensgesims. De gamle fremspringende sandsten er naturligvis noget medtagne.

Trappen i tårnet har trin af røde teglsten, båret af småbuer på middelalderlig maner, som utallige trapper i de gamle kirketårne. Trappen ved Provianthuset benyttes nu kun af duerne. Trappehuset her mangler desværre sit oprindelige spir; men det er antydnet på Hoffmans kort fra ca. 1687, så det er vel gået til ved Proviantgårdens brand i 1719.

Lad os se noget mere på Proviantgården, som egentlig har været lidet omtalt i forhold til Christian IVs andre store pragtbygninger. De røde mure, vi nu ser, tror man har været sådan alle dage; men de blev i 1616 pudset af murermester Simon Simonsen og »anstrøget udi Tavl«, antagelig malet som diamantkvadere. Proviantgårdens gavl er også vist med lys farve på maleriet af arvehyldingen. Der skal have siddet malede kvadere på muren ved bagbygningen i Slotsholmsgade 12.⁶ Denne mur stiler noget over mod Proviantgårdens østgavl. Der er nogle gamle blændinger i murene ved Slotsholmsgade, men ingen kobberstik eller pålidelige planer viser, at muren er nået helt over til Proviantgården;⁷ alligevel kan den godt oprindeligt have eksisteret og dannet en forsvarsmur i lighed med den, der gik fra Tøjhuset over til det bastionagtige Kongens Bryghus.

Arkitekturhistorikeren Frederik Schiøtt, der i årene 1907-08 arbejdede med det nuværende Rigsarkivs historie, inden der var truffet bestemmelse om bygningens fremtid, skrev i »Architekten«, X, s. 261 ff. også om Proviantgården og den mærkelige, ret store bygning, der var opført ud mod søen således, at den stødte ind mod Proviantgårdens vestside i flugt med sydøstgavlen. Det er den så-

kaldte Galejbygning. Schiøtt oplyste, at denne bygning har været beklædt udvendig med kridtsten. Resterne af denne fløj, der har haft meget forskellig anvendelse, er nu indgået i det nuværende Kongelige Bibliotek. Man kan endnu se de store krydshvælvinger fra gammel tid i stueetagen. På van Wijcks stik er der angivet fladt tag og skydeskår i muren over det flade tag til forsvar for galejhavnen. Nogle år senere blev der sat almindeligt tag over bygningen. Fr. Schiøtt mener, at grundet på kridtstensbeklædningen på den fremspringende fløj fik Proviantgården og den gamle kongelige biblioteksbygning fra 1665 også en udvendig pudsbehandling, der gav sig ud for at være natursten. Og på det lille prospekt af biblioteksbygningen, der ses i kanten af Hoffmans kort fra 1687, er der på facademuren og Proviantgårdens gavl vist en kvaderdeling, og husene er malet i lyse farver. Dette ses også på Proviantgårdens gavl, der er vist på maleriet af arvehyldingen.

På van Wijcks fremstilling er der angivet flere forskellige enkeltheder ved Proviantgården, der ikke eksisterer mere, f. eks. den lille gang øverst ved tagrygningen. Desuden findes hos van Wijck en mærkelig lille taggavl, der sidder på hjørnet mellem gavlen mod søen og østfacaden; antagelig er denne taggavl angivet forkert og har siddet på en af bygningens facader. Der har været flere smågavle over gesimsen og mange tagkviste til det store loft.

Et lille spir ved sydenden af Provianthusets vestlige facade, ind mod galejhavnen, som ses hos van Wijck, er senere ødelagt, vel af brand. Her har efter dette spir at dømme været en mindre trappe, indbygget i facademuren. Udvendigt er der dog ingen særlige spor af en sådan trappe, måske kan dog et lille stykke af et muret stik henføres til denne trappe, der også kan have været benyttet i forbindelse med den ovenfor omtalte store Galejbygning, der stødte til Proviantgården nær dette sted.

Under den østlige del af Provianthuset er der en stor overhvælvet kælder, hvis hvælvingsform findes tilsvarende på Koldinghus; dette er ikke så mærkeligt, da det er den samme murermester, Bernt Petersen fra Kolding, der har arbejdet begge steder, først i Kolding.

De store vinduer, der nu giver overdådigt lys til Proviantgårdens 1. sal, var oprindeligt noget mindre, som det kan ses af de murede stik, der sidder helt oppe ved gesimsen, særlig på facaden mod bibliotekshaven ved bygningens nordvestlige del, og på bygningens facade mod nordøst mod Den røde Bygning.

Der er enkelte gamle kviste på Proviantgården, som er omtalt af Fr. Schiøtt. Desuden er der ude i gavlen mod søen en lille morsom rund opbygning med en lille øvre kuppel. Få mennesker kender vel betydningen af den lille øvre kahyt. Der står imidlertid på dette sted ned gennem bygningen en muret pille for at skabe et fast underlag til det apparat, der blev benyttet ved triangulering og højdemåling. Gavltrekanten på Proviantgården er nyere; den er opført af små sten.

Man har et gammelt billede, vel fra det 19. århundrede, gengivet i »Før og Nu«, supplementbind II, s. 363, der viser den store bue, antagelig med en øvre gang, der lå mellem Proviantgården og det nuværende Kongelige Biblioteks ældste dele. Den oprindelige forbindelsesbygning var blevet fjernet allerede inden 1730.

På Otto Heyders plan fra 1648 og på andre gamle planer er vist en forbindelsesgang, ret smal, vel af træ, mellem Provianthuset og Tøjhuset. Den har antagelig stået oven på muren om havnebassinet.

Stueetagen i Proviantgården er, bortset fra den ende, der er indgået i Geheimearkivet, ligesom i Tøjhuset overhvælvet med krydshvælvinger fra ydermurene til en række svære piller gennem salens midte. Ved de noget mindre hvælvinger i Proviantbygningen er der dog ikke

de sandstensdekorationer med Kronborg-former ved hvælvingernes fodpunkt, som man endnu kan glæde sig over at finde i Tøjhuset. Det høje, prægtige frirum på 1. sal i Provianthuset har en række høje murede fripiller, der støtter tag og loftsbjælker. Endnu er 20 synlige. Denne høje etage, over 6 m, er nu de fleste steder delt i to, og her har blandt andre Rigsarkivet overtaget en del af bygningens nordvestlige del, og her er der udført brandfri konstruktioner.

I gammel tid før 1700 lå Provianthusets bageri op til østfacadens nordlige del, som det kan ses hos van Wijck og på maleriet af arvehyldingen. Bageriskorstenene går op gennem Provianthusets tag. Denne bageribygning var i alle tilfælde fjernet, da Kancelliet blev rejst af Frederik IV. Ved nedlægningen af varmerør i kancellibygningens gård i 1955 viste der sig enkelte rester af bageriets ydermur. En større udgravning ville være morsom at foretage her. Efter Kancelliets opførelse blev bageriet flyttet over til Galejbygningen ved Provianthusets modsatte ende.

Det var antagelig Frederik IV, der lod bygge en gang fra 1. sal i Provianthuset over til grevinde Reventlows palæ i Slotsholmsgade nr. 8.⁸

Inden vi forlader Proviantgården, bør omtales det grandiose trappeanlæg, der i 1772 efter projekt af Søetatens bygmester, arkitekt G. E. Rosenberg, blev opført som en tilbygning med små rød-gule mursten midt på bygningens havnefacade. Her indrettedes der en morsom dobbelt trappe med trin af sandsten og en sandstensportal foran trappehuset. Nu brugte man den bornholmske rød-gule Nexø-sandsten, som man var begyndt at anvende i 1700-tallets midte. Også Harsdorff benyttede de smukke bornholmske sandsten, som er ret holdbare i vort barske klima.

I den store midtergesims's frise ses begyndelsesbogstaverne Sø-. Christian IVs gesimser på Proviantgården er

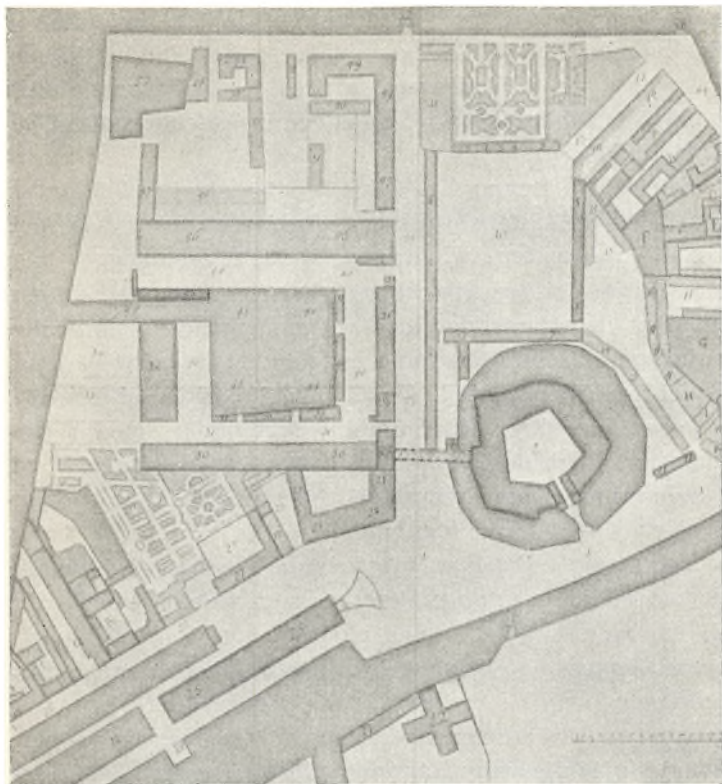
ført om trappehuset fra 1772. Tilbygningen er rosende omtalt af Chr. Elling i »Holmens Bygningshistorie«.

*

Når jeg skal omtale den bygning, vi nu kalder Rigsarkivet, må det erindres, at der, som rimeligt er, er skrevet om og arbejdet meget hermed af de forskere, der har haft til huse her, først i Det kongelige Bibliotek og senere i Rigsarkivet. Men naturligvis ligger konstruktive og tekniske iagttagelser nærmere for den, der har syslet med disse ting i en årrække og har set så mange af Danmarks gamle bygninger nærmere efter i sømmene.

Inden vi ser nærmere på det nuværende Rigsarkiv, drister jeg mig til at lufte en tanke om Christian IVs hemmelige byggeplaner på det sted, hvor biblioteksbygningen kom til at ligge, påbegyndt af Frederik III og fuldført under Christian V.

At Christian IV oprindeligt havde tænkt sig en forbindelsesfløj mellem Tøjhuset og Proviantgården sydøst for Københavns gamle slot, må anses for overvejende sandsynligt, men hvorfor kom den ikke? Jeg mener, det var fordi Christian IV havde tænkt sig at rive hele det gamle slot ned og opføre et stort, måske firkantet slot med hovedaksen gennem tøjhusanlægget og de lange bygninger her som flankerende fløje – ligesom på Frederiksborg med bygningerne om springvandspladsen. Der er dog ingen beviser for denne store københavnske arkitekturplan, men den kan have beskæftiget kongens tanker, uden at vi 300-350 år efter har underretninger derom. For eksempel gik den svenske konge Karl XII meget stille med planerne om det store nye slotsanlæg i Stockholm.⁹ Det er som anført påfaldende, at Christian IV aldrig opførte den tredje fløj i tøjhusanlægget. Senere kom Frederik IIIs planer om at bygge slot i Kastellet, og det lille slot Sophie Amalienborg kom til oppe syd for Kastellet.

Slotsholmen ca. 1729. Ukendt tegners kort. Efter Vilh. Lorenzen:
Haandtegnede Kort over København 1660—1757, XXXI

Derfor kunne Frederik III roligt disponere over arealet mellem Tøjhuset og Proviantgården i 1665 og påbegynde opførelsen af den lange 3 etages bygning til tre formål, underst kanonhal, derover den kongelige bogsamling og i øverste etage Nationalmuseets forløber, Kunstkammeret, hvor guldhornene fra 1639 og 1734 vel havde en fredelig plads i mange år.

Den store bygning, der nu står mellem Christian IVs giganthuse – Proviantgården og Tøjhuset – er blevet til

efter lange overvejelser og mange projekter, der mærkeligt nok ikke er gået til gennem de snart 300 år, de har eksisteret, vel takket være, at de blev opbevaret i Det kongelige Bibliotek og ikke hengemt på det brandfarlige Christiansborg.

Kunsthistorikeren Fr. Schjøtt satte sig i 1908 for at klarlægge biblioteksbygningens tilblivelse og udvikling. Og i »Architekten«, X årgang, s. 261 f. fremlægger han sine meget omhyggelige studier herover. Der vises på en plan, at man begynder med ret små forhold; man ville anbringe et biblioteksrum i en gammel bygning et eller andet nu ukendt sted. Her var det tanken at opstille bøgerne i midten af rummet i forbindelse med søjlegallerier.¹⁰ Fra dette biblioteksrum var der adgang til to runde mindre rum, hvoraf det ene var en trappe. Der er også vist to glober på tegningen.¹¹

Det næste udkast er til en biblioteksbygning, hvortil der nu er kommet en underetage som militærdepot – vel til kanoner. I dette forslag var der, som i det tidligere, en midterreol ned gennem bygningen. Huset er nu tænkt fritliggende med store udvidelser ved gavlene på fransk maner; ved enderne er der større rum til arbejdsværelser, hvor der skulle være kaminer til opvarmning. På skorstenene over tagryggen er vist de samme frugtklynger, der hænger nedad, som dem, der endnu findes på Sjællands-portens yderside i Kastellet; det passer jo også med tidens smag og er vel også den kongelige bygmester Albertus Mathisens værk. Men fordringerne stiger til bygningen, der nu skal have en tredie, øvre etage til de mange mærkelige ting, der blev begyndelsen til vore senere museer.

På forslaget N III er der nu tegnet sideløbstrapper i enderne af huset, og bygningens konstruktion er blevet en anden. I underste etage var angivet en række bærende træsøjler midt ned gennem stueetagen. I den store biblio-

tekssal er bogreolerne nu flyttet ud til vinduesvæggene, og søjlegallerierne er ligeledes flyttet nærmere ydermurene end ved de to ældre forslag. Efter det sidste forslag blev der et bedre frirum i biblioteket. Det ser ud, som om enkeltheder ved forslag II er noget anderledes end ved forslag III, og da den endelige bygning blev udført, kom der en del forandringer fra de ældre forslag, særlig i facadedelingen. Det bør bemærkes, at en del af byggeudgifterne blev betalt med bøder for toldsvig. Efter 1668 stod en mand ved navn Thomas Valgensteen for arbejdet, da Albert Mathisen var død.

Om den engang så prægtige bygning, tidligere kaldet Det kongelige Bibliotek, der var viet til *Ars, Lex, Mars* – klassisk skulle det være – blev der ved 1909 skrevet en del for at bevare de gamle værdier. Det var særlig de smukke indre rum med deres forfinede enkeltheder, man kæmpede for at bevare. Her havde man et søjlerum af usædvanlig størrelse – med 66 klassiske søjler – med deres gesims og øvre balustrade. At Danmark ikke havde råd til at værne disse kulturværdier, er sørgeligt, ja beskæmmende. En del af søjlerne blev afgivet til opstilling i Nationalmuseets foredragssal, der vel også har fået en barokdør og enkelte panelstykker fra biblioteket. I museet på Koldinghus findes der ligeledes søjler med øvre galleri fra det tidligere bibliotek – de er dog ikke fra det ældste udstyr. På Koldinghus er der også svære egetræstrin fra de runde vindeltrapper, der var i biblioteksbygningen. De sorte og hvide marmorfliser fra biblioteket blev afgivet til Christiansborg og er blevet nedlagt i en del af riddersalens gulv.

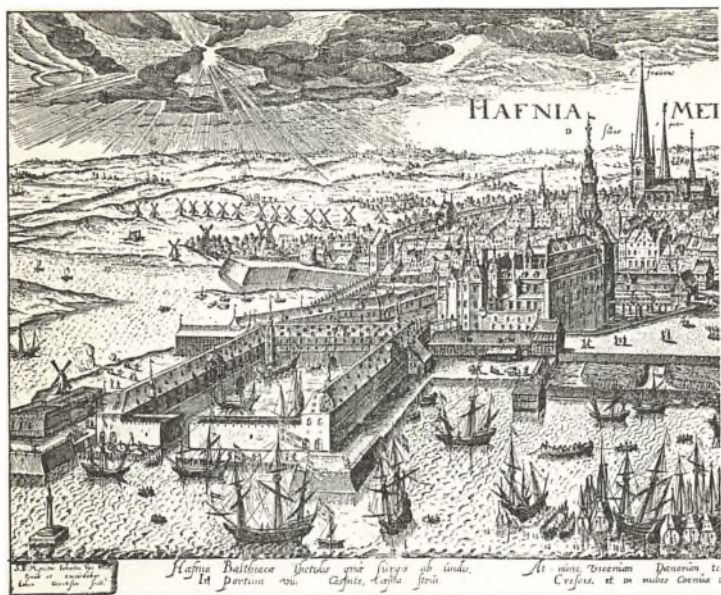
Taget på biblioteket var oprindelig belagt med kobber, og der stod to store malede træfigurer, Minerva og Mars, øverst oppe på tagrygningen ude ved enderne af det afvalmede tag. Efter slotsbranden kom der murede taggavle. I en fattig tid nedtog man kobberet og lagde tagsten op i

stedet for. Der er i Thurahs »Hafnia hodierna« på en facadetegning vist arkitektoniske dekorationer uden om vinduerne og porten. Bueportene til underste etages kanonhal har over sig løst hængende guirlander. Det ser ud, som om der har været et midterornament som slutsten, måske med en eller anden muslingeform, hvorfra der ud til siderne udgik nogle s-formede volutorner, hvorunder der var frugter eller blomster.¹² Om alle vinduesåbninger ses indfatninger, der har de små barokke hjørneudvidelser, som måske her blev anvendt for første gang i landet.¹³ Tilsvarende former ved indfatningerne holdt sig i næsten 100 år, til de gled ud med Jardins nye klassiske former. Ved overetagens vinduer er der trekantgavle, dog er de noget højere end ældre tiders vinduesgavle. Der er øvre buesimsen ved hovedetagens vinduer. I felterne under de ret høje buer har der antagelig været dekorationer, der også er antydnet på Rach og Eegbergs facade-maleri. Hos Thurah er der på taget angivet skorsten op til de to statuer, det ser ikke særlig godt ud.

Inde i forværelsernes lofter ved de runde trapper var der morsomme stukdekorationer – et af disse var endnu bevaret i 1909 og blev afstøbt, og formerne blev genanvendt på Christiansborg i kongens biblioteksrum. Det omtales, at stukkatørerne Zacharias Moritz, Christopher Steffen og Andreas Hesse for 40 rdr. pr. stk. modellerede plafonddekorationer i de fire endekabinetter. Billedskæreren Henrik Alversen udførte kapitæler og fodstykker til salens søjler, medens søjleskafterne blev drejet på Holmen.

Thurah giver i »Hafnia hodierna« fra 1748 en lang beskrivelse af bygningen, og her anføres med udelt glæde over den store sal, at man skal helt til Rom for at finde et lignende bibliotek – og det blev ødelagt i 1909.

I det tredje stovværk, »hvor det vidtberømte og sær mærkværdige kongelige Kunstkammer er at skue«, om-

Slotsholmen 1611. Viser ukorrekt den uopførte nordre forb.bygning ml. Tøjhus og Proviantgård. Efter van Wijck

tales perspektivkammeret, det var 240 fod langt og 16 fod bredt, malerigalleriet, medaillekabinettet ved dets anden ende, naturalie-kammeret, artificielkammeret, det indiske kammer, antikvitetskammeret, heltekammeret. På loftet af bygningen lå modelkammeret, der antagelig rummede gamle bygningsmodeller, som havde stor betydning for byggearbejdernes udførelse; der blev også udført modeller af fæstningsværkerne.

De ydre dekorationer på biblioteksbygningen blev antagelig fjernet i 1781, da den klassiske tilbygning med nye reoler til det stigende antal bøger blev sat i arbejde over mod Tøjhuset, og biblioteksbygningen fik nye vinduer. Man har nu efter Rigsarkivets overtagelse af bygningen efter 1909 anbragt en barokkiserende indramning om de gamle vinduessteder; formerne dertil er hentede fra ride-

huset, men de nye gennembrydninger mellem de gamle vinduer er blevet sorteper uden indramninger. Man antog vel i 1909, at de nye åbninger blev mindre anmassende uden dekorationer. Dette er helt forkert; det var meget kønnere, om alle lysåbninger fik ens indramninger, selv om de sad tæt – så blev det arkitektur.

Den oprindelige sten i facaden med *Ars, Lex, Mars* er forsvundet ret tidligt. Indskriftstenen under en lille trekantgavl er gengivet på facadeforlægget hos Schiøtt side 261; der var på dette forslag påtænkt kvadere om nogle åbninger. Selve det stenmateriale, man i 1665 benyttede, var delvis hentet i Kalundborg og Vordingborg. Indvendig har man også hist og her de store gamle munkesten, røde eller gule, for eksempel ved buestik i ydermurene over de oprindelige åbninger. Ud mod sydøst i underste etage havde man oprindelig kun små lyssprækker i store nicher – der var vel ikke brug for så meget lys til kanonerne. Ud til gaden var der store porte med små vinduer imellem portene. Der har også en tid været store bueåbninger i bygningens gavle. Arkivbygningen gik oprindelig ikke helt hen til Proviantgården og Tøjhuset. I porten under Geheimearkivet kan man se tre nu tilmurede åbninger med øvre buer; den midterste er bredest, men buen ligger lavest. Det var morsomt at lade udhugge her under buerne for at se de oprindelige forhold ved bygningen, for det ser efter de gamle papirer ud, som om man først byggede stueetagen, måske med tanker om store italienske ligeløbstrapper i gavlene, som vist på et sæt ældre planer til bygningen. De mærkelige buer i porten kunne da være vinduer eller døre til trapperne. På de tegninger, som Fr. Schiøtt har gengivet i »Architekten« X, side 261 f., ses forslag til ligeløbstrapper, som dog senere blev forandret til vindeltrapper, måske for at vinde plads i bygningen, så der kunne blive studereværelser eller udlånsrum på de oprindelig påtænkte ligeløbstrappers plads.

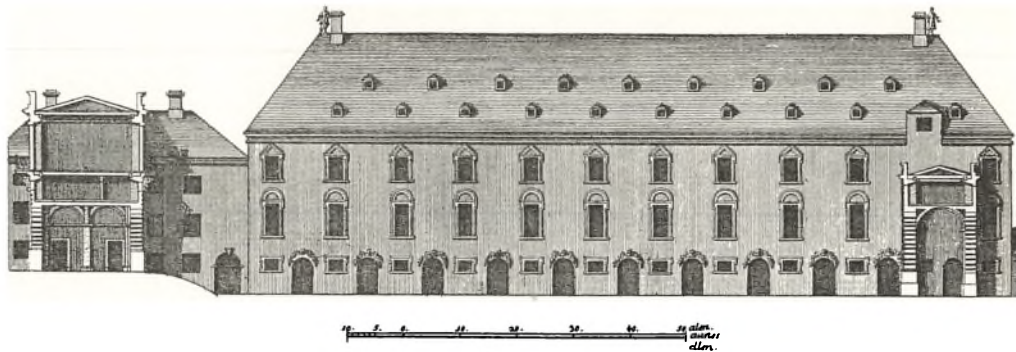
Disse var tænkt med en muret midtervange, som endnu findes i Den røde Bygning, og det var et brud med traditionen fra de gamle trappehuse, de runde. Men man gik under arbejdet altså tilbage til de hævdvundne former, og der er endnu en rund trappe som opgang til arkivets læsesal og øvre etager. I 1827 fik biblioteket overladt den øverste etage, og fra 1862 kunne man disponere over stueetagen.

Det var naturligtvis upraktisk, at de tre store bygninger ikke havde forbindelse mellem hinanden og adgang direkte til hovedslottet. Og ønsket om mere biblioteksplads meldte sig, som tiden gik. Da Frederik IV efter 1715 havde fået rejst sin store kontorbygning – Kancelliet – opstod ønsket om et forbindelsesled mellem de spredte bygninger. Det tilkomne bygningselement blev opført til det kongelige hus' særlige arkiv, kaldet Geheimearkivet, med brandfri overhvælvede rum og jerndøre, og Provianthusets nordre ende blev inddraget i det kongelige arkiv.¹⁴ Der kom tre overhvælvede etager, hvor ild eller vand fra slotsbrande aldrig har forstyrret de gamle breve og aktstykker, hvoraf mange ligger i gamle, smukke egetræskabe med jernbeslag. Her i disse rum, som kun er tilgængelige efter tilladelse, er der ikke så få gamle ting, såsom jerndøre med gamle beslag og marmorgulve.

Geheimearkivet fik også i 1909 en omfattende ydre istandsættelse; herved tilkom de to helt pæne barokgavle, hvoraf den ene kan ses over gesimsen fra Tøjhusgade og den anden fra bibliotekshaven. Denne have blev først reguleret i 1915, og det nuværende vandbassin kom til, måske for at bringe den gamle havn i erindring.¹⁵ Havnen selv blev kastet til i 1867-68.

Der lå en mindre portbygning med rum til vagtmandskab mellem arkivet og Tøjhuset, som man har en lille fremstilling af på Hoffmans kort fra 1687. Her er vist en kvaderdelt portåbning, der senere er forsvunden.

Men det kongelige bibliotek krævede mere og mere plads, og 1780 blev det bestemt, at der skulle rejses en bygning over mod Tøjhuset. En port i stueetagen skulle dog bevares som indgang til Tøjhusets ydre arealer. Der var fra gammel tid en trappe i muren mellem arkivet og Tøjhuset, den blev sat ud af drift antagelig i 1798, som en tegning til dens ombygning viser; den findes på Nationalmuseet. Det var den ret ansete kongelige bygmester C. J. Zuber, en elev og medarbejder hos Jardin, der forestod arbejdet med bibliotekets udvidelse. Der kom bogsale med reoler i to etager. Den øverste etage blev op-hængt i spærværket, der er meget svært. Her er bygge-formerne på søjlerækkerne i underste biblioteksetage meget smukke. Det er korinthiske søjler med kapitæler. Gesimsen og de øvre balustre har renere klassiske former end søjlerækken i det ældre biblioteksrum fra Frederik III's tid. Den øvre sal, kaldet den forgyldte, har en række lodrette stolper og vandrette dragere midt i salen, for at bære den forgyldte sals gulv, der med fyldte reoler kunne komme til at veje en hel del. For at skjule de lodrette stolper satte man reoler op til disse, så der fremkom to aflange rum. Til at bære det lille galleri, som går ned gennem salen, har Zuber anbragt store svungne knægte, der ser noget drabelige ud; også Jardin anvendte store bæreknaegte, f. eks. i riddersalen på Christiansborg; de ses på et stik af ballet i salen fra 1768. I gavlene står søjler i dorisk stil. Der er jernrækværk med dekorationer over dette øvre galleri. I gavlen ind til det gamle bibliotek er en meget smuk lille trappe med et rækværk, der må kaldes ganske usædvanlig velformet. En anden trappe i hjørnet – med former, som Meyn benyttede – fører op mellem de to bogsale.¹⁶ Af Zubers fløj¹⁷ har man endnu på sydsiden nogle høje, smukke indadgående vinduer, medens man på nordsiden har forskellige vinduesformer, enkelte med øvre halvbuer noget lig C. F. Hansens former.

Det kgl. biblioteks (nuværende Rigsarkivs) facade 1748. Efter Thurah: Hafnia hodierna

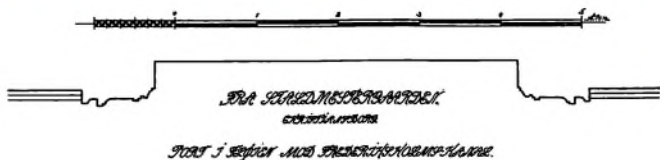
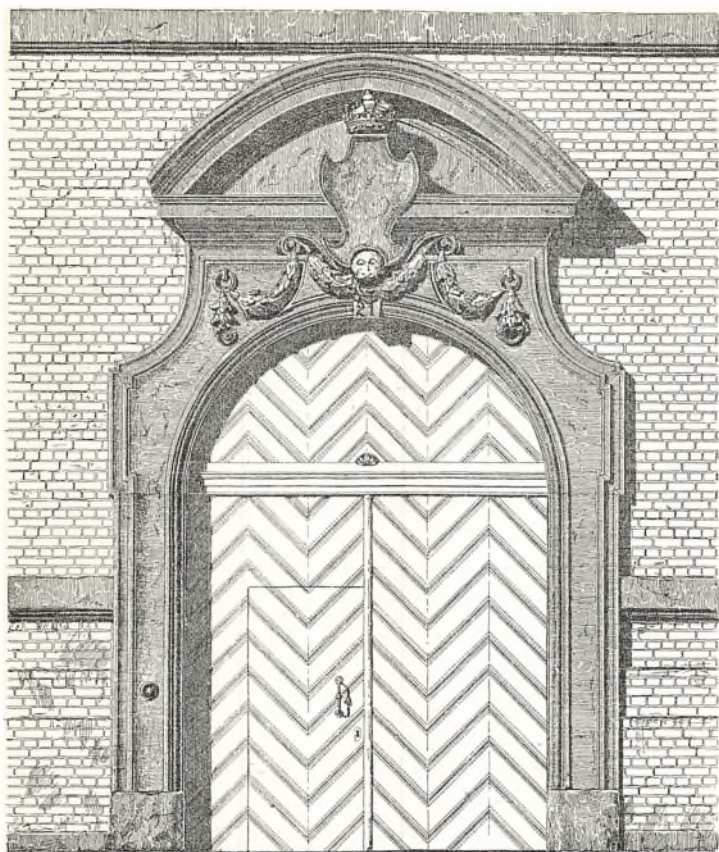
Facaderne har nu en grå, kedelig cementpuds, som antagelig ikke er oprindelig.

*

Tøjhuset er på mange måder en meget seværdig institution, dette gælder såvel bygningen som dens indhold: Tøjhusmuseet. Husets vældige dimensioner fremgår af, at Kanonhallen dækkes af 34 hvælvinger. Dets ydre mål er 163 m i længden og 24 m i bredden.¹⁸ I de senere år har Tøjhusmuseet tillige fået overladt rum i Christian IVs gamle Bryghus. Det bruges fortrinsvis som magasin for museet.

Selve Tøjhuset har undergået mange ydre forandringer. Hovedrummet i stuen, Kanonhallen, er overhvælvet på svære søjler – øverst af sandsten, derunder granit og har endnu sine få virkningsfulde enkeltheder som f. eks. en sandstensdekoration under hvælvingen, der med sine fremspringende halvkugler på væggenes konsoller har ornamentfællesskab med Kronborgs Konge- eller Drejer-tårn i slottets nordvestre hjørne; her findes under vinduerne gennem fire etager de samme halvkugleformede sandstensdekorationer, selv om borgen ved Øresund er en 13-14 år ældre end Tøjhuset i København. Sandstenskonsollerne på Frederiksborg i »Rosen« er også af samme familie, men har senere former end konsollerne i Kanonhallen.

Det er Tøjhusets ydersider, navnlig gavlene, der er »forskønnet og forbedret«, som det hedder om rådhuset i Malmö. Lad os se på gavlen ved Tøjhusgade; her var oprindeligt to porte, som i 1862-63 blev »forbedret« af arkitekt Nebelong til nogle fantasivinduer. Heldigvis blev de gamle træporte herfra i 1853 opmålt af V. Klein og gengivet i »Architekten« X, side 341. Porten er efter formerne med alle de små kvadere uden tvivl den oprindelige fra Christian IVs tid og måske udført inden branden i 1647, da ilden ikke trængte gennem

Staldmestergårdens portal, Frederiksholms Kanal 21. Tegning af Ludvig Møller og E.W. Marston. Efter Opn. udg. af Foren. af 3. Dec. 1892, 1901

hvælvinger i Kanonhallen. Portene burde rekonstrueres. Desværre blev Christian IVs gravmæle ødelagt ved branden i 1647; det var deponeret i Tøjhuset til senere op-

stilling i Christian IVs kapel i Roskilde Domkirke. Man mener, at et portræt af kongen herfra er bevaret i Nationalmuseet. Ved gavlene er der i taget store altaner med jernrækværk om platformene; altanen på taget mod Tøjhusgade ses på tegningen, der viser Christiansborg slots ene fløj af ridebaneanlægget under opførelse; den er gengivet i W. Møllerup: »Danmarks gamle Hovedstad« s. 23.

I Tøjhusets stueetage havde man bag de fine nye vinduer fra 1862, i gavlen ved Tøjhusgade, et indelukke kaldet »Edskapellet« efter sin bestemmelse. Her skulle artilleristerne i fordums dage aflægge troskabseden. Dette »kapel« havde efter gamle tegninger en indhegning, der bestod af et gitter, hvor spyd og hellebarder dannede de lodrette støtter; det var blevet opsat i 1829 og blev fjernet inden 1912. Det var måske for at understøtte stemningen ved dette »kapel«, at vinduerne blev gjort så »kirkelige« i 1862.

Om de gamle og nye våben og uniformer, der opbevares bag de tykke mure, er det jo de særlige sagkyndiges opgave at berette; der er dog en meget smuk og original ting, der ikke hører til det militære udstyr, der må omtales. Det er den store gamle brovægt med mange smukke dekorationer, vistnok fra 1614, der alt blev omtalt i 1623 som en mærkværdighed. En tid stod den uden for bygningen, nu ses den i det sydvestlige hjørne af Kanonhallen. V. Hermansen har skrevet om brovægten i »Nordisk Kultur«: Maal og Vægt s. 168.

Selve den lange, nu røde Tøjhusbygning har ind mod bibliotekshaven to sandstensbånd, men ud mod sydvest, d. v. s. mod Staldmestergårdens arealer, er der nu ingen sandsten. Mod Tøjhusgade har gavlen sin sorte kedelige cementpuds, som det »særlige syn« mente passede bedst til de andre grå-bedrøvelige facader såsom Zubers tilbygning fra 1781 ved arkivbygningen. Tøjhuset måtte ikke vise sit friske røde ansigt, som vel også snart havde fået den kedelige storbypatina.

Tøjhusmuseets kanonhal. Tøjhusmuseets fotografisamling

Der findes et ældre billede gengivet i »Før og Nu«, supplementbind II, af gavlen mod Tøjhusgade med de to oprindelige portåbninger; her er dog træportene behandlet ret skitse-mæssigt, så man kan ikke pege på de porte, der er tegnet, og sige, at de svarer til den træ

opmålte i 1853. Man traf i 1909 fundamentterne af det vestre provianthus, og da Tøjhuset blev opført, var der måske indgang til provianthuset fra dette? Nu kan man ikke se nogen gennemgang.

Tavlen med det gamle solur fra 1675 med fremstilling af »den gamle Kronos« sidder over Klokkeporten, der sydfra fører ind til Tøjhusgården. Der er mange gamle beslag fra Christian IVs tid på Tøjhusets porte og døre.

Tøjhusets omgivelser har skiftet meget. Snart ligger de gamle kanoner her, og snart ligger de dér. I »Før og Nu«, supplementbind II er der en hel del morsomme gamle fotografier f. eks. s. 379 kanondepot i den lille gård op til arkivbygningen. Her ser man i baggrunden den lille maleriske hovedvagtbygning med det fremspringende tag på forsiden. Foran indgangen står to dejlige urgamle lindetræer. Nogle af de skønne enkeltheder fra C. F. Hansens slot ligger nu i bibliotekshavens græsplæner og flere steder i privathaver.

Her i bibliotekshaven findes Søren Kierkegaards statue. Den noget sammensunkne skikkelse sidder et stykke fra muren og har en grufuld gavl fra en nyere bygning som baggrund – her var C. F. Hansen-formerne i arkitekturen ønskelige. Kryber Kierkegaard sammen, knejser til gengæld den anden statue i den lille gård, vis-à-vis vagtbygningen med de gamle lindetræer, det er statuen af Griffenfeld. Man mente vel, han burde have nogen oprejsning for tort og svie, og derfor fik han plads højt oppe på et velment fodstykke. Gipsmodellen, der nu kan ses på Koldinghus, hvor den står i almindelig gulvhøjde, ser meget bedre ud end figuren i højden på en ornamenteret sokkel, forekommer det mig. Griffenfelds maske er også kommet med på Christiansborg. Den sidder over et vindue i den vestre fløj ud til ridebanen, så hans minde har fået oprejsning.

Anderledes forholder det sig med opstillingen af en

anden figur, der er kommet til Danmark i de senere år og nu står nede ved Tøjhusets gavl ud mod søen. Det er den med så mange sørgelige minder omgærdede løve fra Flensborgs gamle kirkegård. Løven er udført af Bissen og rejst i Flensborg ved Krigergravene i 1862 og kun fire år efter flyttet til Lichterfelde ved Berlin; efter den anden verdenskrig er den overført til Danmark. Her ved dette mindesmærke er den alvorlige højt hævede løve og sokkel – selvom den er af træ – som skabt for hinanden, og helhedens monumentale virkning er fortræffelig. Det var dog at ønske, at Flensborg-løven var kommet til at stå – som oprindelig – i grønne omgivelser, f. eks. inde i bibliotekshaven.

De små hyggelige bygninger om bibliotekshaven, der nu ligger tilbage i nordvest, er i stil fra 1800-tallet. Der står 1818 over en af dørene ved tværbygningen. Helt henne ved arkivet er der en lille tværmur, hvori der er en træport, der vel altid er lukket op, men slår man denne dør tilbage, bliver man glædelig overrasket ved at finde den skønneste gamle lås, der springer frem på dørens bagside; der er indgraverede ornamenter i jernet, den bærer årstallet 1739 og Christian VI's kronede navnetræk fint graveret i jernet.

*

Staldmestergården slutter bygningsrækken ved Tøjhusgade, og gårdens areal strakte sig helt over til Tøjhuset. Ved Staldmestergården ligger mod kanalen en kortere fløj med en indgangsport, der har en særlig udsmykning. Formerne her må kaldes ret enestående i Danmark, helt italienske, og meningerne om, hvilken bygmester der har æren herfor, er delte.¹⁹

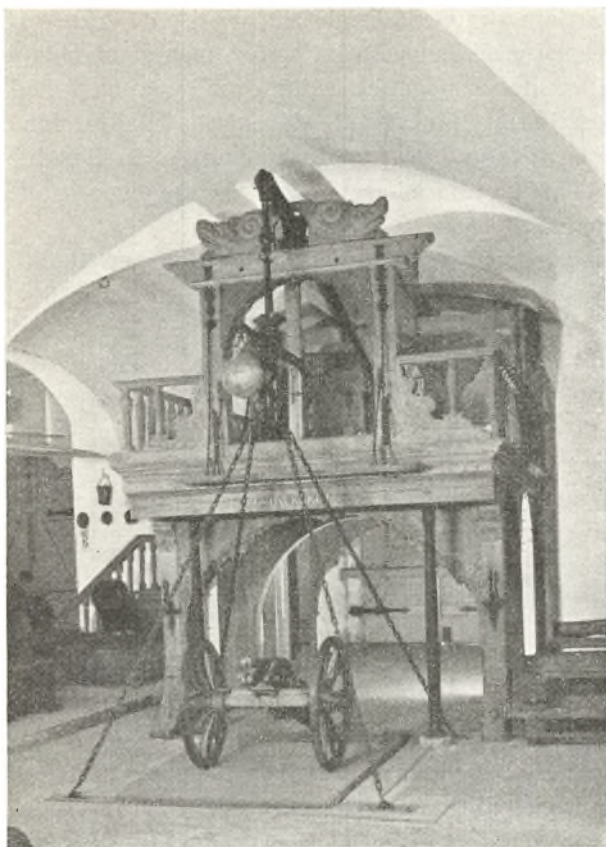
Den store bygning til staldpersonalet blev påbegyndt i 1703; Frederik IV's bygmester von Platen forestod alle udbetalinger, og man har antaget, at han som arkitekt

blev bistået af sin medarbejder Marselis, hvis skitsebøger endnu er bevaret.²⁰ I disse ser man skitserede vinduer og døre, der minder om Staldmestergården og menes inspireret af Borrominis kobberstik, der var ret udbredte. En anden forsker Vilh. Wanscher mener, at von Platen selv var så stor en kunstner, at han ved hjælp af Borrominis fortegninger kunne »udkaste« de former, der kom til anvendelse ved Staldmestergården.

Bestemmelsen med denne bygning var at skaffe boliger til det store antal mennesker, der forestod de høje herskabers hestes og vognes pleje og pasning. Stalde og vognparker fandtes dengang i lange bygninger samt i et stort ridehus langs Tøjhusgade på arealerne, hvor ridebaneanlæggene og stalden over mod Staldmestergården senere under Christian VI kom til at ligge, vel ordnet i barokkens fantasirige arkitekturformer. Men således var det ikke i ældre tid, da var der ingen stramme retninger i stalde og vognportenes byggelinier. Måske dog Frederik IV fik bygget et staldanlæg, hvis ene længe fulgte Tøjhusgades nordside, som vist på planen fra 1729.²¹

De menige medlemmer af staldpersonalet fik i den nyere Staldmestergård to værelser. Nærmest trappen lå en større tofagsstue med ovnplads, længere inde et mindre kammer med et vindue. Der er ikke afsat noget køkkenrum; men der blev vel spist på slottet i de tider, eller måske i kælderen; der er smukke hvælvede kældre under en del af Staldmestergården. Det kan tænkes, at beboerne af Staldmestergården havde adgang til den lille nette have, der som vist på planen fra 1729 lå ud til kanalen, hvor Marmorbroens pavilloner nu ligger.

Der er tre indgange ved trapperne til 1. sal fra Tøjhusgade. Den midterste var antagelig den fineste, da der over dørens indfatninger er et lille kronet skjold garneret af småguirlander. I portfløjen mod kanalen har der vel været noget større lejligheder. Porten her har en smuk

Christian IV's kanonvægt eller brovægt 1614. Bygget af tømrermester Vit Kragen. Tøjhusmuseets fotografisamling

barok indramning af kridtsten. Øverst er der et udtunget, kronet skjold, omgivet af guirlander, men der ses ingen våbenmærker på skjoldet; måske har de kongelige våben været påmalede.

Enkelthederne ved bygningen, portalerne, indfatningerne til gaden og de meget brede, flade gesimsbånd under vinduerne er af kridtsten, som nu er blevet helt sorte og

skøre. Som dette materiale nu er, må det ofte fornyes. Hovedgesimsen er usædvanlig stor, men af malede profilbrædder; der er noget storstilet over bygningen med dens kvaderhjørner, som tiltalte de unge arkitekter for en 25 år siden; derfor blev bygningen opmålt, hvilket blev bestemt af Ny Carlsbergfondet. Tegningerne findes på Akademiet.

Ved gårdsiderne er kun gule teglsten benyttet til indramninger og gesimsbånd. Over porten er der til gården en meget velformet barok kvistgavl, men der er ingen til gaden – eller kanalen, bør man vel sige. Derimod findes der ved det korte facadestykke mod sydøst to nu tilmurede store porte med øvre halvcirkelbuer. Antagelig var her stalde eller oplag; for kanten af murstenene i åbningernes lysninger er stærkt afslidte som efter transport og slid af mange ting gennem længere tid.

I bygningens indre, hvor nu to ministerier har deres kontorer, er der i stuen og på 1. sal bevaret nogle ældre ovnpladser samt enkelte døre fra gammel tid. De sidstnævnte har *een* stor fylding, men det mærkelige er den måde, enkelte døre sidder på, midt i den tykke mur. Dørkarmen har skråt tilsætningspanel for at give døren større muligheder for at slå tilbage. Jeg har ikke iagttaget denne konstruktion andre steder i Danmark.

For en del år tilbage viste afd. slotsforvalter, arkitekt Axel Erhardt Petersen mig enkelte fotografier af nogle oprindelige malede dekorationer, rankeværk, på bjælkerne, der var blevet fotograferet, da de underliggende brædder – med puds – var under fornyelse. Omkring en ovnplads i de gamle opholdsstuer er der små dekorationer af frugt- og bladklynger i stuk. De ser dog noget yngre ud end fra Frederik IVs tid.

Inde i gården ligger der en gammel mindre bygning, i hvis østre del der har været en stald. Her var for en del år siden gamle træsjøler ved båsene med klassiske deko-

rationsled i træ. Inde bag denne bygning findes Slotsholmens store varmekær, som nu er afløst af et fjernvarmeanlæg. Det har en stor morsom skorsten med øvre altan, antagelig tegnet af arkitekt A. Clemmensen. Det er vel det eneste sted i landet, man har en altan på en stor skorsten.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om denne Leda-figur på søjlen oplyser C. Elling i *Holbergtidens København*, 1933, s. 108, at figuren antagelig var taget som krigsbytte i Kalmar 1611.

Jeg mener for ca. 25 år siden at have set en meget svær arm eller et ben, der antagelig stammer fra denne figur. Stykket lå på Frederiksberg ved den nedlagte jernbane over til Frederiksberg Station, hvor banen havde skåret Peter Bangs Vej. Grundet på sygdom fik jeg ikke nogen nærmere undersøgelse i gang. Indtil 1822 skal figuren have stået i en murermester Kvists have i Frederiksberg Allé, se C. Bruun: *København I*, s. 454.

2. H. U. Ramsing i *Hist. Medd. om K.*, 1, III, s. 40–79.
3. Francis Beckett: *Frederiksborg*, II, s. 29. Her omtales en murermester Bernt Petersen.
4. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 3, II, s. 11 ff.
5. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 193. Wolfgang Heimbachs maleri 1666 på Rosenborg.
6. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 220 ff.
7. På en plan fra 1687 (Hoffmans), se s. 359, gengivet i *Haandtegnede Kort II*, tavle XII, er der en skråbygning fra Slotsholmsgade, der går over til Provianthusets østgavl. Kortet gør ikke noget helt pålideligt indtryk, men kan passe.
8. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 201.
9. R. Josephson: *Tessins slotts omgivning*, 1925, s. 17.
10. Søjlerne med gesims og balustre tegnet af Zuber, nu på Koldinghus, var ikke fra den store sal; de er opmålt af Teknisk Skoles elever. – Der var også et omløbende søjlegalleri med øvre rækværk af balustre på riddersalen i Københavns gamle slot inden ombygningen under Frederik IV; det er vist på snittegningen gennem salen i de opmålinger, der er tegnet inden slottets ombygning og gengivet i C. C. Andersen: *Kjøbenhavns Slot*, 1902, tavle XII.

11. F. R. Friis skriver om disse glober i »Kulturhistoriske Studier«, 1909, s. 99.
12. Man mindes ornamenterne på Kastellets Sjællands-port.
13. Måske også anvendt ved vinduerne ved Sophie Amalienborg, men enkelthederne herfra kendes ikke nøjere. Der burde graves ud for at finde slottets plads.
14. Det havde inden den tid været på Rosenborg.
15. Det var Thorvald Jørgensen og Magdahl-Nielsen, der forestod arbejdet.
16. Trappen er ikke vist på Kirkerups opmåling fra 1786, som nu findes i Kunstakademiets samling af gamle tegninger gengivet af Fr. Schiøtt.
17. Om C. J. Zuber og hans virksomhed har forskellige arkitekturhistorikere skrevet, se Architekten V, s. 349. – Selvbiografiske Optegnelser af Arkitekten C. J. Zuber. Meddelt af Louis Bobé, Architekten XIX. – Fr. Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede. – Fr. Schiøtt: Kong Frederik III's Bibliotek i Architekten X, s. 298, 312.
18. Otto Blom: Kjøbenhavns Tøjhus i Hist. T. 6. rk., I, s. 549 ff. – Emil Madsen: Tøjhuset i København i Hist. Medd. om K. 1, III, s. 161-195. – Otto Smith: Tøjhuskomplekset i Før og Nu, suppl. II. – En gammel Port i Architekten VIII, s. 340, med opmålingen af porten udført af V. Klein.
19. Om Staldmestergårdens bygmester se Fr. Weilbach: Dansk Bygningskunst s. 157 ff.
20. Louis Bobé: Om Arkitekten Christoph Marselis i Fra Arkiv og Museum, 2. serie, I, 1917-25, s. 318. – Fr. Weilbach: Arkitekten Christoph Marselis' Studiebog i Architektens månedshæfte, XXXII, 1930, s. 93-98. I samme værk: Elling: Openordts Tegninger i Marselis' Studiebog, s. 99-104. – Vilh. Wanscher i Artes II, om von Platen.
21. Hist. Medd. om K. 4, IV, s. 209.

Manuskriptet til nærværende afhandling afleverede arkitekt Charles Christensen nogen tid før sin død. En del af stoffet gav anledning til drøftelse og omarbejdelse, og dette arbejde var ikke helt afsluttet, da forfatteren gik bort. Da afhandlingen rummer interessante iagttagelser, så man imidlertid gerne, at den alligevel fremkom, og redaktionen har derfor (i forståelse med fru Charles Christensen) formået inspektør ved Tøjhusmuseet, cand. mag. Finn Askgaard til at se manuskriptet igennem, og efter hans anvisning er foretaget visse rettelser.

BIDRAG TIL EN BIBLIOGRAFI OVER CHRISTIANSBORG SLOTS BRAND D. 3.-4. OKTOBER 1884

ved CHR. BANG

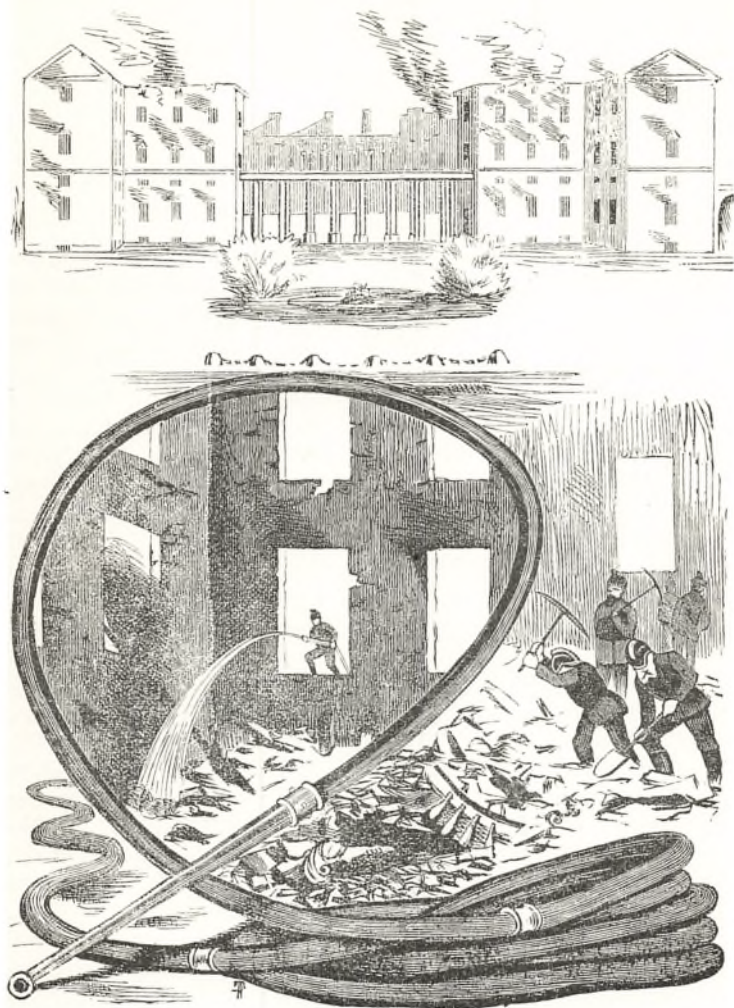
Næppe nogen anden Begivenhed i Byens Historie i Tidsrummet mellem 1807 og 1940 har vel gjort et saa stærkt Indtryk og haft saa store Eftervirkninger som Slotsbranden 1884. Nedenstaaende Bibliografi er et Forsøg paa at registrere den væsentligste Litteratur, ikke blot om selve Branden, men ogsaa om dens umiddelbare Følger paa en Række forskellige Omraader. Her maa i første Række nævnes Striden om Genopførelsen og Indsamlingerne hertil, der paa Grund af den spændte politiske Situation udkæmpedes med saa overordentlig Heftighed og Bitterhed, navnlig mellem de mindre, kamplystne Blade, med paa den ene Front »Morgenbladet«, »Social-Demokraten«, »Den ny Tid« og det nys startede »Politiken«, paa den anden især »Dagbladet« og »Avisen«, medens de to store Blade med de vægtige Annonceporteføljer var mere tilbageholdende og afdæmpede. Dernæst de nok saa frugtbare Diskussioner om Brandvæsenets Reorganisering, om vore Kunstsamlings og videnskabelige Samlingers Anbringelse samt om Sikring i Almindelighed af vore offentlige Bygninger mod Brandfare.

Af Pladshensyn og for at holde Opgaven indenfor rimelige Grænser har jeg maattet se bort fra Provinsens Presse og kun behandlet den københavnske, hvoraf Oktober Kvartal 1884 er gennemgaaet. Alle ledende Artikler og

Indlæg er noteret samlet for hvert Blad, medens dog de efter et Skøn vigtigere Indlæg under Navn er optaget som selvstændige Numre. Af den Ferslewske Presse er kun Hovedbladet »Nationaltidende« gennemgaaet, da de øvrige kun adskiller sig i det rent underholdende Stof. Af lignende Grund er ikke »Dags-Avisen«, men kun dets Aftenudgave »Den ny Tid« taget med. Kun er »Dags-Avisen«s Billeder noteret. Det var endnu i Oktober 1884 sammen med »Avisen« det eneste Dagblad, som bragte Illustrationer.

Under Gennemgangen har jeg udarbejdet en udførlig Registrant over de københavnske Dagblade, også omfattende Notitser m. v. Kopier heraf findes i Det kgl. Bibliotek og Universitetsbibliotekets 1. Afd.

Forkortelser. * Illustration(er). Bg C. Berg. Br Branden. Chrb Christiansborg. FR Det frivill. Redningskorps (f. Museer, Biblioteker m. v.). Gb Slottets Genopbygning. HR Højesteret. Il Indlæg i Dagbl. Is Indsamlingen (-erne). IsI Komiteen for Nationalsubscriptionen i Anledn. af Krb Slots Br (Udsmykningskomiteen). IsII Komiteen for Nationalbidrag til Kongeborgen. Krb Kristiansborg. Ld ledende Artikel. Ms Den kgl. Malerisamling. Nt Notits, mindre Artikel. Ntr Notitser. Rb Rigsdagsbolig, ny. Rp Reportage. Ru Ruinen. SB Sikring af off. Bygninger mod Brand. $\frac{1}{2}$ S Helse. $\frac{1}{2}$ ST Helsestegning. — Eks.: LdIs ledende Artikel om Indsamlingen.

Fra Christiansborgs Ruiner.

Illustration fra »Avisen« 6. Okt. 1884

S A M T I D E N

Dagblade, Andre Periodica, Humorist.-satir. Presse
3-10—31-12-84

- 1 *Avisen*: 4-10 Rp (1¾ Sp). 5-10 Tegning (Br fra Højbropl.). »En Nationalulykke« (Ld). Rp&Ntr (2¾ Sp). 6-10 Tegning (Ru fra Ridebanen & Ru indiv.). Rp&Ntr (ca. 2 Sp). »Døgnbreve V« (bl.a. Angr. paa Morgenbl.). II (Forsvar for Meyer). 9-10 II (Forplejningskorpset). 10-10 Brev fra Student (deltaget i Redningsarb.). 12-10 »En Sang om Nyboder« (hvor organiseret Is begyndte. Digt). 13-10 »Døgnbreve VI«. 14-10 II (Angr. paa Bg). 15-10 IIIs fra »Regentsianere«. 19-10 »Aandssvækkelse« (Pol., Morgenbl. og IsI). 22-10 Ld(Is). 25-10 LdIsI&II. 27-10 IIIs. 28-10 II Gb. 30-10 »Rolleforandring« (Pol.s og Morgenbl.s Holdning til Gb). 28-11 NtFR. 3-12 NtFR.
- 2 *Berlingske Tidende* (Morgen- og Aftenudg.): 4-10 (M)Ld. Rp&Ntr (1¾ Sp). 4-10 (A) Kongens Tak t. Brandkorps, Hær, Flaade, Studerende, Borgere. Rp&Ntr (4 Sp). 6-10 (M) Rp& Ntr (1 Sp). 6-10 (A) Museerne (½ Sp). Rigsdagens Aabn. Kongens Tak t. Politiet. 7-10 (A) »Vore Samlinger« (2 Sp). 8-10 (A) Br i engelsk Presse. 9-10 (A) Tak t. Meyer fra Brandkorpsets Menige. 10-10 (A) II Br. Dessau (se Nr. 40). 15-10 (A) IIIs. 17-10 (A) Worsaae (se Nr. 80). IIIs. 20-10 (A) Frølich (se Nr. 43). 24-10 (M) Opraab fra IsI&II. 25-10 (A) LdIs. 12-11 (M) Kongens Tak t. IsI m. Tilsagn om 50 000 Kr. 28-11 (M) Opraab om FR. 3-12 (M) FR (Ref. af stift. Møde). 17-12 (A) IISB. 20-12 (M) FR (Møde).
- 3 *Dagbladet*: 4-10 Rp (7 Sp). 5-10 Ld (Angr. paa Bg & Morgenbl.). Rp (9 Sp). 6-10 Rp (2 Sp). 7-10 Rp&Ntr (1¾ Sp). Jacobsen (se Nr. 51). 8-10 Jacobsen (se Nr. 52). Poulsen (se Nr. 72). Digt (se Nr. 97). 9-10 II Gb af B. Bærentzen. »Hr Bergs Flyttensisse« (2 Sp). 10-10 Meldahl (se Nr. 63). LdGb. 11-10 Jul. Lange (se Nr. 61). 12-10 Digt (se Nr. 91). 17-10 Meldahl (se Nr. 64). 18-10 Wagner (se Nr. 78). 19-10 Lassen (se Nr. 64). Wilde (se Nr. 78). 21-10 LdIs.

- Koefoed (se Nr. 64). Carstensen (se Nr. 64). 22-10 Helms (se Nr. 48). Poulsen (se Nr. 64). Wagner (se Nr. 78). 23-10 Joh. Lange (se Nr. 59). 25-10 LdIsI. 28-10 Is (1¼ Sp). 30-10 Jul. Lange (se Nr. 61). 1-11 »Venstrejournalistik«. 5-11 Ld:Is og Bg. 16-12 Det kgl. Bibl. (se Nr. 85). 17-12 Heinr. Hansen (se Nr. 44 bis). 29-12 Il (Museerne m.v.).
- 4 *Dagens Nyheder*: 4-10 Rp (2½ Sp). 5-10 »Af hvad der ligger for« (Ld Angr. paa Morgenbl.) Rp&Ntr (2 Sp). 6-10 Rp (1/3 Sp). 8-10 Del af Digt af Barfod (se Nr. 88). 9-10 »Efter Slotsbranden« (LdGb). »Af hv. d. l. for« (Ld delv. Bg og Is). 10-10 »Af hv. d. l. for« (LdGbIs). 26-10 »Af hv. d. l. for« (LdIsI&II og Bg). 9-11 »Af hv. d. l. for« (Ld: Morgenbl. og Is). 28-11 NtFR.
- 5 *Dags-Avisen*: 8-10 Tegnemontage over 5 Sp: 6 Billeder. 9-10 Br fra Højbro (Tegn. over 5 Sp). Jvf. Forordet.
- 6 *Den Ny Tid*: 3-10 »Ild paa Krb« (Nt). 4-10 Ntr (3½ Sp). Ld. Rp (3+4+1¼ Sp). Ntr (1 Sp). 5-10 Ld sign. Sganarel [Axel Henriques]. Rp (2 Sp). Ntr (2 Sp). 6-10 Ntr (5 Sp). Ld (Rigsdagens Aabn.). 7-10 »Taktløsheder« (Forsv. f. Bg, 2 Sp). 8-10 Ld sign. A. Cantor (1½ Sp). 10-10 Angr. paa Meyer (2 Sp). LdGb. 11-10 »Pengenerasler« (Is, 1½ Sp). 12-10 IIBg. 13-10 Zepelin (se Nr. 81). Wilde (se Nr. 79). 16-10 Ld sign. A. Cantor (Is). 17-10 »Brandpolitiken« (LdIs). 18-10 LdIs. 19-10 Sganarel om Is. 20-10 Holst (se Nr. 49). 21-10 IIIs. 22-10 IIIs. 24-10 »Tre Højreopraab« (Is). 25-10 LdIs. 26-10 IIIs. 27-10 Is (1 Sp). 28-10 V. Secher om Theoph. Hansen. 31-10 »Byggekomiteer og Smykkekomiteer«. 4-11 Il (Theoph. H.). 19-11 »Brandpolitiken« (Is). — Naar intet anført Ld sign. V. Secher.
- 7 *Morgenbladet*: 4-10 »Krb.s Br«. (Ld, Rp, hist. Rids sluttede: »Paa denne Tomt rejstes intet Kristiansborg for tredje Gang.«, ialt 2½ Sp). 5-10 »Krb og Brandtomten« (LdBrGb). Rp (4 Sp). 7-10 »Slotsbranden og Fæstningerne« (Ld). Rp&Ntr (1½ Sp). 8-10 »Slotsbranden og Folkestemningen« (¾ Sp). Il (Museerne). Il (»Kongens Slot«). 9-10 »Edderkoppespind« (Ld delv. Br). 10-10 »Højres Brandskader« (Is). 11-10 Ld (delv. Br). 12-10 »1859-1884«. (Gb). 13-10 Il (Museerne) Il (»Prinsens Palæ«). 14-10 (LdBgBr). 15-10 »En Højrefjer fra Branden«. 16-10 Il (»Højres Brandskandalen«). 17-10 »Brandloya-

- liteten« (LdIs). 18-10 »Flensborg Avis« (deltager i Angr. paa Bg). 19-10 Il (»Ejendomsretten til Krb Slot«). IIIs. 21-10 »Højres »National«-Subscription«). 23-10 IlGb. IIIs. 25-10 »Højres Indsamlinger« (Ld). 26-10 »Humøret i Højre« (LdIs). 27-10 »De naive« (LdIs). 29-10 IIIs. 31-10—1-11 Il I-II (Gb). 8-11 »Prellerierne« (LdIs). 29-11 NtFR. 3-12 NtFR.
- 8 *Nationaltidende* (Morgen- og Aftenudg.): 4-10 (M) Rp (9 Sp). Bang (se Nr. 27). — (A) Rp&Ntr (5 Sp). 5-10 Bang (se Nr. 28). »Vor nationale Kongeborg.« (Ld mod Bg). 6-10 (M) Rp&Ntr (2 Sp). — (A) Rb (1 Sp). Rp&Ntr (2½ Sp). 7-10 (M) Rp&Ntr (2 Sp). — (A) »Kirketalen og Trontalen.« (Ld). Rp&Ntr (2 Sp). 10-10 (A) Il (Ordenskapitlet). Il (Ragnaroksfriksen). 13-10—15-10 (A) »Betragtninger« I-III. (IIGbSB). 15-10 (M) Il (Br.væsen) L. Both: (Rb). 17-10 (M) Il (Museerne). 24-10 (M) IIHR. — (A) IISB. 26-10 LdIsI&II. 27-10 (M) »Theophilus Hansen og de store Byggeplaner«. (Ld). IISB. — (A) IIIs. 2-11 (M) Rb (2 Sp). 24-11 (M) IIIs. 28-11 (M) NtFR. 3-12 NtFR. 12-12 Il af A. D. Jørgensen (FR).
- 9 *Politiken* 4-10 (fejldateret Fredl. for Lørd.): Rp&Ntr (6½ Sp). (Om Forfatterne - se Pol. 26-10-08, S. 4, Sp 1). 5-10 »Krb« (Ld, jvf. Nr. 164). Rp&Ntr (7 Sp, heri Il med Angr. paa Borgm. Ehlers). 7-10 »Slotsbrandens Opkomst« (1½ Sp). Il (Forsvar for Ehlers). 9-10 »Hvad maa straks gøres for at bevare vore Kunstsamlinger?« (Ld). 10-10 »Skal Slottet genopbygges?« (Ld). to IlGb. »Strejfskud« (Kultusministeren og Br). 11-10 IlGbIs »Strejfskud« (delv. Is). 12-10 Il (Museerne). »Strejfskud« (delv. Is). 13-10 to IlGb. »Strejfskud« (delv. Is & Gb). 14-10 »Strejfskud« (delv. Is). 15-10 Ld mod Is. 16-10 »Krb's Br og Udlandet«. 17-10 Il af Boganis (Is). Il (Brandvæsenet). 18-10 »Strejfskud« (delv. SB&Is). 19-10 »Strejfskud« (Rigsdagsprædikenen, jvf. Nr. 73 og Barfods Digt — se Nr. 88). 21-10 »En Kongeborg og dens Venner« (LdIs). 22-10 »Strømskifte« sign. Grib (LdGbIs). IIIs. 27-10 »Hvor var Kjøbenhavns Væbning?« Svar — se Nr. 56). 2-11 »Borgerdyd« sign. Grib (LdIs). 26-11 »Nødskud« sign. Grib (Is). 28-11 NtFR. 3-12 NtFR. 18-12 »Ministeriets første Museumsbygning« (Ms). 20-12 NtFR. — Grib=Edv. Brandes. Alle »Strejfskud« er sign. Grib.
- 10 *Social-Demokraten*: 4-10 Rp&Ntr (3½ Sp). 5-10 Ld. Rp&Ntr

(1½ Sp). 7-10 »Rigsdagens Aabn.« (Ld). Rp&Ntr (1½ Sp). 9-10 »Natt. og Prædikestolen« (Ld). 10-10 Gb&Is (2 Sp). 11-10 »Arbejderne og Slotsbr«. 12-10 Is (2 Sp). 14-10 LdIs. 17-10 Ld (Bg og Br, Gb). 22-10 IIIs. 25-10 LdIs. 26-10 LdIsI&II. 20-11 IIIs. 19-11 »Bidrag til Slotsrummelens Historie« (LdIs). 6-12 »Basar-Geschäft« (LdIs).

- 11 Opraabet fra IsI 24-10 — se Nr. 86, *Bidraglister I—VII* bl. a. i »Dagbladet« 29-10, 8-11, 14-11, 20-11, 29-11, 9, 10-12, 22 til 24-12. (24-12: 3859 Bidrag, 453 069 Kr. 20 Øre).
- 12 Scrapbog m. Udclip af Aviser og Ugebl. om Br samlet af O. Guldberg Høegh, ca. 68 S. (Det kgl. Bibliotek). Udclip-pene for Størstedelen udaterede og uden Proveniens.
- 13 *Den Conservative* 1884, 11-10. 289—90: [Digt — se Nr. 93], 291—94: »Efter Br«. — 8-11. 326—330: »National-Subscriptionen og Socialdemokratiet«.
- 14 *Illustreret Familie-Journal* 1884, 2-11. 347,350: Digt (se Nr. 95). 348—49: Illustrationer af F. M. Šedivý. 1) Br fra Ridebanen, 2) fra Marmorbroen, 3) Chrb. før Br fra Holmens Kirke, 4) Riddersal før Br, 5) Ru fra Holmens K.
- 15 *Illustreret Tidende* 1884—85 12-10, 17—25. — Ld af P. N. En Række Uddrag af Dagspressen. Billeder: Hans Nikolaj Hansen: Br fra Vor Frelzers Kirkes Taarn, samme: Kongefløjens Br Kl. 9 fra Havnegade, Knud Gamborg: Br fra Ridebanen Kl. 7, Johannes Boesen: Thorvaldsens Museum i Fare Kl. 10 (alle ½ S.), N. Bredal: Ruinerne. Spaltetegninger af: Brandens Begyndelse, »Herkules og Hebe«s Redning, Ms reddes, russiske Matroser tager Lysekronen ned. 19-10, 84 S. 40. »Folketingssalen« (Ru, Træsn. efter Fot. af Alb. Schou, ½S.). Hall (Nr. 44, jvf. 104).
- 16 *Nordisk illustr. Børneblad* 1884—85. 39. »Nogle Smaa-træk fra Br«.
- 17 *Nutiden*. 1884—85, Nr. 421 A, 8-10 (Extra-Nr.). Billeder: A. Bork: Br set fra Højbro omtrent Kl. 11 Aften. — ½S. »Tegne-Montage«. Artikel: En Tilskuer: »Paa Gaden under Br«. — Nr. 421 B, 12-10. »Under og efter Br«. I—III. af hhv. Axel Sørensen, En Tilskuer og Argus (denne sidste om Skillingsviserne). — Nr. 422, 19-10. Træsnit af A. Bork eft. Fot. af A. Schou: Krbs Ru set fra Folketings-Salens Tilhørerplads, med Digt (se Nr. 94).

- 18 *Revenen*. 6. Aarg. Nr. 42, 19-10-84. — Tegn. m. Tekst. (Br. fra Slotspl.).
- 19 *Tidens Strøm* 1884—85. 9—10. Ld (Rigsd.s 1. Møde). 19—20: Norby (se Nr. 69 bis).
- 20 *Ugeblad for Danmarks Højreforeninger* 1884, 10-10 (Ld). 17-10: »Lidt om Ulykkens Aarsag og dens Virkning.« 3½ Sp. 24-10: [Opraab om Is, Kommentar hertil]. 31-10: C. Ploug: »Hr. Folketingsm. C. Berg som Eventyrfortæller«.
- 21 *Ugens Nyheder* 1884, 10-10 Rp & Ld. 1885, 2-1 3 Tegninger i Farve (Br fra Frdb. Bakke, fra Højbro, Dobbels., fra Ridebanen). Tegn af Ru. Portr. af de to omkomne (i dekorativ Ramme).
- 22 *Folkets Nisse* 1884, 11-10. Rigsdagens Aabn.: 1) Vise m. Tegn. 2) »Kantate«. Ld (bl.a. Satire ov. Bg). Tegn. (Bg). »Perikles-Berg... Paa denne Tomt...« (½ST). — 18-10. Artikel (bl.a. Satire ov. Bg). Is&Bg (½ST). — 25-10 Vise m. ½ST. — 8-11 2 Tegn. (Is). — 15-11 Tegn. (Bg).
- 23 *Humoristen* 1884, 12-10: Vise om Chrb [Skillingviser]. — 26-10: »Revuevise«. [Is og dermed forbunden »Knaphulskløe«]. — Desuden div. Vitser med Tegn. i Nrr. 41-44, 47, (mest om Is).
- 24 *Punch* 1884, 9-10. Vise (Rigsd.). Vise m. Tegn. Hermand Brand: »Brandvid og Vanvid«. (jvf. Nr. 27). »Paa denne Tomt rejses intet Krb...« (½ST i Farve, Bg visende mod det brændende Chrb). — 16-10. Vise. Opsats. Tegn. m. Tekst. 2 Viser. — 23-10. Vise (Gb). — 30-10. Vise (Rigsd.). Vise (Meldahl, jvf. Nr. 64). — 6-11. Vise (Rb). Vise (Borberg, jvf. Nr. 135). ½ST (Rb). — 27-11. Vise (Brandv. i Borgerrepr.).
- 25 *Ravnen* 1884, 12-10. Vise m. ½ST. Vise. 2 Viser m. Tegn. — 19-10. »Flyttedagen« (Vise, Rigsdagen). Vise. Vise om Is m. ½ST. 26-10. Vise. Vise om Is m. ½ST. — 2-11. Vise om Is. — 16-11. Tegn (Ms). — 7-12. »En natlig Udflugt« (Holberg og Ochlenschl. besøger Ru). — I Nrr. 42-47 desuden div. Tegn., Vitser & Ntr, mest om Is.

Selvstændige Publikationer, Indlæg i Dagspressen m.v.

- 26 *Absalon* (Pseud.): Om Brandvæsenet og Christiansborg Slots Gjenopførelse. 1885. 18 S. 3—14: Kbh.s Brandvæsens Effektivitet. Forslag t. Forbedr.
- 27 *Bang, Herman*: Branden. (Nationaltidende, M, Dags-

- Telegrafan og Aftenposten 4-10-84). — Optrykt (med indledende Manchet, forkortet) i: Dagens Nyheder 4-10-34, (uforkortet) i: Herman Bang: Fra de unge Aar. Artikler og Skitser 1878—1885. (Udv. af Cai M. Woel). 1956. 151—57, (uforkortet) i: Gregersen/Nordentoft: Bag ved bøgernes bjerg. Læsning for 8. skoleår. 1957. 103—10, og (utilfredsstillende) i: Hjælp. Red. af M. Friis Møller. Bd. I. [1958]. 51—58*. — Jvf. Nr. 24, 82, 149, 181, 206, 223.
- 28 *Bang, Herman*: Branden. (Nationaltidende, M, og Dags-Telegrafan 5-10-84). — »Føljetonen«: »Vekslede The-maer«. Fortsættelse af Artiklen 4-10, skildrer Br senere paa Natten.
- 29 *Barfod, H. P. B.*: Hans Majestæt Kong Christian IX. 1888. 104—05.
- 30 *Berg, C.*: En Erklæring. (Morgenbladet 6-10-84). — I Anledn. af Udtalelser i Højrepressen om hans Forhold under Br.
- 31 *Berg, C.*: [Om hans Forhold til Is]. (Morgenbladet 21-10-84).
- 32 *Birkedal, Vilhelm*: Kristiansborg-Slottets Brand, mer end en Begivenhed. 1884. 30 S. — Br opfattet som et Varsel.
- 33 *B[orchsenius], O[tto]*: Feuilleton. (Hjemme og Ude 1884, Nr. 2, 12-10. 25—26). — Betragtninger over Br.
- 34 *Both, L.*: De to Slotsbrande 1794 og 1884. (Nationalti-dende, M, 7-10-84). — Bl.a. Ligheden mell. de to Brande.
- 35 *Boye, Vilhelm*: De nye Museumsbygninger. (Nationalti-dende, A, 9-10-84).
- 36 *Brun, A.*: [For stærk Indfyring i Rigsdagslokalerne]. (Avisen 28-10-84).
- 37 (*Bruun, Chr.*): [Beretn. om Det kgl. Bibl. under Br]. (Aarsberetn. og Medd. fra Det store kgl. Bibliothek. Bd. 3. 1874—89. 1890. CCLV—CCLXV). — Jvf. Nr. 140.
- 38 *Buntzen, Andreas*: Hr. Berg og Slotsbranden. (Avisen 8-10-84).
- 39 *Buntzen, Andreas*: [Bemærkn. t. Berl. T., A, 20-10, S. 2, Sp. 1. Redn. af HRs Arkiv] (Avisen 29-10-84). — Svar af C. F. de Fine Skibsted 1-11, af A. B. smstd.
- 40 *Dessau, D.*: [Berigtigelse af Udtalelser i Pressen om Rigs-dagens Lokaler før Br]. (Berl.T., A, 10-10-84 m.fl. Blade). — Bureauchef i Rigsd.
- 41 (*Drachmann, Holger*): Holger Drachmann i Breve. 1932. 248. — Brev dat. Baden bei Wien 19-11-84, til Faderen.

- 42 *Francis, J. G.*: Gassen under Slotsbranden. (Morgenbladet 18-10-84 m.fl. Blade). — Gasmester ved Rigsdagen.
- 43 *Frølich, Lorenz*: Nogle Ord om Chrb og Br. (Berl.T, A, 20-10-84). — Bl.a. Hyldest til Slottet som Arkitektur.
- 44 (*Hall, C.*): Ruinerne. (Illustr. Tid. 1884—85. 19-10-84. 41—42*). — Med Træsnit efter Forf.s Fotos. — Jvf. Nr. 104.
- 44bis *Hansen, Heinr.*: Om Opførelsen af en Museumsbygning. (Dagbladet 17-12-84).
- 45 *Hansen, Vald.*: Tale over Konstabel Nielsen og Pioner Heilmann . . . paa Garnisons Kirkegaard den 16. Oktober 1884. 1884. 7 S.
- 46 *Hansted, Birger*: Brandvæsenet og Assuranceselskaberne. (Morgenbladet 16-10-84). — Ogsaa om selve Br.
- 47 (*Heiberg, Johanne Luise*): Breve fra og til J.L.H. II. 1955. 222. Nr. 664. — Brev 20-11-84 fra Fru H. til J. C. Jacobsen om Overførelsen til Frederiksborgmuseet af Marstrands brandlidte Portræt af Fru H. — Andre Breve — se Nr. 216.
- 48 *Helms, Johannes*: Nationalsubscriptionen. (Dagbladet 22-10-84).
- 49 *Holst, Ejnar*: Bortlukning og Afpresning. (Den ny Tid 20-10-84). — Is.
- 50 *Høgsbro, Sofus*: Brevveksling og Dagbøger. II. 1925. 115—16. — Brev fra N. J. Termansen 15-10-84.
- 51 *Jacobsen, C., jun.*: Vore brændte Relieffer. (Dagbladet 7-10-84).
- 52 *Jacobsen, J. C.*: Hvad kunne vi lære af Krb Slots Br? I—II. (Dagbladet 8, 9-10-84). — Svar af L. Bramsen, Natt. 20-10. Replikskifte mell. J.C.J., L.B. og »Nemesis«, smstd. 29-10, 31-10.
- 53 *Jørgensen, A. D.*: Beretn. til Ministeriet »i anledning af slotsbranden og den derved foranledigede forstyrrelse i arkivet«. (Medd. fra Det kgl. Gehejmearkiv for 1883—85. 1886. S. 21—27).
- 54 (*Jørgensen, A. D.*): A. D. Jørgensens Breve. 1939. 141—42. — Brev til Rigsarkivar Michael Birkeland 9-10-84 om Arkivet under Br. 142—43. — I Brev til Højskolelærer Poul Bjerger 22-10-84 skildrer A.D.J. sin Sindsstemning i Arkivet under Br. (Afsnittet om Branden tidl. trykt i Aarb. for da. Kulturhist. 1898. 8-9, senere i P. Lauritsen: A. D. Jørgensen. 1947. 161—62). Jvf. Nr. 157. 147, 149—50. — Slesvigske Foren.s Protokol reddet af Høgsbro.
- 55 *Keisler, Adolph*: Slotsholmens Bebyggelse. (Morgenbladet 24-11-84).

- 56 *Krieger, J. L.*: [Svar paa »Hvor var Kjøbenhavns Borger-væbning?«, Pol. 27-10]. (Politiken 30-10-84). — Generalmajor K. var Chef for Væbningen (ca. 2 000 Mand). »Dens Assistance var ikke forlangt«.
- 57 *Kyhn, Vilh.*: Den nye Museumsbygning. (Nationaltidende, A, 19-12-84).
- 58 *Købke, J. P.*: Om Nationalbidragene til Kongeborgen. (Morgenbladet 25-11-84 m.fl. Blade). — Formand i IsII.
- 59 *Lange, Johan*: »Flora Danica«s Skæbne. (Dagbladet 23-10-84). — Bl.a. 377 Kobberplader tabt.
- 60 *Lange, Julius*: Breve. 1902. 190—91. — Brev 12-12-84.
- 61 *Lange, Julius*: Den kgl. Malerisamlings Fremtid. (Dagbladet 11-10-84). — Bemærkn. af Heinrich Hansen 27-10, Svar af J.L. 30-10.
- 62 *Lunn, Michael*: National Subscriptionerne. (Nationaltidende, A, 24-10-84). — Næstform. i IsII.
- 63 *Meldahl, F.*: Krb Slots Gjenopførelse. (Dagbladet 10-10-84).
- 64 *Meldahl, F.*: Krb Slots Br. Hvad jeg iagttog, og hvad jeg lærte [I—III]. (Dagbladet 17, 18, 20-10-84). — Erklær. fra Orlogsværftet og Bemærkning af J. M. Lassen 19-10 (begge vedr. Thorv. Mus.), Bemærkn. af J. L. Kocfoed (vedr. Statsraadsarkivet) og Wm. Carstensen (vedr. Thorv. M.) 21-10, af A. S. Poulsen (do.) 22-10, af T. 28-10 (Pumper), i Avisen 17-10 af W. J. F. Juul (Ms), i Morgenbl. 23-10 af H.K. (SB). — Jvf. Nr. 24, 30-10.
- 65 *Meyer, Sextus*: Om Brandvæsen og dets Virken. [Foredrag i Den tekniske Forening 21-4-87]. (Den tekniske Forenings Tidsskrift 1887—88. 77—87). — Specielt om Br: 85—87, jvf. 82. Brandinspektørens (d.v.s. Brandchefens) Redegørelse for Brandvæsenets Virksomhed under Branden.
- 66 *Müller, Ludvig*: Beretn. om Thorv. Mus. under Br — se Nr. 101.
- 67 *Møller, Carl*: Iagttagelser ved Krb Slotsbrand. (Nationaltidende, A, 13-10-84). — Kritik af Brandvæsen og Slotsforvalter.
- 68 *Møller, Otto* og [Thomas] *Skal Rørdam*: En Brevveksling. II. 1916. 70—78. — Brev 9-10-84 fra O.M. til S.R. om dennes Rigsdagsprædiken, Protest mod Br som »et Varsel, Tegn paa Guds Vrede.« Svar 31-10-84.
- 69 (*Møller, Vilhelm*): Mindeblade om Christiansborg Slot. 1884. 4 S. 4 Tvl. (Træsnit) 4to. — Tvl.: Slottet før Br (Slotspl.), ikke bet. — Br. (fra Ny Vesterg.)

- Wiwel. — Br (fra Nybrog.), A. Bork efter N. Wiwel. — Ruinen (Folketingssalen), F. Hendriksen xyl. efter Fot. af C. C. Hall. I Texten optrykt 2 Vers af Digt (— se Nr. 94).
- 69bis *Norby, Søren*: Brev fra København. (Tidens Strøm 1884—85. 19-20). — Betragtninger over Brandens Betydning, Angrebene paa Bg.
- 70 *Nørregaard, Jens*: Krb Slots Br. (Højskolebladet 1884, 10. Okt. 690). — Br som »Guds Tale«, Henv. til Luc. 13, 1—5. Redaktionel Kommentar af Konrad Jørgensen smstd. S. 690—91. Svar af J.N. smstd. S. 722.
- 71 *Poulsen, A. S.*: Prædiken ved den første Gudstjeneste efter Christiansborg Slots Brand i Slotskirken den 9de November 1884. 1884. 20 S. — Tekst: Hebr. 12, 5—6. Br var »en Tugtelse fra Herren«.
- 72 *Poulsen, A. S.*: En Røst fra Slotsbr 1794. [Is]. (Dagbladet 8-10-84).
- 73 *Rørdam, T. Skat*: Prædiken ved Aabningen af Den danske Rigsdag d. 6te Oktober 1884. 1884. 19 S. (jvf. Nr. 9).
- 74 *Springborg, [E. L. F.]*: Krb Slots Br. (Medlemsbl. f. Brandinspektørforen. 1884. Nr. 7, [1—3]). — Brandinspektør, Aarhus. Bl.a. Vurdering af Brandvæsenets Arbejde.
- 75 *Sørensen, M. K.*: Krb Slot. Hist. Skildring. (Danmark. 1884, Nr. 5, 31-10. S. 36—37, Nr. 6, 7-11. S. 43). — Afsluttes med »at der fra Br hentes Ved til Øgelsen af Hadets Ild«.
- 76 (*Termansen, N. J.*): Breve fra N. J. Termansen til Fru Skibsted. 1914. 108—09. — Bg.
- 77 *Thomsen, Aug.*: [Ildens springvise Forplantning, navnl. til Dronningefløjen]. (Nationaltidende, A, 7-10-84).
- 78 *Wagner, E.*: Hvorledes opstod Ilden i Dronningefløjen? (Dagbladet 18-10-84). — Svar af Alex. Wilde 19-10, af E.W. 22-10, af A.W. 24-10.
- 79 *Wilde, Alex.*: Brandinspektøren. (Den ny Tid 13, 15-10-84). — Forsv. f. Meyer.
- 80 *Worsaae, J. J. A.*: Om Nationalsubscriptionen. (Berl.T, A, 17-10-84). — Ogsaa som Særtr. 8 S.
- 81 *Zepelin, W.*: Kongens Repræsentationslokaler. (Den ny Tid 13-10-84).
- 82 Christiansborg Slots Brand den 3. Oktober 1884. Meddelt af forskellige Øjenvidner. Jul. Strandbergs Forlag (1884). 36 S. — Mest Uddr. af Dagbladene, bl.a. Bangs Artikel.

- 83 Fortegnelse over en Del ved Chrb Slots Br beskadigede Bygningsmaterialer... som bortsælges ved Auktion den 20. Nov. 1884. 1884. 4 S.
- 84 I Geheimarkivet Natten mell. 3. og 4. Okt. (Nationaltidende, M, 8-10-84). — I Jeg-Form. Forf. en i Arkivet beskæftiget.
- 85 [Klage over, at Det kgl. Biblioteks Læsesal stadig er lukket], underskr. af Julius Lange, Vilh. Thomsen m.fl. (Dagbladet 16-12-84).
- 86 [Opraab til] Medborgere! — Opfordring til at yde Bidrag til Fond »til Forskjønnelse og særligt til kunstnerisk Udsmykning af den Kongeborg, som ved Regjeringens og Folkerepræsentationens Initiativ forventes rejst...«. 4 S. fol.
- 87 Skandinavisk Panoptikon. (Katalog, 1887): Nr. 19. »Episode af Chrb Slots Br«. UBI.

Digte m.v.

- 88 *Barfod, H. P.*: Slottets Brand: HERrens Indgangs-Prædiken til den ny Rigsdagssamling. Digt. 1884. 16 S. (jvf. Nr. 4 og 9).
- 89 *Bergsøe, Vilh.*: October-Natten 1884. Med Tegninger af Erik Henningsen. Odense 1892. 40 upag. S. 4to. — Fortællende Digt. Tegninger bl.a. af Redn. af Ms og J. A. Jerichau's »Herkules og Hebe«.
- 90 *Bering, Hanne*: Fra Slotsbranden. (Folkebladet. 1884, Nr. 43, 24-10. 523—24). — Lille Drengs Bøn for Slotskirken, novellistisk.
- 91 *Brüel, Ludvig*: Slotsbranden. [Digt]. (Dagbladet 12-10-84).
- 92 *Eck, Marius*: Chrbs Br [Digt]. (Søndagsposten. 1884, 26-10).
- 93 *Gjørup, M.*: »Christiansborg Slot«. I—II. [Digt]. (Den Conservative. 1884, 11-10. 289—90).
- 94 *Ipsen, Alfred*: [Digt]. I—II. (Nutiden 1884—85, Nr. 422, 19-10. 25). — 2 Vers optrykt i Vilh. Møller: Mindeblade. Nr. 69.
- 95 *Kok, Martin*: Minder fra Kongeborgen. Digtecyklus. I—VIII. (Illustreret Familie-Journal 1884, Nr. 43, 26-10. 347, 350). — VIII om Br.
- 96 *Kornerup, A.*: Filosofisk Digt over Chrb Slots Br. Nestved. [1884]. — Etbladstryk.
- 97 *Langsted, Adolf*: Krb.s Br. [Digt]. (Dagbladet 8-10-84).

- 98 *Stuckenberg, Viggo*: Slotsbrand. (i hans: Digte. 1886. 29—30, Sml. Værker. II. 1910. 19—21). — »Fest blev der meldt, en Begravelsesfest.«.
- 99 *Stuckenberg, Viggo*: Den 3dje Oktober 1885 [!]. (i hans: Digte. 1886. 114—16, Sml. Værker. II. 1910. 64—65). — »Det knitred frem, det blussed op derude,«. Om Digtene og Stuckenberg's Besøg paa Brandstedet — se: Jørgen Andersen: Viggo Stuckenberg. I. 1944. 103.

Rigsdag og Borgerrepræsentation

- 100 *Rigsdagstidenden* 1884—85. Forh. paa Folket. Sp. 1—12: 6-10. Fællesmøde i Universitetets Solennitetssal. Trontalen. Sp. 13—16: 6-10 1. Møde (i Auditor. 6). Form., Berg's Tale. Kgl. aabent Brev om Udsættelse af Møderne til 3-11. Forh. paa Landst. Sp. 13—16: 6-10 1. Møde (i Auditor. 10). Form. Liebe's Tale. — Lovforsl. som direkte Følge af Br: »Opførelse af en Bygning for den kgl. Maleri- og Skulptursaml.«, fremsat 5-12-84. (Forh. paa Landst. Sp. 70—72). »Gjenopførelse af Chr's Slot samt Opførelse af en Rigsdagsbygning«, frems. 28-1-85. (smstd. Sp. 332—333). »Opførelse af en Bygning for Musæet for de nordiske Oldsager (m.m.)«, frems. 11-2-85. (smstd. Sp. 451—455). — Finanslovdebatten i Folket.: Forh. paa Folket. Sp. 38—44, 12-11-84: Holstein (om Angr. paa Bg, Assurancen, Ansv. for Br, Is), Sp. 1695—96, 25-3-85: Holstein (Gb), Sp. 1699—1700, 25-3-85: Indenrigsm. Finsen (Ru's Bevarelse), Sp. 1731—32, 25-3-85: Holstein (do.).
Iøvrigt henvises til Oversigt over Forh., især Finantslov § 19, II.
- 101 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* 1884—85. S. 559-61: Københavns Kommunalbestyrelse bevidner Kongen sin Deltagelse i Anledning af Br. S. 589—93, 1347—50: Forslag til Forholdsregler til Forebyggelse af Brandfare ved Thorvaldsens Museum fremsat af F. Meldahl. 1. Beh., 2. Beh. og Vedtagelse. (Under 1. Beh. skildrer Meldahl Museet under Br). S. 721—45: Forespørgsel af Ernst Schmiegelow: »Er Kjøbenhavns Brandvæsen kraftigt nok til at modstaa en større Ildsvaade?«. (Bekæmpelse af Br og Aarsagerne. Faren for at Ilden havde bredt sig til den øvrige By. Sprøjten fra Malmø S. 731). S. 1006—07: Beretn. afg. af Inspektøren ved Thorvaldsens Museum, Lud-

vig Müller, om de Tab, der ved Krb Slots Br er paaført de i Museet værende Kunstsager m.m. S. 1192—96: Forslag af 8 Medlemmer om »at Borgerrepræsentationen skal opfordre Magistraten til at foreslaa Nedsættelse af et Fællesudvalg til Overveielse af, hvorvidt der maatte være Anledning til at træffe yderligere Foranstaltninger vedkommende Brandvæsenet eller at forandre dets Organisation«. Eneste Beh. og Vedtagelse. (Om Aarsagen til Br S. 1196: Borgm. Ehlers).

Billeder. I.

Udgivne Litografier og Fotos

- 102 Farvelitografi af Br fra Slotspl. [efter Skitse af Frants Henningsen]. (Emil Olsens Forl.). Udsendt Okt. 84.
- 103 Koloreret Litografi af Br fra Slotspl. (Neu-Ruppin, bei Oehmigke & Riemschneider, No. 8124). Gengivet — se Nr. 160 og 235.
- 104 16 Fotos af Ru taget af C. Hall. (Galle & Aagaard). Udsendt Okt. 84, jvf. Nr. 44.
- 105 10 Fotos af Slottet før, under og eft. Br (Budtz-Müller & Komp.). Udsendt Okt. 1884.
- 106 »Souvenir de Kristiansborg«. (Fotos, før, under, eft. Br. Alb. Schous Forl.). Udsendt Dec. 84.
- 107 Mindeblad for de to omkomne med Portr., Randtegning af Knud Gamborg. (Carl Sonnes fotogr. Atelier). Udsendt i 3 Størrelser, Dec. 84.
- 108 Mindeblad. st. Fol. Br 1794 og 1884. (Th. Lundgreens Lith.).

Billeder. II.

Nogle samtidige Malerier og Raderinger geng. i Bøger, m.v.

- 109 *Andersen, C. C.*: Chrb Ruins Indre, Okt. 1884. Maleri. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling 1959. [54]).
- 110 *Andersen, C. C.*: Chrb efter Br, 10—11 Okt. 1884. Maleri. (Carl Dumreicher: Studenterforeningens Hist. III. 1941. 175, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [55]).
- 111 *Andersen, C. C.*: Chrb Ruins Indre. Okt. 1884. Maleri. Tilh. Bymuseet. — Samme Motiv som foregaaende, en Brand-

- svend tilføjet. (København fra Absalon til i dag. Kraks Tidstavler. 1953. 123).
- 112 *Bache, Otto*: Chrb Slots Br fra Højbroplads. (Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911. 1913. 391, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [50]).
- 113 *Bartsch, Carl Frederik*: Chrb Slot efter Br, fra Ridebanen. Akvarel. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [56]).
- 114 *Guldbrandsen, Frits*: Br fra den dækkede Vej paa Amager. (Knud Bokkenheuser: Den gamle Herre fortæller. 1916. 141).
- 115 *Hansen, Hans Nikolaj*: Chrb Slots Br (fra Børsbroen). Radering. 1901. (Hans Nikolaj Hansen og hans Raderinger. 1931. 95, Beskrivelse smstd. 164—65: 8 Tilstande. Tilstand 7 ogsaa Farvetryk, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [52]).
- 116 *Lübschitz, J. L.*: Br fra Børsbroen. Radering. (Fr. Schiøtt: Chrb Slot. Tillægshft. t. Architekten Bd. VI. 1904. XXXV).
- 117 *Mølsted, Chr.*: Br fra Knippelsbro. 1884. Maleri. (F. Hendriksen: Kjøbenhavnske Billeder. 1924—27. 88, Chr. Elling: Børsen og Byen. 1957. Tvl. 35).
- 118 *Olsen, H.*: Chrb Slots Br, fra Frederiksh. Kanal Kl. ca. 10 Aften. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [51]).
- 119 *Schmidt, Alfred(?)*: C. Berg siddende paa Hug i en Kanonmunding. Mellem hans Ben ses det brændende Chrb. Maleri. Tilh. Chr. Bang. (Politikens Magasin 2-10-54, Kristian Hvidt: Venstre og Forsvarskampen. Aarhus, 1959).
- 120 *Ølsted, Peter*: Chrb.s Br, set fra Christianshavn S. for den gl. Knippelsbro. Maleri. (Chr. Elling: Børsen og Byen. 1957. Tvl. 34, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [53]).
- 121 *Bremer, Svend Emerson*: Københavnske Brandbilleder. 1941. 43—44.
- 122 *Linvald, Steffen*: Nogle betragtninger over brandbilledets udvikling. (Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [3—8]). — Om Billederne af Br S. 8.

E F T E R T I D E N

herunder Memoirer, Interviews med Øjenvidner

- 123 *Aagaard, Frode*: C. Berg. 1929. 151—53.
- 124 *Aagaard, Frode*: Venstres Historie 1870—90. (Vestres Historie i Danmark. I. 1937. 276—312). — Bg S. 388—90*.
- 125 *Bauditz, F.*: [Om Br]. (Dagbladet, Till. 3-10-09).
- 126 *Bauditz, Gustav* [Født 2-4-82]. En lykkelig Tid. 1926. 12—13.
- 127 *Behrens, Carl*: Chrb Slots Br. (Sorø Amtst. 1-10-34).
- 128 *Behrens, Carl*: Erindringer. 1937. 61—63.
- 128bis *Bergsøe, Paul*: De tre Vinduer. 1946. 49—51.
- 129 *Berntsen, Klaus*: Erindringer. II. 1925. 8—9.
- 130 (*Birkelund, Palle*, m.fl.): Dansk Boghaandværk gennem Tiderne. 1949. 86 (jvf. Nr. 59). — Kobberplader til »Flora Danica« tabt.
- 131 *Bloch, Anna*: Fra en anden Tid. 1930. 63—64.
- 132 *Bobé, Louis*: Hist. Indledn. [til] De kongelige danske Ridderordener. 1950. 66. — Ordenskapitlets Arkiv. Tabet af 1808—84 indsendte Levnedberetninger.
- 133 *Bokkenheuser, Knud*: Den gamle Herre fortæller. 1916. 140—41*. — S. 141 Geng. af Maleri. (Se Nr. 114).
- 134 *Bokkenheuser, Knud*: Da man var ung —. 1926. 169—72.
- 135 *Borberg, Laurits Ploug*: Slægtebog over Familien Borberg. Skive 1944. 106—10. — Gardehusarregimentets Chef, Oberst A. M. Borberg, uheldige Forhold ved Regimentets Udkommandering, jvf. Nr. 24.
- 136 *Brammer, Gerhard*: Livgarden 1658—1908. 1908. 266—70.
- 137 *Brandes, Georg*: Levned. [III]. 1908. 88.
- 138 *Breidahl, Axel og Axel Kjerulf*: Københavnerliv. 1938. 32—34*.
- 139 *Bremerholm, Aage* [Født 27-10-81]: Bogen om min grønne Ungdom. 1948. 11.
- 140 (*Bruun, H. C.*): Da det kgl. Bibliotek var i Fare. Af H. C. Bruuns Optegnelser ved Svend Dahl. (Bogvennen, Ny. Rk. Bd. 5. 1950. 1—13). — Øjenvidne. Søn af Chr. B. supplerer dennes Indberetn. (Nr. 37).
- 141 *Buntzen, Andreas*: Da Højesteret brændte. (Nationaltidende, A, 4-8-19 og Dagens Nyheder 5-8-19). — Deltog i Redningsarbejdet i Rettens Lokaler.
- 142 *Bækgaard, J.*: Materiellets Udvikling gennem 250 Aar.

- (Brandfare og Brandvæsen. 1937, Nr. 6. 86—104). — Om Br S. 87—88.
- 143 *C. A. C.*: Da Christiansborg Slot brændte. (Anm. af Hassø: Krb. Slots Br). (Dagens Nyheder 3-10-34). — Desuden 1 Side Billeder (Geng. fra 1884s Ugepresse samt Fotos).
- 144 *Clausen, C. C.*: Chrb. Slots Br. (Hver 8. Dag 1909—10, Nr. 1, S. 13—14*).
- 145 *Drewsen, Sten* [Født 24-1-77]: En Kværvulant ser tilbage. 1937. 7—9.
- 146 *Dumreicher, Carl*: Studenterne og Chrb Slots Br. (i hans: Studenterforeningens Hist. Bd. 3. 1941. 173—76*). — Redningsarbejdet. S. 175 geng. Maleri (se Nr. 110).
- 147 *Ehrencron-Müller, H.*: H. Maj:t Kongen af Danmarks Bibliotek. (Nord. Tidskr. f. Bok- og Biblioteksv. IX, 1922. 168—184. Ogsaa Særtr. Uppsala 1922. 19 S.) — Br 180—82, Særtr. 15—17. — Kongens Haandbibliotek.
- 148 *Elberling, Victor*: Rigsdagens Bogsamling 1848—1918. (Fortegnelse over Rigsdagens Bogsamling. Tillæg. 1918). — XVIII—XXI Bibliotekets Brand. — Særtr. 1918. 16—19.
- 149 *Elmqvist, C. J.*: Herman Bangs store scoop, den berømte reportage fra slotsbranden. (Pol. 20-3-56).
- 150 *Engelbrecht, Fr.*: Gardehusarregimentets 150 Aars Jubilæum. 1912. 185—86.
- 151 *Ellar, Carit* (Pseud. f. Carl Brosbøll): Minder. 1896. 213.
- 152 *Fenger, H. M.*: Erindringer. 1925. 187.
- 153 *Foss, Victor*: Krb.s Br. (København 3-10-09). — Øjenv.
- 154 *Friis, A. E.*: Oberst (Sextus) Meyer. [Nekrolog]. (Brandfare og Brandværn. 1921, Nr. 8. 109—10. Portræt).
- 155 *Fritz* (Pseud.): Krb Slots Br. (Dannebrog 3-10-09).
- 156 *Grandjean, Axel*: Spredte Minder. 1919. 121—24.
- 157 *Hansen, Poul*: I Rigsarkivet under Chrb Slots Br. [Digt]. (Højskolebladet 1930. 1285—86). — Inspireret af A. D. Jørgensens Brev til Poul Bjerger (— se Nr. 54).
- 158 *Hassø, Arthur G.*: Slotsbranden 1884 og dens Følger for Brandvæsenet. (i hans: Københavns Brandvæsens Historie. 1931. 424—65*). Personregister. Kildehenvisninger. Fot. af Br set mod SV. S. 441.
- 159 *Hassø, Arthur G.*: Kristiansborgs Brand i Oktoberneften 1884. 1934. 136 S.* — Personreg. Illustr. fra den samtidige Ugepresse.
- 160 *Hassø, Arthur G.*: 50 Aar siden Chrb brændte. (Berlingske

- Søndag 30-9-34*). — Med farvelagt Geng. af Neuruppinitografi (se Nr. 103).
- 161 *Hegermann-Lindenchrone, F.*: Mine Erindringer. 1936. 86. — Chr. IXs Adjutant. Var paa Bernstorff, da Kongen modtog Meddelelsen.
- 162 *Helms, Fr.*: Da Slottet brændte. (Illustr. Tid. 1909—10. 3*). — Øjenvidne.
- 163 *Helms, O.*: Overlægen fortæller. 1940. 32—33.
- 164 *Hendriksen, F.*: Mennesker og Oplevelser. 1932. 292. — Hørup beordrer 4-10 F.H. til at skrive Spidsartikel om Slottet. Formentlig Artiklen Pol. Sønd. 5-10, S. 1, Sp. 1—2.
- 165 *Henrichsen, Erik*: Christen Berg. 1911. 102—03.
- 166 *Henrichsen, Erik*: Mændene fra Forfatningskampen. 1913. 139. — Bg.
- 167 *Hyller, H. C. M.*: Da Chrb. brændte. (Nationaltidende, M, 3-10-09). — 1884 Ass. i Kbh.s Brandv.
- 168 *Jensen, H(ans)*: Politiske Personer og Begivenheder. Sorø Amtstidendes Bogtrykkeri, (Slagelse) 1917. 151—58. Brandnatten paa et stort Provinsblad.
- 169 *Jensen, Hans*: Erindr. fra en bevæget Nat. (Sorø Amtst. 3-10-34).
- 170 *Jensen, N. P.*: Livserindringer. II. 1916. 108—09.
- 171 *Jespersen, Otto*: En sprogmands levned. 1938. 27.
- 172 *Jørgensen, Troels G.*: Højesteret fra Grundloven til Retsreformen. 1951. 148—49, 156—58, jvf. 144.
- 173 *Jørgensen, Troels G.*: I Justitias Tjeneste. 1954. 18—19.
- 174 *Kjerulf, Charles*: Erindringer. II. 1917. 172—73.
- 175 (*Koblauch, Hans Jørgen*): Jeg saa først, at slottet brændte. (Pol. 3-10-54). — Interview med H.J.K.
- 176 *Koppel, Valdemar*: Af Politikens Historie. I. 1946. 27—28*.
- 177 *Lamm, A. C.*: Erindringer. 1928. 80—81.
- 178 *Lange, Jakob E.*: Erindringer. 1938. 37—38, 47. — Paa Boller nær Horsens Efterretning om Branden først Mand. d. 7.
- 179 *Larsen, N. J.*: Slotsbranden. (Erindringer fra Kamppolitikens Dage. 1923. 30—34, jvf. 17). — Br Is. N.J.L. vedgaar at have skrevet Artiklen i Morgenbladet 4-10-84.
- 180 *Leopold, Svend*: Erindringer. II. Fra min Ungdom. 1928. 13—14. — Om Betydning af Br for den ældre Generation.
- 181 *Levin, Anna*: Fra Herman Bangs Journalistaar ved »Nationaltidende« 1879—84. 1932. 153—59. — A.L. Opholdt sig

- paa Bladet Brandnatten. Bang havde i »Vekslede Temaer« Natt. 9-12 1883 »i en Vision« skildret Br.
- 182 *Linvald, Steffen*: [Br]. (Hjælp. Red. af M. Friis Møller. [1958]. 70—73, 78*). — Fot. af Kirkeløngangen efter Sprængningen.
- 183 *Loft, Johannes*: Slotsbranden. (Fyns Tidende 28-9-54). — Øjenvidne.
- 184 *Lybecker, J. L.*: Erindringer. 1918. 138.
- 185 *Madsen, Karl*: Fortegnelse over Den kgl. Malerisamlings Billeder af ældre Malere. 1904. X—XI.
- 186 *Madsen-Mygdal, N. P.*: Politiske Oplevelser. 1912. 54—55.
- 187 *Marstrand, Jacob*: Tilbageblik. 1928. 103. — Bg.
- 188 *Meyer, A. C.*: En Agitators Erindringer. 1929. 69—70.
- 189 *Meyer, Sextus*: Da Slottet brændte. (Sidste Nyt 2-10-09). — Brandch. 1884.
- 190 (*Meyer, Sextus*): Oberst Meyer fortæller [om Br]. (Telegraf 2-10-09).
- 191 *Muusmann, Carl*: Da Marmoret fik Liv. (Vort Land 4-10-09). — Redn. af »Herkules og Hebe«.
- 192 *Muusmann, Carl*: Københavns Nøgler. [Roman] 1912. 136—46. — Øjenvidneskildring af Branden, bl.a. Studenternes Deltagelse.
- 193 *Muusmann, Carl*: En af Rednings-Studenterne fortæller. (Berlingske Søndag 30-9-34*).
- 194 *Münter, Balthasar*: Nogle Erindringer. I. 1916. (Mem. og Br. XXIV). 119—120. — Konsul i Malmø. Foranledigede Dampsprøjte sendt derfra.
- 195 *Neergaard, Niels*: Erindringer. 1935. 147. — Bg.
- 196 *Neiiendam, Robert*: Et Barneminde. (Pol. 1-10-34, B).
- 197 (*Neiiendam, Robert*): Robert Neiiendam fortæller —. 1953. 18.
- 198 *Nielsen, Grønvald*: Minder. 1927. 35—36.
- 199 *Norrie, Gordon*: Hjemme og ude. 1931. 115.
- 200 *Nyholm, C. V.*: Af Højesterets Historie. (Gads danske Magasin 1907—08. 9—15*). — Dav. Assessor i HR. Br S. 13—14.
- 201 *Piø, Iørn*: Skillingsviserne om Christiansborg Slots Brand 1884. 1959. 60 S*. — Heri behandlet samtlige kendte 18 Viser. 8 optrykt in extenso (Titelbl. i Facs.). 1 Etblads-tryk i Facs. — Anm. Danske Studier 1959. 146 (Erik Dal).
- 202 *Pontoppidan, Morten*: Minder og Oplevelser. 1922. 135—38.

- 203 *Poulsen, Anna*: Chrb.s Br. (i hendes: En Skuespillers Liv. 1925. 273—75). — Bl.a. om den da 3-aarige Johannes Poulsens Indtryk og senere Erindring. Jvf. Ulla Poulsen Skou: Skuespilleren og Danserinden. 1958. 15.
- 204 *Randløv, (Wilh.)*: [Interview med W.R.]: »Manden, der opdagede Branden paa Christiansborg«. (Ekstrabladet 3-10-34).
- 205 (*Rasmussen, Peter*): [Interview med P.R.]: »Trænkonstabel 251 fortæller om Chrb. Slots Br«. (Berl. M. 1-10-34*).
- 206 *Rung, Otto*: Fra min Klunketid. 1942. 33—38. — Om Bangs Artikel S. 37.
- 207 *Rønne, Jørgen Falk*: I Sol og Blæst. 1936. 68.
- 208 *Scharling, Henrik*: Livsminder. 1919. 244—45.
- 209 *Schiørring, Viggo*: Mindernes By. 1947. 5.
- 210 *Schiøtt, Fr.*: Christiansborg Slot. (Tillægshft. t. Architekten VI). 1906. — XXIV (Bygningernes Assuranceværdi), XXVI (Samlingernes do., jvf. Statisk. Medd. IV, 9, I. 1889). XXXV—XXXVI (Tab, Vurdering i Penge).
- 211 *Serviteur (Pseud.)*: Den store Brandnat. (Vort Land 3-10-09).
- 212 *Simonsen, Carl E.*: Af min egen Roman. Erindringer [I]. 1927. 20.
- 213 *Skovgaard-Petersen, C.*: I Vaarbruddets Tegn. 1938. 59—61. — Deltog i Redningsarbejdet, Thorvaldsens Mus.
- 214 *Steen, J.*: Et Liv under Guds Naade. I. 1931. 134.
- 215 *Stein, Johannes*: Fra lykkelige Tider. 1943. 26—27.
- 216 *Stemann, Helga*: F. Meldahl og hans Venner. IV. 1930. 137 — 44, jvf. S. 10. — M.'s Andel i Redningen af Ms og af Thorvaldsens Mus. Bl.a. Uddr. af Artikler i Dagbladet og Breve, bl.a. 5-10 fra Johanne Luise Heiberg til M. og M.'s Svar 8-10. Breve ogsaa i: Breve fra og til Johanne Luise Heiberg. II. 1955. 222, Nr. 662 og 663.
- 217 (*Struckmann, Erick*): [Interview med E.S. ved Pyro]. (Social-Demokraten 3-10-34). — Boede paa Chrb. Især om Ms's Redning.
- 218 *Svendsen, C. Louis*: For 50 Aar siden brændte Chrb. Slot. Tegninger [i Farve] af Anton Hansen. (Social-Demokraten, Hjemmets Søndag, 30-9-34).
- 219 *Svendsen, Emanuel*: En Nyboderdrengs erindringer. 1949. 35*.
- 220 *Sørensen, Janus*: Sønderofficerernes og Flaadens Underofficersskolers Historie. 1958. 146.

- 221 *Techow, J. P.*: Livserindringer. 1932. 62.
- 222 *Theisen-Krestensen, A. Fr.*: Et Levnedsløb. 1941. 14—15, 44—46.
- 223 *Thorsen, Svend*: [Herman Bangs Artikel om Br]. (i hans: Den danske Dagspresse I. 1947. 38—39).
- 224 *Tuxen, Laurits*: En Malers Arbejde. 1928. 278.
- 225 (*Ulrich, Hjalmar*): [Interview med H.U.]: »Officeren, der foretog Sprængningen paa Chrb«. (Berl. A. 2-10-34*). Samtidigt Fot.
- 226 *Vinding, Povl*: Sextus Meyer, Brandchef (1834—1921). (Da. biogr. Leks. XV. 1938. 552—55). — Br S. 552—53.
- 227 *Vinding, Povl*: Oberst Sextus Meyer. I—II. (Nationaltidende 17, 19-6-44).
- 228 *Vogel-Jørgensen, T.*: Berlingske Tidende gennem to Hundrede Aar. II. 1949. 186, 187. Facs. — Om Bladets Rp.
- 229 *Volf, R.*: En gammel Præsts Livserindringer. 1926. 144.
- 230 *Wendrich, Axel*: Inde i Slottet under Br. (Dagbladet, Till. 3-10-09).
- 231 *Østrup, F. L.*: Chrb og personl. Erindr. fra Br. (Sorø Amtst. 24-9-34).
- 232 Chrb.s Br. Et 40 Aars Minde. (Verden og Vi. 1924. 1226—27*).
- 233 De danske Redningskorps Fællesforbunds Meddelelser. 21. årg. 3. okt. 1956. 3—4*. Jvf. 7, Sp. 2. — Citat af Sophus Falcks utrykte Øjenvidneskildring af Br, som først gav ham Tanken om Oprettelsen af Redningskorpset. Jvf. Børge G. Johansen i: Hjælp. Bd. I. [1958]. 289, 292.
- 234 Falcks Redningskorps 1906—3. Oktober—1931. Udg. af De danske Redningskorps' Fællesforbund. 1931. 9—10, 21. — Tanken hos den unge Sophus Falck om et Redningskorps faar Vækst ved Synet af Br. I 1906 indbyder han til Aabningshøjtidelighed for Korpset d. 3. Oktober Kl. 5½, Dato og Klokkeslet for Br.
- 235 Politiken's Ilddaab, Chrb.s Br. (Pol.s Magasin 2-10-54.). Uddr. af Bladets Rp. Geng. af Neuruppin-litografiet (se Nr. 103). Geng. af Karikatur af Berg (se Nr. 119).
- 236 [Underhaandsforespørgsel fra Regeringen til Kjøbenhavns Brandforsikring kort før 1884 om Assurance af Christiansborgs Hovedbygning. Afslaaet af Direktøren, Brygger J. C. Jacobsen]. (Axel Linvald i: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911. 1913. 390).

Vase med prospekt af Nørre Allés
Skole

KØBENHAVNS BYMUSEUM ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER

Af STEFFEN LINVALD

I løbet af det sidste aars tid er en tidligere og en nuværende medarbejder ved Bymuseet afgaaet ved døden: Konservator ved Nationalmuseet Peter Linde, som efter længere tids sygdom gik bort den 4. august 1958, og museets mangeaarige kustode Wilhelm Bülow, der pludselig faldt om paa vej til sit arbejde den 21. marts 1959 ramt af et hjerteslag.

Om konservator Peter Linde har dr. phil. Johannes Lehmann allerede skrevet nogle smukke mindeord i dette tidsskrift. Her skal derfor kun tilføjes, at ogsaa

efter at Linde 1944 efter næsten 30 aars virksomhed trak sig tilbage fra Bymuseets daglige arbejde for helt at kunne hellige sig Nationalmuseet, stillede han dog altid beredvillig sin arbejdskraft og rige erfaring til Bymuseets disposition, naar dette kaldte – og det skete ikke helt sjældent. Mange er derfor de genstande, der i aarenes løb er fundet i Københavns undergrund, som under hans kyndige behandling er vaagnet til nyt liv og nu indtager en hædersplads i Bymuseet. Et af hans sidste arbejder var saaledes konserveringen af en middelalderlig silde-tønde, der for nogle aar siden blev fundet ved udgravningen af grunden til Berlingske Tidendes nye hus paa hjørnet af Gammelmønt og Sværtegade.

Med en lignende usvækket interesse som konservator Peter Linde gik kustode Wilhelm Bülow op i sit arbejde paa museet, hvor han 1936 afløste dets gamle betjent I. C. Christensen, der paa grund af sin omfattende indsamlingsvirksomhed havde indlagt sig store fortjenester. Interessen gik i arv til Wilhelm Bülow, og navnlig i hans yngre aar og under krigen var der ikke een udgravning eller nedbrydning i København, hvor man ikke kunne være sikker paa at træffe ham. I aarenes løb erhvervede han sig et ganske betydeligt kendskab til det gamle København, og det var ham da ogsaa en stor glæde og tilfredsstillelse, at han fik lov til at opleve museets flytning til dets nye bygning, og med begejstring gik han op i de nye opgaver, der her blev paalagt ham.

Trods deres forskellighed har disse to mænd hver paa sit omraade sat deres præg paa museet, som i fremtiden vil mindes dem med taknemlighed.

*

Siden sidste aarsberetning er museet i efteraaret 1956 flyttet til sit nye smukke domicil i den Kgl. Skydebanes tidligere bygning paa Vesterbro, og dette har selvsagt

indvirket paa dets daglige arbejde. Nye opgaver er taget op, deriblandt en forholdsvis omfattende udstillingsvirksomhed, og for bedre at kunne betjene de mange, der i stadig stigende antal søger oplysninger i dets billedarkiv, er dette blevet omordnet. Samtidig er dets arbejde »i marken« blevet forøget paa grund af de store nedrivninger, der i de senere aar har fundet sted i den indre by, men museet har da ogsaa haft den tilfredsstillende at kunne glæde sig over en voksende popularitet saavel hos byens egne borgere, som hos de mange turister, der har besøgt det.

Blandt de store udstillinger, det har haft, kan nævnes dets aabningsudstilling i september 1956: »Paa rundrejse til nordiske hovedstæder«, der var arrangeret i samarbejde med stadsmuseerne i Helsingfors og Stockholm og med Bymuseet i Oslo. Udstillingens idé var at give et indtryk af, hvilke seværdigheder en turist eller en rejssende ville opsøge i Helsingfors, Oslo, Stockholm og København omkring 1650, omkring 1850 og i nutiden, belyst ved modeller, malerier og genstande.

Udstillingen vakte stor interesse, og det samme gjorde dets første juleudstilling, som var en illustration til Peter Fabers kendte julesang: »Højt fra Træets grønne Top«. Samtidig indførtes en ny tradition, idet der paa plænen foran museets hovedindgang blev rejst et stort juletræ, som med sine mange lys hævdede sig smukt paa det julesmykkede Vesterbro.

Da de første udstillinger havde vist sig at være en succes og havde skaffet museet mange besøgende, afholdt dette 1957/58 tre større og to mindre udstillinger. I april 1957 udstilledes saaledes et udvalg af de godt 5000 tegninger af Axel Nygaard, som efter kunstnerens bestemmelse af boets eksekutorer, overretssagfører Thorvald Mikkelsen og forfatteren Hans Hartvig Seedorff og frue var blevet overdraget museet efter hans død 1953.

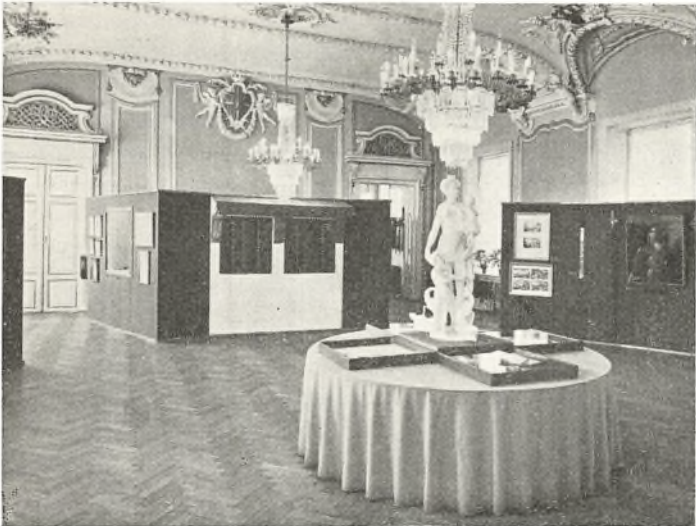
De udstillede tegninger gav baade et indtryk af Nygaards kunstneriske udvikling som bladtegner og illustratør og – ikke mindst – som »byens tegner« gennem mere end en menneskealder.

Kort efter dens afslutning arrangeredes i maj i anledning af den engelske dronnings besøg i København en udstilling, som under titlen: »London udstiller i København« ved hjælp af modeller, billeder og genstande af historisk interesse i glimt viste denne bys udseende, da Christian IV besøgte den 1606, Christian VII i 1768, da den senere dronning Alexandra som ung prinsesse holdt sit indtog i den 1863, og da vort nuværende kongepar officielt besøgte den 1951. Udstillingens største attraktion var uden tvivl den samling repliker af de britiske kronjuveler, som Westminster Abbey havde udlaant, medens det øvrige materiale var stillet til disposition af The Builder, The Guildhall Art Gallery, The Guildhall Library, The Guildhall Museum, The London Museum foruden af en række danske museer og enkelte private.

Til minde om, at det 1957 var 100 aar siden, byens porte blev nedrevet, afholdt museet i samarbejde med Journalistforbundets Rundskuedag en efteraarsudstilling, der paa forskellig maade skildrede de store og skelsættende begivenheder, der fandt sted 1857, da København fik en ny kommunalforfatning og næringsfrihed indførtes.

Den 4. december samme aar aabnedes byens første gasværk, og i den anledning afholdtes ved juletid en stor udstilling: »Gas i 100 aar«, som Københavns Belysningsvæsen havde sin store andel i. Ved hjælp af en »arbejdende kulmine« og en interessant model af et gasværks indretning blev man sat i stand til at følge gassens tilblivelse fra kullenes brydning i minen, indtil den færdige gas fordeles til forbrugerne.

Aarets sidste udstilling bestod af en række smukke raderinger fra det gamle København, som var udført af

Udstillingen »For troskab og tapperhed«, 1959

kunstneren Nicolai Hammer, der havde skænket dem til museet.

Ogsaa i 1958/59 har museet afholdt en række interessante særudstillinger. De indledtes i april med en udstilling af Alfred Larsens tegninger, der under titlen »Forsvundne københavnske bygninger« gav et indtryk af nogle af de værdifulde ejendomme i det indre København, som i de sidste par menneskealdre er blevet nedrevet. Disse tegninger suppleredes med en række af Chr. Deichmanns akvareller af københavnske originaler i slutningen af forrige aarhundrede.

I juni maaned mindedes museet bagerlaugets 275 aars jubilæum ved at udstille nogle genstande med relation til bagernes vilkaar i ældre tid, og som udtryk for byens vækst i de sidste 100 aar fremvistes i juli en samling modeller og billeder, der paa en udmærket maade belyste Raadhuspladsens udvikling fra voldterræn til storbyens centrum.

I skolernes oktoberferie afholdtes ingen egentlig udstilling, men foruden omvisninger i samlingen var der arrangeret en række lysbilledforedrag om byens frygtelige brande gennem tiderne, der ledsagedes af demonstrationer af de gamle brandsprøjter ved underbrandmester Stenslev, der velvilligt havde stillet sig til disposition.

En lille udstilling i november af aarets vigtigste ny-erhvervelser efterfulgtes i julemaaneden af en instruktiv udstilling af »Gamle og nye juleskikke«, hvor man bl. a. kunne se en interessant julekrybbe, et optog med de hellige tre konger og en familie danse omkring juletræet.

Søndag den 8. februar aabnedes aarets største og mest betydningsfulde udstilling: »For troskab og tapperhed«, hvor man mindedes udstedelsen af stadens privilegier den 24. marts 1659, hvorved grundlaget blev lagt til »De 32 mænds forsamling« – svarende til vore dages borgerrepræsentation – og de forudgaaende krigsbegivenheder: Københavns langvarige belejring og stormangrebet natten mellem 10. og 11. februar 1659.

Paa udstillingen, der var blevet til i samarbejde med Stadsarkivet, var de berømte privilegiebreve det naturlige midtpunkt, hvorom de øvrige billeder og genstande grupperede sig. Foruden Bymuseets egne sager var der ved velvilje fra andre museer og samlinger foruden af enkelte private stillet en række meget betydningsfulde billeder og genstande til udstillingens afbenyttelse. I den forbindelse kan nævnes, at Malmö Museum havde udlånt et udmærket portræt af svenskekongen Carl X Gustav, der var malt af Wuchters netop paa belejrings-tiden. Desuden havde saavel De danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg, Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst, Tøjhusmuseet, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Rigsarkivet som enkelte private,

først og fremmest lensgreve Hans Schack, Schackenborg, stillet billeder og genstande til disposition.

Udstillingens maaske største attraktion var den model, som middelalderbyens skaber, pastor Steen Andersen havde udført af København paa Svenskekrigenes tid, og som giver et meget levende indtryk af byens skikkelse i dens skæbnetime. Ligesom et diorama af hovedangrebet paa Slotsholmen, der var udført af foreningen Chacoten's medlemmer, vil den komme til at indgaa i museets permanente udstilling.

I tilslutning til selve udstillingen var der i samarbejde med Skoledirektionen arrangeret en tegnekonkurrence for elever i grundskolen og mellemskolen, der vakte overordentlig stor interesse. Af de bedste tegninger, hvortil motiverne var hentet paa udstillingen eller inspireret af den, arrangeredes i »Kongesalen« i museets stueetage en lille særudstilling, og de bedste tegninger belønnedes med præmier. Desuden fik hver gæst, der besøgte udstillingen, udleveret en lodseddel, og da udstillingen »For troskab og tapperhed« sluttede den 31.3., havde den været besøgt af knap 30.000 gæster.

Udover disse udstillinger har museet deltaget i den store udstilling i Gent: »L'âge d'or des grandes Cités«, der var arrangeret i tilslutning til verdensudstillingen i Bruxelles, sommeren 1958. Ved denne saavel som ved museets særudstillinger har Ib Lunding m.A.A. medvirket som arkitekt og arrangør.

*

Blandt de senere aars vigtigste nyerhvervelser kan nævnes en række malerier og tegninger af stor topografisk og kunstnerisk betydning. Medens det tidligere saa godt som udelukkende var billeder fra den indre by – byen inden for voldene – der blev erhvervet til museet, er det,

som der i de senere aar er sket en forskydning i retning af forstæderne. Det skyldes vel sagtens, at de fleste indre-bys-billeder fra forrige aarhundrede enten allerede er erhvervet af museet eller sidder forholdsvis »fast« i offentlige og større private samlinger, hvorimod der endnu synes at være adskillige billeder i handelen med motiver fra forstæderne. Maaske skyldes det ogsaa, at museet i stigende grad erhverver »yngre« billeder. Derfor er det ogsaa Nicolai Hammer meget taknemlig for den samling paa 29 radringer fra det gamle København, som han har overladt det. Blandt motiverne genkender man Frue Kirkes portal under reparation, Nikolaj Kirkes taarn, Admiral Geddes Gaard i Store Kannikestræde, Gammel Mønt kvarteret, den nedrevne side af Stormgade med Hofbager Olsens karakteristiske ejendom paa hjørnet af Vester Voldgade, gader og gaarde paa Christianshavn, havnen og kanalerne, den ødelagte Langelinie-pavillon og mange andre steder, som i aarenes løb er vokset ind i københavnerens bevidsthed. Men Hammer har ogsaa en særlig evne til at fastholde motiver, som nu er gaaet tabt, og til hans bedste arbejder hører billederne af den nedrevne del af Vognmagergade og Pilestræde. Med stor topografisk nøjagtighed, parret med en fin forstaaelse for radernaalens specielle muligheder, er det lykkedes ham at fastholde disse gaders atmosfære.

Ogsaa den tidligere konservator ved Frederiksborgmuseet Hjalmar Matthiessen interesserede sig meget for det gamle København. I mange aar boede han i Nyhavn, og museet har nu som gave modtaget et par ungdomstegninger af ham fra 1916. Den ene forestiller Magstræde set fra hjørnet af Knabrostræde, den anden den nedrevne husrække i Lille Kongensgade med de karakteristiske gavle fra renæssancen og barokken, som gav denne gade dens eget fysiognomi. Medens Magstræde endnu har den skikkelse, som tegningen viser, hører Lille Kongensgade

til de gader, som saneringerne er faret haardt frem imod. De ejendomme, Hjalmar Matthiessen har tegnet, blev nedrevet 1932 samtidig med, at den gamle Holmensgade forsvandt og nutidens Bremerholm opstod.

Da de blev nedbrudt, var der forløbet næsten en menneskealder, siden byens første store sanering havde fundet sted. Ganske vist var adskillige enkelte ejendomme i de mellemliggende aar blevet nedrevet, men at hele kvarterer blev udryddet, hørte dengang til undtagelserne, og var ikke sket, siden den store gennembrydning af Ny Østergade fandt sted omkring 1905. Paa det tidspunkt forsvandt ikke blot de maleriske, men ildeberygtede Brøndstræder, hvor det efter mørkets frembrud endog kunne være farligt for betjentene at patrouillere, og hvor de derfor aldrig gik færre end to sammen, men ogsaa Didrik Badskærs Gang, Peder Madsens Gang, Gammel Mønts nordside, Vognmagergade og en del af Møntergade. I disse gader fandt ligesom i Holmensgade Axel Jørgensen mange af sine motiver, og i et billede af gaarden bag »Café Aftenstjernen« i Lille Regnegade – nu Ny Østergade – har han givet et oplysende og malerisk indtryk af en af dette kvarters stinkende baggaarde.

»Café Aftenstjernen« var en af byens mest berygtede beværtninger. Lokalerne havde oprindeligt været benyttet til dampkøkken, som et aktieselskab havde oprettet 1856 i den hensigt at give kvarterets fattige mulighed for at faa et billigt maaltid varm mad. Køkkenet og spisesalene var indrettet efter tegning af arkitekt J. D. Herholdt. Dets daglige kapacitet var 2500 portioner, og det første aar leveredes mad til 471.716 personer. At maden maa have været god og nærende ses af, at mange fik den bragt fra køkkenet til deres hjem. Allerede i 60'erne blev køkkenet imidlertid omdannet til et danselokale, og paa grund af en stor gasstjerne, der blev anbragt over orkestret, blev det døbt »Aftenstjernen«. Det var femøres

dans, der blev dyrket her, og publikum var naturligvis ikke det bedste, men hørte i adskillige tilfælde til gadens lettere brigade.

Dets modsætning, et interiør fra Kirkens Korshærs lokale i Holmensgade 25 paa hjørnet af Vingaardsstræde, skyldes en af Axel Jørgensens elever Wolmer Jacobsen. Paa væggene er skriftsteder, og folk lytter næsten ekstatisk til prædikantens ord. Den krasse realisme, billedet udstraaler, virker næsten for overvældende, men kulturhistorisk har billedet sin store berettigelse.

At den gamle bydel imidlertid ogsaa kan rumme hygge og idyl, er et maleri af den omkring 1935 nedrevne ejendom Overgaden neden Vandet 29 et udmærket eksempel paa. Det er skænket af kunstnerinden, fru Rohweder, der i 1918 har malt den smukke gaard med de to kvistprydede, gulkalkede baghuse, hvis mure tildels er dækket med grønne slyngplanter. I gaarden er ogsaa en lille have, hvis friske røde blomster titter frem gennem det grønmalede rækværk.

Til den ældre generation hørte Tom-Petersen, hvis kærlighed til den gamle by hans mange billeder herfra er vidnesbyrd om. Nogle af hans bedste topografiske arbejder har i en aarrække været i museets besiddelse, og denne samling er nu blevet suppleret med et maleri af Vestergade, der er en testamentarisk gave fra boet efter fru Karen Holst, Rosenvængets Sideallé 1.

Fra dette bo har museet ogsaa modtaget to portrætter af C. Jensen, der forestiller generaldirektør for Statsbanerne Niels Henrik Holst (1828-89) og hans søster frk. Wilhelmine Holst.

Holst, der oprindeligt var officer, var 1855-60 tilsynsførende ved anlægget af jernbanen mellem Roskilde og Korsør og deltog senere i projekteringen af de jysk-fynske baner, som han, efter at de 1867 var blevet overtaget af staten, blev direktør for. Til generaldirektør udnævntes

Kirkens korshærs lokale i Holmensgade 25

han 1885, efter at staten 5 aar før havde overtaget de sjællandske baner.

Fru Karen Holst var ogsaa i besiddelse af et empire-møblement, der havde tilhørt en af Københavns største bygherrer efter 1807, den schweizisk-fødte konferensraad Conrad Hauser (1743-1823), efter hvem Hausergade og Hauser Plads er opkaldt. Dette møblement var testamenteret Nationalmuseet, men ved velvilje herfra blev sofaen og fire stole deponeret i Bymuseet, hvor de er kommet til ære og værdighed i »den røde stue« blandt billeder og genstande fra første halvdel af forrige aarhundrede.

I denne afdeling hører ogsaa et af museets andre ny-erhvervede malerier rettelig hjemme. Fra boet efter frøknerne Frederikke og Marie von Späth i Kolding har museet nemlig modtaget et lille, meget morsomt og hyggeligt maleri af Kastelskirken, set fra haven foran kommandantboligen. En paaklæbet seddel paa bagsiden

giver de fornødne oplysninger. Det er malt 1829 af en af kommandanten, generalløjtnant Lorentz' sønner, og er da ogsaa signeret I. L., d. v. s. Julius Lorentz, senere toldinspektør i Fredericia, og det skal være ham, der staar i haven med ryggen til, medens kommandantens anden søn Fredrik, senere herredsfoged i Randers, ses uden for rækværket. De to damer paa billedet er deres forloveder, begge døtre af den kendte læge, professor J. D. Herholdt.

Med dette billede fulgte et portræt af etatsraad William Frederik Duntzfelt (1792-1863). Det er malt af David Monies og har været udstillet paa Charlottenborg 1838.

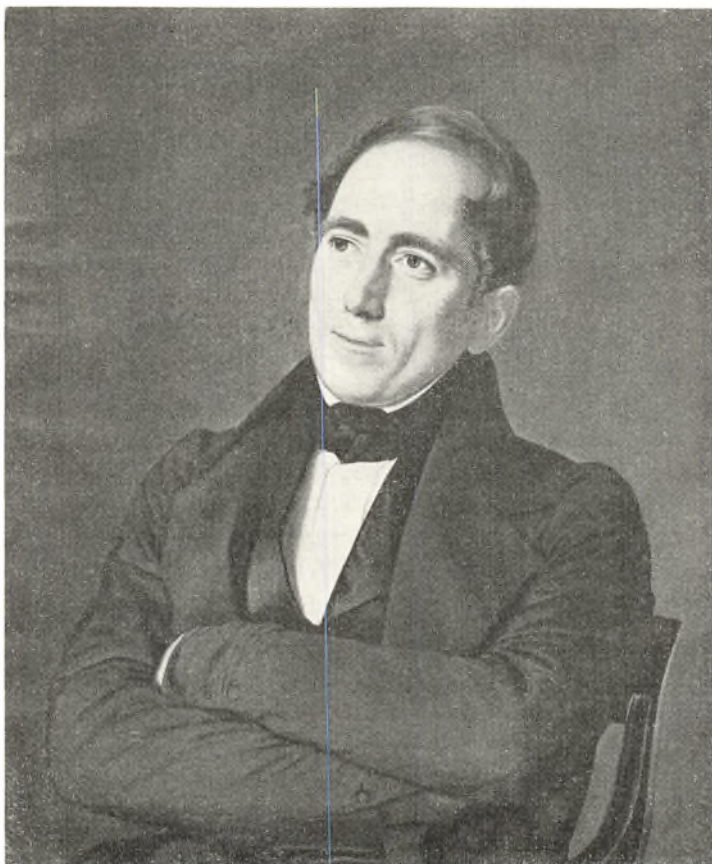
Duntzfelt var ifølge sin afstamning som søn af en storkøbmand prædestineret til at gaa handelens vej. Efter endt uddannelse nedsatte han sig derfor 1812 som grosserer i København, blev 1819 medlem af Grosserersocietetet og indtraadte 1837 i direktionen for Asiatisk Kompagni, og da dette faa aar efter likviderede, blev han 1846 bestyrer af Fredens Møllers Fabrikker.

Ved siden af sin virksomhed interesserede han sig for samfundsproblemer, blev medlem af stænderforsamlingen og af den grundlovgivende rigsforsamling og var desuden 1848-57 raadmand i København efter i en aarrække at have været medlem af byens styre.

Det er saaledes en af vor hovedstads gode sønner, museet har været saa lykkelig at modtage et portræt af!

Sjældent har museets aarsberetning maattet mangle tegninger af den flittige kunstner H. G. F. Holm – Fattigholm kaldet – der trods sit utvivlsomme kunstneriske talent døde i stor fattigdom paa Almindelig Hospital den 1. maj 1861. Foruden en tegning af Frue Kirkes indre, et motiv, som Bymuseet mærkeligt nok ikke havde i forvejen af denne kunstner, har overlæge Egil Frølich skænket en smuk akvarel af vejen uden for Amagerport omkring 1845/50.

Som alle Holms akvareller er den meget fint og nøj-

Etatsraad, raadmand William Frederik Duntzfelt (1792—1863)

agtigt udført. Med en levende naturfølelse har han skildret den efteraarsfarvede landevejs atmosfære. Til venstre ligger acciseboden, der efter konsumtionens ophør 1852 blev solgt ved offentlig auktion og senere ombygget til en villa af »Amagers Konge«, L. P. Holmblad. Under navnet »Tylvten« var den kendt paa Amagerbrogade, lige til den nedreves 1913 samtidig med huset ved siden af, der ogsaa ses paa tegningen, og hvis navn var »Haabet«.

Der hvor de laa, udmunder nu Svinget i Amagerbrogade, men med den nuværende trafikerede gade har Holms landevej intet tilfælles. Paa vejen ses kun et par bondepiger i amagerdragter paa vej hjem inde fra Christianshavn, hvis karakteristiske profil med Frelsers Kirkes spir ses i baggrunden, noget kvæg ud for acciseboden, en vogn, der venter paa at blive fortoldet, og en anden vogn, som allerede har passeret toldstedet, samt nogle faa mænd.

Med billeder fra Amager er museets samling ellers ikke blevet forøget, hvorimod det fra brokvartererne og de nordlige og vestlige forstæder har erhvervet en række malerier, som giver et indtryk af deres tidligere tilstand. Saaledes har museet købt et par malerier af Paul Fischer med motiv fra det gamle banegaardsterræn. Det ene, der er malt 1887, forestiller en herre og en dame, der fra en balkon ved Svineryggen betragter udsigten over St. Jørgens Sø og Peblingsøen. Det mest interessante ved billedet er imidlertid den høje jernbanebro, der ses til venstre, som det var børns lyst at staa paa, naar togene kørte ind under den. Banelinien fulgte dengang Gyldenløvesgade og Rosenørns Allé hen til Ladegaarden paa Radiohusets nuværende plads, hvor linierne skiltes til Klampenborg og Frederikssund. Hovedbanegaarden laa da ved Axel-torv, men desuden fandtes der en særlig Nordbanegaard over for den daværende Aborrepark, og en banegaard for Klampenborg-togene i Gyldenløvesgade omtrent paa hjørnet af Vester Farimagsgade. Denne banegaard gengiver det andet maleri af Paul Fischer. Det er malt i grisaille aar 1900, og man ser damerne i deres lange sommerkjoler med store parasoller og nobelt klædte herrer paa vej til skovens glæder.

Endnu i begyndelsen af forrige aarhundrede var Gammel Kongevej en temmelig øde landevej, og hvis man en varm sommerdag fulgte den ud til Frederiksberg, van-

Uden for Amagerport ca. 1845/50

drede man »midt i en af agende og ridende dannet støvsky«, og saa sent som i 1860'erne var der dybe grøfter langs dens sider, medens bebyggelsen kun bestod af enkelte villaer og lave huse. Blandt disse indtog ejendommen paa hjørnet af Bagerstræde paa grund af sin beliggenhed »i knækket« en ret fremtrædende plads, og det var derfor ikke saa mærkeligt, at der senere indrettedes en beværtning i den. Paa et maleri, som museet har modtaget som gave fra grosserer C. B. Hansen, Julius Thomsensgade 12, ser man den i denne tilstand. Det er malt 1905 af Th. Nielsen – kort tid før den blev nedrevet, og det giver et ganske godt indtryk af dette lave kvistprydede hus, som i sin tid skal have tilhørt giverens bedstefader, feldberedermester P. B. Hansen, der var født 1804, og som fik borgerskab i København 1849.

Blandt de ydre forstæder indtog Valby længe en særstilling, idet den helt op i dette århundrede bevarede sit præg af bondeby. De mange hønsekræmmere, der boede herude, leverede æg til byens borgere, og Valbys gartne-

rier hørte til omegnens mest kendte. Et maleri af Otto Kruse fra 1922 viser en udsigt til Søndermarken over gartnerierne Valdal og Christinedal. De høje huse, der nu ligger paa Kirstinedalsvej og Bag Søndermarken, var ikke bygget, og landskabet virker derfor fredeligt og uberørt. Endnu mere landlig er en udsigt af Fridolin Johansen over Valby Mose, der sikkert er malt omkring 1900. Til venstre ses Søndermarkens skovbryn og til højre i baggrunden Jesuskirkens spir. Mellem Søndermarken og Jesuskirken ligger de store gartnerier, som det forrige billede viser. Tilsammen giver disse to ny erhvervede malerier et udmærket indtryk af det gamle Valby, saaledes som ældre københavnere erindrer det, og som i Albert Gottschalk fandt sin fornemste fortolker. I aarene kort før aarhundredskiftet malte han bl.a. det maleri, som Ny Carlsbergfondet for nogle aar siden skænkede museet, af Valbys eneste større landsted, Valhøj, der i sin tid tilhørte Frederik VI's livlæge dr. Brandis.

Af direktør Knud Lützhøft, Raadhuspladsen 45, har museet faaet foræret et maleri, som viser landskabet omkring Bellahøj i slutningen af forrige aarhundrede, og af maleren Henrik Rasmussen har det erhvervet et par af hans karakteristiske udsigter over Utterslev Mose i dens vidunderlige uberørte naturtilstand.

Medens det sædvanligvis er selve Strandvejen og dens umiddelbare omgivelser, der har inspireret kunstnerne, er det sjældent, disse er søgt lidt længere ind i landet. En undtagelse danner dog billederne fra fælleden og den senere direktør for Kunstmuseet, Karl Madsens maleri fra 1894 af gaarden Lille Venneminde, som allerede i en aarrække har været i museets besiddelse. Det er nu blevet suppleret med et maleri af den nærliggende Nygaard, som museet har købt i kunsthandelen. Det skyldes maleren Andreas Moe og maa være malt kort efter aarhundredskiftet. Ejendommen var beliggende ved den daværende

Skuespiller P. J. Frydendahls lommeur og urhus

Nygaards Tværvej, der er en sidevej til Nygaardsvej, og hvis navn nu er Romsøgade, og billedet viser, hvorledes en velstaaende gaard i Københavns umiddelbare omegn dengang saa ud. Hvad der særlig udmærker det, er en frisk og skitse-mæssig penselføring, som er karakteristisk for denne kunstner, der havde tilegnet sig en lys og udtryksfuld farve efter i adskillige aar at have opholdt sig paa Bornholm.

Til disse billeder slutter sig en omfattende samling Tivoliminder, billeder, plakater, programmer, viser og

andre tryksager samt enkelte genstande, der paa sin vis erstatter det under krigen ødelagte Tivolimuseum. De er skænket museet af fru Marie Hingsberg i Aarhus og samlet af hendes afdøde mand, skuespilleren O. Chr. Hingsberg, der selv en kort tid optraadte som Pjerrot i Tivoli.

Blandt de andre genstande, museet har modtaget som gave, er et fint lommeur med kæde af brune perler og et hertil hørende smukt urhus af træ. Uret og huset, der er skænket af grosserer Louis F. Foght, skal have tilhørt den kendte skuespiller P. J. Frydendahl (1766–1836).

Til uret hører en kapsel af messing, der er beklædt med skælmønstreret grøn emaille, og selve uret er udvendig rigt ornamenteret ligesom skiven, der er signeret af den københavnske mester Johan Hendrich Klein. Stilistisk synes uret at staa paa overgangen mellem rokoko og nyklassicisme, og det samme er tilfældet med det chatolignende urhus.

I 1780 opførtes i Slotsholmsgade paa hjørnet af nuværende Christians Brygge med facade ud til den 1866 tilkastede Børsgrav, der laa langs Børsen, et fornemt nyklassisk hus. Dets arkitekt kendes ikke, men af stilistiske grunde er det muligt, det var Hans Næss, den franske arkitekt N. H. Jardins elev, der bl. a. har bygget det saakaldte »Slot i Antonigade«. I salen i Slotsholmsgadeejendommen anbragtes en smuk treetages vindovn af støbejern, signeret Fossum Werk 1779. Ejendommen erhvervedes 1847 af grosserer Johan David Stadfeldt Adolph, og da den 1894 blev erstattet af det nuværende store hjørnehus, forblev ovnen i slægtens besiddelse og er nu tillige med sit forgyldte oprindelige fodstykke af en af grosserer Adolphs efterkommere blevet solgt til Bymuseet og opstillet i værelset med Abildgaards møbler og billederne, der belyser Slaget paa Rheden, skærtorsdag den 2. april 1801 og Københavns bombardement 1807.

Til de officerer og underofficerer, der havde deltaget i

Vindovn fra 1779 fra Slotsholmsgade

Slaget paa Rheden, bestilte generalguvernør Ulrik Wilhelm de Roepstorff 1805–07 paa Den kgl. Porcelænsfabrik 51 puncheboller med en fremstilling af slaget og tilegnet Olfert Fischer og alle brave danske. Dekorationen var

udført af de fire malere Nicolay Bau, Carl Martin Intz, Niels Rasmussen og Peter Sønnerberg. Medens de, der var beregnet til officererne, blev malt med farver, var underofficerernes malt graat i graat. En af disse har i adskillige aar været i museets besiddelse, og blandt de øvrige endnu eksisterende tilhører een Studenterforeningen, der havde faaet den foræret af vicekonsul, skibsmægler L. A. Heckscher ved foreningens flytning 1863 fra Boldhusgade til Holmens Kanal. Sammen med dens fire andre puncheboller er den nu blevet deponeret i Bymuseet.

Tre af disse puncheboller er udført hos Bing & Grøndahl. De to, som skyldes billedhuggeren C. Schjeltved, er skænket foreningen af fabrikkens grundlægger Meyer Herman og Jacob Herman Bing ved dens nye bygnings indvielse 1863, medens den tredie, der er udført af kunstneren Hans Tegner, af fabrikken skænkedes foreningen ved den nuværende bygnings indvielse 1910, hvorimod den femte bolle, der er af krystal, er en gave til foreningen ved dens 75 aars jubilæum 1895.

Til Bing & Grøndahls ældre arbejder hører ogsaa en vase, som grosserer G. Bützow-Rohde, Gjøringsvej 15, har skænket museet. Det er en gave til giverens farfar, skoleinspektør Theodor Rohde (1821–86) ved hans afgang 1861 som inspektør for Blegdammens Skole, nu Kommuneskolen i Nørre Allé. Paa vasen ses et interessant prospekt af skolen, som var blevet bygget faa aar før i 1856–57 efter tegning af arkitekt J. A. Stillmann.

Af større genstande har museet endvidere fra fru Lindeblad, Haandværkerstiftelsen, Blegdamsvej 74, modtaget en smuk pengeballe af jern med forgyldte beslag, der er blevet udstillet i trapperummet, hvor ogsaa to ældre bøsser, som er blevet deponeret af Det kgl. Skydeselskab, har faaet deres plads i forbindelse med de gamle skydeskiver fra begyndelsen af forrige aarhundrede. Desuden

Studenterforeningens puncheboller

har Selskabet for Sundhedspleje deponeret en stor model, der illustrerer forskellen mellem en mørk gammeldags gaardlejlighed i den indre by og et moderne statslaanshus i forstæderne.

*

Til museets ny erhvervelser maa naturligt ogsaa henregnes de bygningsdele, der er blevet udtaget ved de senere aars store saneringer i den indre by, selv om antallet af disse stadig formindskes, efterhaanden som museet kommer i besiddelse af de forskellige forekommende »typer«. Hvad der derimod stadig lægges vægt paa at erhverve, er de skilte – først og fremmest de stenskilte – der er anbragt paa de huse, der falder, og hvoraf de allerfleste stammer fra aarene efter byens første store brand 1728, og som derfor næsten alle maa tillægges stor kulturel betydning.

Da det imidlertid for museet er umuligt alene at varetage tilsynet med disse nedrivninger, undersøgelserne og

opmaalingerne af de ejendomme, der bliver nedrevet, indledte det allerede i 1956 et meget frugtbringende samarbejde med Nationalmuseet, saaledes at Bymuseet paa tog sig opmaalings- og fotograferingsarbejdet, hvorimod Nationalmuseet, der disponerer over ganske anderledes udsøgte tekniske hjælpemidler og kunne sætte et større mandskab ind i arbejdet, overtog de mere interne undersøgelser af husene, saasom afdækning af farvelag, tapeter etc., der bl. a. har stor betydning som hjælp til datering og konstatering af oprindelig indretning af de paagældende ejendomme, hvorved vort kendskab til de forskellige tidsperioders boligkultur er blevet betydelig udvidet.

Indtil krigen var det sædvanligvis Akademiets arkitekt-skole, der var ene om at opmaale den indre bys historiske ejendomme, og i aarenes løb er der da ogsaa i »Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger« blevet tilvejebragt et stort materiale. Men desværre lider adskillige af disse opmaalinge under at være udført, medens de paagældende ejendomme endnu var beboet, saaledes at det ikke i alle tilfælde har været muligt at trænge til bunds i problemerne. Findes der imidlertid i forvejen opmaalinge af ejendomme, der skal nedrives, bliver disse naturligvis i saa vid udstrækning, det er forsvarligt, anvendt og suppleret, men naar det drejer sig om nedrivning af et helt kvarter, siger det sig selv, at det kun er et faatal af husene, der i forvejen er blevet undersøgt. Bymuseet kan nu glæde sig over, at f. eks. alle de ejendomme, der er forsvundet i det saakaldte saneringskvarter – Adel- og Borgergadekvarteret – ved hjælp af de opmaalinge, det har iværksat, i de mindste detaillere vil kunne rekonstrueres paa papiret. Det samme gælder ogsaa de ejendomme, der er blevet nedrevet paa Kultorvet og Hauser Plads, i Mayonnaisekvarteret, ved Nørrevold og i Aaben-

raa. Dette arbejde, der fra første færd var betroet arkitekt H. H. Engquist, blev meget snart paa grund af dennes virksomhed for Nationalmuseet ude i landet delvis overtaget først af arkitekt Karsten Rønnow, og da han rejste paa en længere studierejse til Grækenland, af arkitekt Kjeld Kayser. Om den indsats, der saavel fra Nationalmuseets som fra Bymuseets side er gjort i saneringskvartererne, vidnede den udstilling, der i foraaet blev holdt paa Nationalmuseet.

*

Foruden de hidtil nævnte gaver er museets samlinger i de sidste tre aar blevet forøget med en række billeder og genstande af topografisk betydning, der er skænket af:

I 1956/57: Fru Anne Marie Andersen, Svejgaardsvej 20, Hellerup; hr. Axel Axelsson, Birkedommervej 80; Borgerrepræsentationens legatkontor; hr. A. Bostrøm, Nørre Allé 19 C; fru Marie Broman, Store Kannikestræde 5; entreprenør A. Brömberg, Jyllingevej 5; kusstøde Wilh. Bülow; Carlsberg Bryggerierne; forlagsboghandler Eyvind Christensen; hr. H. C. Christiansen, Ehlersvej 4; fiskehandler Oliver Clausen, Sølvgade 91; hr. H. Glahn; blikkenslagermester A. Hansen, Frederikssundsvej 114 A; civilingeniør Villy Heising; hr. Aage Jensen, Hveensvej 22; boet efter marskandiser Georg Jensen; fru Gudme Jensen, Vedbendvej 21; Jernbanemuseet; hr. Johannesen, Brønshøjvej 63; fhv. skibsmægler J. O. Johansen, Hovgaardsgade 7; frk. Frida Langwagen, Statholdervej 23; A/S Laterna Film; maleren Lars Olsen; hattefabrikant Johannes Ottesen, Frederiksdalsvej 12 F; hr. C. Paulsens søn, tidl. Fiolstræde 18; underbrandmester Petersen, Arnestedet 1; hr. Jens Petersen, Vejvæsenet; juveler og guldsmed Jacob Prahll; fru Ketty Schiønning, Dr. Abildgaards Allé 9; fabrikant Jørgen Schou; hr. P. Chr. Søren-

sen, H. V. Rolstedtsvej 1; kaptajn Wagner-Pedersen, Søllerød; fhv. politimester W. Woll, Kerteminde og fhv. overlærer, frk. Ida Aagaard, Ordrupvej 30.

I 1957/58: De forskellige politiske partier i anledning af folketingsvalget den 14. maj 1957 og kommunalvalget den 4. marts 1958 (valgplakater); Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik, Amaliegade 15; Det danske Film-museum; A/S Fisker & Nielsen; Jernbanemuseet; A/S Kemisk Værk Køge, Overgaden neden Vandet 39; Københavns Stadsarkiv; A/S Titan; fru Anne Marie Andersen, Svejgaardsvej 20; varmemester Andersen, Domhuset; kammerjunkerinde Boeck, Østerbrogade 102; frk. B. Børgesen, Rosenvængets Hovedvej 19; kontormedhjælper Aage Christiansen, Borrekrattet 8, Lyngby; fru Inger Diemer, Skjoldsgade 1; hr. S. Bjerre Hansen, Skibby pr. Skibby; sekretær Valdemar Hansen, Rørsangervej 52; hr. Jermark, Arkonagade 8; maskinmester H. Knudsen, Langøgade 4; hr. H. Riis Larsen, Ordrupvej 87; billedskærer Laur. Larsen, Adelgade 90; professor, dr. med. M. le Maire, Nørre Farimagsgade 15; assurandør Jan Møller, Lyngvej 10, Lyngby; hr. Eigil Nielsen, Rantzausgade 28; hr. Holger Nielsen, Korsgade 5; overretssagfører Chr. Olsens bo ved landsretssagfører Sten O. Lüders; hr. Hagbarth Petersen, Tværvangen 14; fru Rasmussen, Engelstedsgade 52; hr. M. L. Rasmussen, St. Hansgade 39, Roskilde; glarmester Knud Reinhardt, Sommerstedgade 17; fru A. Rygaard, Store Kannikestræde 7; fru Ketty Schiønning, Dr. Abildgaards Allé 9; frkn. I., Th., W. og E. Stibolt, Gammel Kongevej 91 A; hr. Poul Weymann, Frederiksberg Brandstation; fru Clara Willumsen, Virum; formand for Turistførerforeningen, hr. Erik Wolfhagen, Niels Juelsgade 9 og fhv. politimester W. Woll, Kerteminde.

I 1958/59: Montør J. M. Albøg, Hørdumsgade 23; konsul Erik Andersen, Kristianiagade 14; Telefon Fabrik

Automatic A/S, Amaliegade 7; Bygningslaboratoriet, Øster Voldgade 10 B; fru Anna Christensen, Haraldsgade 100; fru Inger Diemer, Skjoldsgade 1; Frederiksborg Stadsarkiv; entreprenør Chr. Hansen, Frederikssundsvej 129; Hjemmenes Møbellager ved direktør Helge Ellekær, Gammel Kongevej 27–29; grosserer Martin Høy, Eversvej 5; fru Jacobsen, Lundeborgvej 16; Den kgl. Kobberstiksamling; Lampefabrikken, Alhambravej 17; fru Vita Larsen, Rosenfeldt Allé 10; Nielsen & Heide-man, Valkendorfs-gade 20; fru Næsbye Hansen, Slotsvej 55; Odense Bys Museer; glarmester Knud Reinhardt, Sommerstedgade 17; Mr. Børge Rosing, USA; civilingeniør Rosling, Thomas B. Thrige, Store Kongensgade 59; fru A. M. Rygaard, Store Kannikestræde 7; sognefoged Sv. Voss Schrader, Beringgaard, Gammel Køge Landevej; hr. A. C. Steffensen, Søndre Boulevard 22; frkn. I., Th., W. & E. Stibolt, Gammel Kongevej 91 A; fru Bodil Strubberg, Schimmelmansvej 3; advokaterne K. Søndergaard og K. Lausten Svendsen, Ny Kongensgade 20; Türck's Pels-varer, Nørrebrogade 106.

Museet har desuden aarligt faaet tilsendt aarsskrifter m. m. fra Nationalmuseets forskellige afdelinger, Ny Carlsberg Glyptotek, Ny Carlsbergfondet, Kunstindustri-museet og Davids Samling, Thorvaldsens Museum, Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Lolland-Falsters Stifts-museum, Næstved Museum, Odense Bys Museer, Roskilde Museum, Gilleleje Museum, Tikøb kommunes historiske Samling, Kalundborg og Omegns Museum, »Den gamle By« i Aarhus, Erhvervsarkivet i Aarhus, Haderslev Amts Museum, Horsens Museum, Museet paa Koldinghus, Born-holms Museum, Danmarks tekniske Museum, Jernbane-museet og Medicinsk-historisk Museum. Endvidere fra Malmö Museum, Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, Nordiska Museet i Stockholm, Stockholms stadsmuseum,

Oslo Bymuseum, De Sandvigske Samlinger i Lillehammer, Vestlandske Kunstindustrimuseum i Bergen og Stadsmuseet i Helsingfors. Som medlem af Icom faar det tilsendt Icom News.

Brændevinsbrænderskilt fra Adelgade

I N D H O L D

	Side
Arkivar BØRGE SCHMIDT, m. b.: Cigarmager Johan Carl Christian Würtz's breve til redaktør Angelo Haase. En socialistisk pioners forbavsende dobbeltspil.	233
Fhv. rektor KR. BRUUN: Bondestudenten og hovedstaden. Kursusliv ved århundredskiftet.	274
Stadsarkivar, dr. phil. SIGURD JENSEN: Liberalisme contra patriarkalisme. En episode af striden mellem land og by i det 19. århundrede	307
Kaptajn GORDON NORRIE: Fra de norske troppers ophold i København 1762-63	319
Arkitekt CHARLES CHRISTENSEN (†): Gamle bygninger på Slotsholmen	355
Bibliotekar, cand. mag. CHR. BANG: Bidrag til en bibliografi over Christiansborg Slots brand d. 3.-4. oktober 1884	385
Museumsinspektør STEFFEN LINVALD: Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser.	407

»Historiske Meddelelser om København« udkommer 1 à 2 gange årlig, almindeligvis med i alt 3-4 hæfter pr. år, hvert hæfte på ca. 64 sider. Subskription tegnes hos enhver boghandler og hos hovedkommissionæren, G. E. C. Gads Boghandel, Vimmelskaflet 32, København K. Prisen er kr. 1,50 pr. enkelthæfte. Redaktionens adresse er: Stadsarkivet, Rådhuset, København V.